

Л. Перфецький. Оборона студенським куренем залізничної станції Крути.
29 січня 1918 р. Акв., 31x41 см.

Крути, невеличка залізнична станція між Бахмачем і Ніжином, стала символом одного з найтрагічніших епізодів в історії національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Саме тут, 90 років тому – 29 січня 1918 р. 1-ша українська військова школа ім. Б. Хмельницького й Помічний студентський курінь Січових стрільців спробували зупинити російсько-більшовицькі війська М. Муравйова, що наступали на Київ. Протягом кількох годин українські підрозділи рушничним і кулеметним вогнем стримували ворога, сили якого переважали, і врешті змушені були відступити. Близько 30 студентів і гімназистів при цьому потрапили до ворожого полону, де прийняли мученицьку смерть. Перед стратою гімназист Пипський заспівав український національний гімн, його підтримали й інші полонені. Після вигнання більшовиків тіла загиблих у бою під Крутами з наказу уряду УНР було урочисто поховано на Аскольдовій могилі в Києві. За розпорядженням Президента України від 21 січня 2006 року № 10/2006-рп на місці крутянської трагедії встановлено пам'ятний знак.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник ІХ

Число 1 (16)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир ГОРЄЛОВ, Володимир ГОРІШНЯК,
Олександр ГУРЖІЙ, Жанна ДЕНИСЮК, Микола КАРПЕНКО,
Віктор КАРПОВ (головний редактор), Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Олександр РИБАЛКО (заступник головного редактора),
Олександр СКРЯБІН (заступник головного редактора),
Дмитро ТАБАЧНИК, Ілля ТИЩЕНКО,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Микола КАРПЕНКО

Душпастирська опіка
галицьких вояків-українців
у 1848 – 1918 рр.

4

Михайло КОВАЛЬЧУК

Поразка й відступ Південного
угруповання армії УНР
до Румунії навесні 1919 р.

14

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

Авіація в боях за Львів
у серпні 1920 р.

52

Олександр ІЩУК

Причинки до життя
й діяльності Степана
Фрасуляка – “Хмеля”
(1950 – 1951 рр.)

67

Діана АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК

Залучення іноземних
військовополонених
та інтернованих до відбудови
економіки УРСР
(1943 – 1945 рр.)

84

АРХІВ

Михайло КУРАХ

Перший козацький піхотний
полк ім. Гетьмана Мазепи
(*Вступне слово,*
публікація й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА)

93

Олександр ГРЕКІВ

Спогади (1917–1919 рр.)
(З російської переклав
Олександр РИБАЛКО.
Вступне слово і публікація
Михайла КОВАЛЬЧУКА)

123

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Євген СЛАВУТИЧ

Озброєння козацького війська
Гетьманщини у XVIII ст.

130

ФАЛЕРИСТИКА

Невідомий проект ордена
Залізного хреста св. Андрія
(*Вступне слово,*
публікація документа
й примітки

Андрія РУККАСА)

155

ІСТОРІЯ

Микола КАРПЕНКО

ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА ГАЛИЦЬКИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У 1848 – 1918 рр.

На середину XIX ст. серед русинів (українців) Галичини¹ абсолютно домінувало греко-католицьке віровизнання. І саме місцеве греко-католицьке духовництво – найосвіченіша й найсвідоміша тоді частина народу – стала вирішальною силою потужного процесу національного відродження на західноукраїнських землях. Його провідну роль яскраво засвідчили події революції 1848 р. в Австрії. Після скасування панщини в країні активізувався суспільний рух. У травні 1848 р. постала перша в Галичині руська (українська) громадсько-політична організація – Головна руська рада, яка взяла на себе представництво інтересів українського населення краю перед центральним урядом і виконувала це завдання протягом 1848 – 1851 рр. Складалася вона з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовництва на чолі з перемиським єпископом Григорієм Яхимовичем². Головна руська рада відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на блакитному тлі) і встановила як національний синьо-жовтий прапор³. Слідом за львівською у краї утворилося близько 50 місцевих рад.

Підкреслюючи суспільне значення греко-католицької церкви на початках національного відродження, український просвітній і громадський діяч Степан Шах відзначав, що тоді стали "... наші галицькі священики справжніми духовними провідниками нації на всіх ділянках пробудженого національного життя"⁴. Однією з таких ділянок стало створення національних збройних формувань.

Того ж 1848 р. в Австрії розпочалося формування частин національної гвардії. На заклик Головної руської ради до загонів гвардії вступили молоді галичани. У цій акції широку участь взяли греко-католицькі священики. Наприклад, у Тернополі отець М. Білинський очолив створення загону національної гвардії, освятив його прапор і став у ньому душпастирем. У Львові священик І. Яворівський і крилошанин Г. Гинилевич сформували з 300 осіб загін гвардійців, зібрали кошти на його озброєння й провели урочисту Службу Божу в присутності багатьох жителів міста⁵.

Окрім національної гвардії, на західноукраїнських землях діяли загони селянської самооборони. Потреба в них була пов'язана з тим, що в перебігу антиавстрійського повстання в Угорщині мадярські загони Кошути заходили на терен тогочасної Буковинської округи Галичини, палили домівки українців, чинили іншу шкоду. Тому для охорони місцевої людності в січні

1849 р. станіславський староста в погодженні з австрійським намісником очолив створення військових загонів селянської самооборони в кожному прикордонному селі. Їм довелося брати участь у збройних сутичках. До формування цих загонів заличували греко-католицьких священиків.

З метою оборони південних кордонів Галичини від нападів угорських повстанців було створено, так само в січні 1849 р., руський батальйон гірських стрільців. Греко-католицькі священики на заклик Головної руської ради вступили капеланами до батальйону. У Львові відділи українських стрільців постали з ініціативи єпископа Григорія Яхимовича, духовну опіку над ними очолив професор Львівського університету о. д-р Яків Геровський. По його смерті обов'язки душпастиря переїшли до другого професора університету – о. д-ра Онуфрія Криницького. Ці священики були першими “військовими капеланами” при тодішніх українських стрільцях⁶.

1868 р. в Австро-Угорщині було впроваджено обов'язкову військову повинність для всіх громадян імперії. В австро-угорській армії офіційно визнавалися три релігії (християнська, юдейська й іслам), а серед християн – чотири конфесії (римо-католицька, греко-католицька, православна і протестантська). Існував інститут капеланства. У багатьох піхотних полках, полках крайової оборони українці становили від 50 до 80 відсотків особового складу⁷. Для задоволення релігійних потреб українських вояків греко-католицького віровизнання Галицька митрополія домоглася од Відня уведення в армії від уніяцької церкви штатних капеланів (фельдкуратів) у полках і деканів у дивізіях.

З початком Першої світової війни Галичина опинилася в епіцентрі бойових дій. Саме на російському фронті, у т. зв. Галицькій битві, пройшли бойове хрещення зі своїми вояками капелани українських полків: 33-го Старосамбірського – Онуфрій Гадзевич, 9-го Стрийського – Теодор Пасічинський, 77-го Самбірського – Володимир Котис, 80-го Золочівського – Михайло Зінкевич, 89-го Городецького – Василь Пелех, 13-го Золочівського полку уланів – Володимир Садовський, 19-го полку ландверу – Іван Фединський та ін. До їхніх обов'язків належало: відправляти богослужіння в місцях постійної і тимчасової дислокації частин; сповідувати вояків маршових куренів і сотень перед боями, а також важкопоранених; опікуватися хворими й пораненими у фронтових полкових лазаретах; провадити культурно-освітню діяльність, зокрема через фронтові читальні “Зольдатенгейм”; організовувати поховання, відправляти панахиди⁸.

Під час бойових дій полкові капелани перебували безпосередньо в частинах. Чимало з них потрапили в російський полон (В. Телішевський, І. Фединський, А. Домницький, О. Гадзевич, В. Пелех та ін.). Важку роботу щодо опіки над пораненими у військових шпиталях виконували капелани Л. Гаркавий, В. Телішевський, О. Ковальський, С. Бачинський та ін.⁹

Українські військові священики перебували також на італійському, сербському та албанському фронтах. Відомі приклади, коли вони виявляли велику мужність і самопожертву, виносячи тяжкопоранених з поля бою. Високу оцінку українським капеланам на фронті дав єпископ Є. Белик, який писав: “Я мав нагоду придивитися на діяльність священиків, так на фронті при армії, як також у польових і рухомих шпиталах, і на їх похвалу можу лиш сказати, що вони сповняють свій обов’язок з цілковитою погордою смерті, з найбільшим пожертвуванням”¹⁰.

У боях Першої світової війни взяв участь Легіон Українських січових стрільців – перше військове формування українського народу у ХХ ст. Головним політичним гаслом січового стрілецтва та його проводу була боротьба за незалежну соборну Україну, визволення українського народу від національного гноблення й об’єднання в єдиній державі¹¹.

На заклик створеної в серпні 1914 р. Головної української ради в перші дні війни виявили бажання вступити до Легіону близько 28 тис. добровольців з Галичини й Буковини, проте уряд у Відні погодився лише на чисельність формування у складі 2500 стрільців і старшин. Легіон УСС, прирівняний до полку піхоти, було створено при 11-му корпусі австрійської армії, командував ним резервний поручник Михайло Галущинський. З вересня 1914 р. новобранці Легіону у Стрию прийняли присягу цісареві. Водночас стрілецтво забажало скласти присягу на вірність українській справі. На запрошення сотника Дмитра Вітовського до стрільців прибув парох недалекого від Стрия с. Завадів отець Остап Нижанківський – знаний у краї громадський діяч, композитор і диригент українських хорів. З його участю стрілецтво урочисто проказало таку присягу: “Я, український січовий стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброй до останньої краплі крові. Так мені, Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь”¹².

Першим польовим духівником Легіону став о. Андрій Пшеп'юрський. Він з 1905 р. був священиком сільської церкви в с. Тарнові, де заснував читальню “Просвіти”, створив українську школу й осередок товариства “Сільський господар”. Це був досвідчений, національно свідомий, патріотично налаштований капелан.

Отець Андрій благословив сотні Василя Дідушка й Осипа Семенка на перші бої у вересні 1914 р. в Карпатах, де вони відзначилися хоробрістю у протистоянні з російською частиною дивізії генерала Каледіна. Польовий духівник зініціював у 1915 р. відзначення на фронті першого свят-вечора й Різдва. Колишній січовий стрілець із сотні Дмитра Вітовського Михайло Гузар згадував про це свято, яке відзначали у школі прифронтового с. Оленева: “Паде наказ сідати. Перші сідають отаман Шухевич і сотник

Вітовський, а за ними старшини, підстаршини і стрільці... Тихим набожним шепотом понеслася свят-вечірня молитва, рідна коляда загомоніла повним голосом із сотні стрілецьких грудей... Коли стишилося, підвівся отаман Шухевич і короткою промовою привітав сотні із свят-вечором. Після нього забрав слово сотник Вітовський... Довго в цю пам'ятну ніч лунали коляди і пісні, гримів і розливався стрілецький гумор”¹³.

Січових стрільців у боях завжди супроводжували капелани. Про це яскраво свідчать події, пов'язані з битвою Легіону УСС на горі Маківка в кінці квітня – на початку травня 1915 р. Як пише колишній чотар Легіону, визначний історик січового стрілецтва Степан Ріпецький, “четириденний бій на Маківці закінчився близкучою перемогою Українських січових стрільців над московськими полками. У цьому бою брали участь і інші частини союзних армій, та весь тягар і весь дух перемоги в цьому бою лежав на стороні УСС. Хоч ворожі сили багатократно перевищували чисельність оборонців Маківки, то тут вислід бою не вирішила переважаюча маса вояцтва, але моральна поставка бойовиків”¹⁴.

Піднесенню морального духу й боєздатності стрільців під час цього бою сприяв полковий капелан о. А. Пшеп'юрський, який перебував на передовому медпункті разом з курінним лікарем чотарем Іваном Рихлом. Сюди приносили поранених, яких після надання першої допомоги евакуйовували

*Зліва направо:
чотар І. Боберський,
полковник
М. Тарнавський,
о. А. Пшеп'юрський.
1916 р.*

до дивізійного лазарету в Славськ. Капелан морально підтримував їх, сповідав. Через його руки пройшли 92 поранені стрільці. Священик відслужив також кілька панаходід під час поховання на горі Маківці 50 полеглих героїв битви. Разом з групою старшин і стрільців, що відзначилися на Маківці, о. А. Пшеп'юрський був нагороджений срібною медаллю хоробрості¹⁵.

Пізніше о. А. Пшеп'юрський отримав призначення до Коша УСС. Ця запасна частина УСС водночас була центром культурно-освітньої роботи. Тут діяло пресове відділення (пресова кватира), стрілецьке видавництво, хор і оркестра під орудою композитора чотаря Михайла Гайворонського. Через Кіш за роки війни пройшли близько 10 тис. новобранців. Для підготовки їх до боїв узимку 1916 р. створено вишкіл УСС під командуванням отамана Мирона Тарнавського – майбутнього генерала, командувача Української галицької армії.

Після війни о. А. Пшеп'юрський був парохом Старяви під Мостиськом на Львівщині, радником перемиського єпископа Й. Коциловського. Помер у 1945 р. “Небуденний священик, що ціле життя і свої сили посвятив праці над піднесенням культурно-освітнього та господарського рівня свого народу, зазнаючи багато прикрощів з боку польської і большевицької влади, а в рішальний момент готовий був жертвувати і своє життя за воюю України”, – свідчив про нього колишній капелан о. Іван Лебедович¹⁶.

В історію капеланства Легіону УСС також увійшло ім’я о. Миколи Їжака. Восени 1915 р. січові стрільці на чолі з полковником Грицем Коссаком брали участь у кровопролитних боях на Поділлі, зокрема у відомій битві під Семиківцями. Тоді загинули 49, були поранені 168 і потрапили в полон 157 стрільців¹⁷. У ті дні пройшов бойове випробування новопризначений капелан польових куренів 29-річний о. Микола Їжак. Уродженець галицького с. Чесники на Рогатинщині, він закінчив гімназію, семінарію, а 1911 р. був висвячений митрополитом Андреєм Шептицьким на священика.

На відміну од фельдкуратів власне австрійських полків, які виконували виключно духовні функції, українські капелани, зокрема о. М. Їжак, ставили перед собою далеко ширші завдання. Український душпастирував за свій обов’язок опікуватися виховною роботою, вести бесіди зі стрільцями з різних питань фронтового життя. Він не лише морально підтримував поранених і ховав загиблих, а й вів докладний облік полеглих. Саме йому завдачують нашадки точним списком 133 втрачених у боях під Потуторами і на Лисоні в серпні – вересні 1916 р. старшин і стрільців полку УСС. Цей список із зазначенням дати народження, місця походження, дати й місця загибелі стрільців опубліковано у львівській пресі¹⁸.

Після важких боїв осені 1916 р. командування вивело полк УСС у другий ешелон оборони для відпочинку й поповнення. Поряд з бойо-

вим вишколом, інженерними оборонними роботами проводилася широка виховна, культурно-освітня діяльність, у якій о. М. Їжак брав активну участь. Крім богослужіння, він освячував стрілецькі могили й пам'ятники, мав постійні бесіди з вояками, поглиблюючи їхню національну свідомість, прищеплюючи ідеї українських національно-визвольних змагань, роз'яснюючи значення галицького стрілецтва як потужного чинника визвольної боротьби українського народу за незалежність і соборність.

Діяльність польового духівника сприяла розгортанню на фронти братання вояків супротивних сторін. Слід мати на увазі, що у фронтових частинах російської армії, які діяли проти австрійських військ, частка українців сягала 55 %, а в Кубанській козачій дивізії, з якою січовим стрільцям часто доводилося схрещувати зброю, вона перевищувала 90 %. Майже повністю українськими були її Запорізький, Полтавський, Уманський та Чорноморський полки. У складі цих частин були польові священики православної церкви. Особливо широкого розмаху братання набуло після Лютневої революції в Росії, падіння царата й утворення в Україні навесні 1917 р. Центральної Ради. Проте російське командування відкликало козаків і виставило проти Українських січових стрільців лейб-гвардії Фінляндський полк¹⁹.

Навесні 1917 р. січові стрільці, перебуваючи на позиціях у Галичині, зустрічали Великдень спільно з київським полком російської армії. Разом вояки відспівали “Христос Воскрес” і здійснили обряд “христосування”. Стрільці передали солдатам київського полку часописи, що прийшли з Відня від Українського жіночого комітету. Українці-східняки принесли стрільцям писанок, пасок і цукру. Також було домовлено не стріляти з обох боків²⁰.

Серед капеланів Легіону УСС відзначився ї о. Юліан Фацієвич, який на початку 1917 р. прибув до вишколу УСС у Розвадові й невдовзі замінив о. М. Їжака на посаді польового духівника полку УСС. Сорокарічний капелан походив із Калуського повіту на Прикарпатті, зі старовинної, з понад 200-літньою традицією священицької родини. Після закінчення гімназії в Перемишлі й теологічних студій в університетах Львова і Відня

о. Микола Їжак. Віденсь, 1916 р.

*Польове богослужіння вишколу УСС перед виїздом на Велику Україну.
Воринь, 7 червня 1918 р.*

був висвячений митрополитом А. Шептицьким, служив парафіяльним священиком, а 1916 р. добровільно зголосився до війська. У тиловому Розвадові перебував недовго. “В березні 1917 р. пішов з нашим куренем на фронт під Бережани, – згадував колишній поручник полку УСС Роман Купчинський. – Нас послали до окопів під Куропатниками. Ми стояли на краю лісу і там нас отець часто відвідував. Бувало ходив по окопах, розмовляв з хлопцями, а в неділю в лісі відправляв Службу Божу і сповідав”²¹.

Як свідчить о. І. Лебедович, польовий духівник виявив себе на фронті якнайкраще. Перед Великоднем о. Ю. Фацієвич звернувся до парафіян свого с. Княгиничі з проханням зібрати для фронтовиків паски, особисто привіз їх на чотирьох возах у бойові порядки стрільців. На Великдень у лісі відправив урочисте богослужіння, висвятив паски й виступив перед вояками з теплим, проникливим казанням. Потім рушив до іншого куреня, де теж провів святочну службу і вручив січовикам подарунки²².

У жовтні 1917 р. о. Ю. Фацієвич запросив митрополита Андрея Шептицького відвідати запільній Кіш. 28 жовтня в Розвадові відбулася урочиста зустріч Українських січових стрільців з найвищим греко-католицьким достойником. Митрополит переглянув дефіляду військ, освятив прапор Легіону УСС і стрілецький пам'ятник полеглим, а в Рудниках був

присутній на концерті. Під час освячення прaporа звернувся до стрільців зі словами духовного напучення й закликав: “Ідіть витривало по вибраній вами дорозі і я благословлятиму ваші діла”²³. Напередодні відходу полку УСС на Правобережну Україну в лютому 1918 р. митрополит А. Шептицький відкликав о. Ю. Фацієвича з війська й призначив парохом Стріліська-Нового.

У ті ж дні на посаду полкового капелана було призначено о. Анатолія Базилевича. З перших днів світової війни він був фельдкуратом полку австрійської армії, отже досить досвідченим польовим духівником. “Гарячий патріот, – писав про нього о. І. Лебедович, – використовував свої знайомства з визначними особами ще з австрійського війська в користь української справи. Був у приязніх відносинах з Василем Вишиваним”²⁴. Ця обставина мала велике значення з огляду на те, що ерцгерцог Вільгельм Габсбург, якого за палку прихильність до українців називали Василем Вишиваним, у березні 1918 р. очолив військову групу австрійської армії з полком УСС у своєму складі. Усупереч планам австрійського Генерального штабу, йому вдалося відвернути загрозу розформування цієї української частини. У квітні війська групи В. Габсбурга – 11-та Львівська піхотна дивізія і Легіон УСС – зайняли без бою Херсон, а за кілька днів відкинули більшовиків за Олексandrівськ (нині – Запоріжжя). У цьому районі стрільці перебували до травня 1918 р.²⁵

Під час перебування Легіону УСС на Наддніпрянщині, о. А. Базилевич провадив відправи й для місцевого населення, якому імпонували богослужіння греко-католицького священика, що супроводилися співом гарного стрілецького хору. Тож на Службу Божу в галичан збиралася велелюдна громада наддніпрянців.

Невдовзі стрільців перекинули на Буковину, у район Чернівців. Потім їх було відкликано для участі в Першолистопадовому повстанні у Львові й інших місцевостях Галичини. Разом з ними о. А. Базилевич брав участь у перших боях Галицької армії за Львів і далі у визвольних змаганнях 1918 – 1920 рр.²⁶

Хоч би де перебували капелани Легіону УСС, вони постійно цікавилися релігійними потребами місцевого українського населення. Цим переймалися й командири стрільців, про що, зокрема, свідчить опис релігійної ситуації на Волині, зроблений сотником Дмитром Вітовським 20 березня 1918 р. Він констатував, що “теперішнє населення є глибоко релігійне”, що майже всі православні священики залишили свої парафії, внаслідок чого люди зовсім позбавлені церковних і релігійних послуг і брак їх боляче відчувається. “Я стрічав матерів, – зазначав Д. Вітовський, – які жалувалися, що їх діти нехрещені..., старики жалувалися, що не можуть сповіді відбути, в неділі і свято не мають звичайного церковного богослужіння”²⁷. Автор документа вважав, що в разі неможливості скерувати сюди кількох право-

славних священиків з Буковини, відправи могли б виконувати греко-католицькі душпастирі, зважаючи на те, що “обряд греко-католицький від православного <...> мало ріжниться”²⁸. Настанок Д. Вітовський робить висновок, що “корисне і прихильне полагодження сеї справи, лояльний настрій серед населення піднесеться ще більше і його прив’язання до нової держави скріпиться”²⁹.

Тогочасною ситуацією із задоволенням релігійних потреб українського населення Волині був занепокоєний і комісар УСС у Володимирі чотар Саєвич. Разом з місцевими селянами він надіслав листа до ординаріату в Чернівцях, прохаючи в ньому “... приділення на округ Володимирський хотя й трьох православних священиків, але свідомих”, бо “селяни, не маючи спромоги заспокоїти своїх потреб церковних, – ходять до костелів, там і сповідаються, а деякі переходять на римо-католицизм”³⁰.

З подібними проханнями зверталися до Чернівецького ординаріату й самі волиняни. В одному з листів, датованому 20 березня 1916 р., парафіяни володимир-волинських церков прохали “віслати священика української народності, греко-орієнタルного обряду”. При цьому автори листа наголошували, що “потреба священика є пекучою. Народ зовсім дичіє”³¹.

Про релігійну ситуацію на місцях і репресії польської адміністрації січові стрільці інформували керівництво Спілки визволення України, президію Загальної української ради у Відні. Так, у листі старшини Марка Луцкевича йшлося про заборону дітям сповідувати православну віру, знищення українських шкіл, а також про те, що на Волині ліквідовано комісаріати УСС, тож розпочата ними справа розвитку культури й просвіти українського народу занепадає³². А старшина В.Старосольський у звіті запасного куреня УСС до президії Загальної української ради від 1 квітня 1916 р. повідомляв про гноблення православного українського населення поляками, нищення й грабування багатьох церков³³. В іншому листі повідомлялося, що під час відступу російських військ з Волині було вивезено православних священиків у глиб Російської імперії, церкви закрито, і у зв’язку з цим наголошувалося, що люди боляче сприймають таку ситуацію³⁴.

Втім січові стрільці не лише інформували керівництво, але, і про це розповідає М.Лазарович, разом зі своїми капеланами докладали зусиль, щоб допомогти українському населенню захистити православні храми від сваволі й плюндувань як з боку австрійського війська, яке часто використовувало їх під склади, так і польських легіонерів, котрі силоміць обертали православні храми на католицькі костели³⁵.

У листопаді 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку й почалося створення Української галицької армії. Польські душпастири УСС стали на службу в лави УГА і в наступні роки ділили з нею її долю й недолю. Але це вже тема іншої публікації.

Тим часом наш короткий огляд душпастирської опіки галицьких вояків-українців, особливо в Легіоні УСС, засвідчує, що вона була важливим чинником духовного, морального й національного виховання, а серед січових стрільців – ще й зміцнення віри й переконаності в перемозі української справи. Діяльність галицького капеланства у задоволенні релігійних потреб вояків, їхня національно-освідомча й культурно-освітня робота перед населення різних місцевостей України, щирий український патріотизм, який вони передавали іншим, можуть бути взірцем для майбутніх капеланів у Збройних Силах України.

ПРИМІТКИ

- 1 Як відомо, з кінця XVIII ст. західноукраїнські землі, після поділів Польщі, належали до Австрійської імперії. У 1867 р. її було перетворено на дуалістичну Австро-Угорську монархію, і відтоді Галичина й Буковина входили до складу австрійської частини імперії, а Закарпаття – угорської.
- 2 Велика історія України: Від найдавніших часів. – К., 1993. – Т. 2. – С. 247–248.
- 3 Історія України/Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – С. 191.
- 4 Цит. за вид.: Лебедович І. Полеві духовники Української галицької армії. – Вінниця, 1963. – С. 15.
- 5 Кревецький І. Проби організовання руських національних гвардій у Галичині 1848–1849 // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т.113. – С. 119, 120.
- 6 Шах С. Вступне слово // Лебедович І. Зазнач. праця. – С. 16.
- 7 Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 88–94.
- 8 Лебедович І. Зазнач. праця. – С. 161.
- 9 Там само. – С. 299–302.
- 10 Цит. за вид.: За що ллється кров мілюнів... – Філадельфія, 1915. – С. 162.
- 11 Нагаєвський І. Спогади польового духовника. – Торонто, 1985. – С. 55.
- 12 Цит. за вид.: Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. – Філадельфія, 1955. – С. 20.
- 13 За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських січових стрільців проти Москви 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 134, 135.
- 14 Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – С. 108.
- 15 За волю України... – С. 302–305.
- 16 Лебедович І. Зазнач. праця. – С. 193.
- 17 Ріпецький С. Зазнач. праця. – С. 131.
- 18 Українське слово. – Львів, 1916. – 17 жовт.
- 19 За волю України... – С. 458.
- 20 Українські січові стрільці. 1914–1920. – Львів, 2005. – С. 86.
- 21 Цит. за вид.: Лебедович І. Зазнач. праця. – С. 201.
- 22 Там само.
- 23 Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: Формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 167.
- 24 Лебедович І. Зазнач праця – С. 91.
- 25 Литвин Р., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 196, 197.
- 26 Лебедович І. Зазнач. праця. – С. 91.
- 27 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 46.
- 28 Там само. – Арк. 15.
- 29 Там само. – Арк. 47.
- 30 Лазарович М. Зазнач. праця. – С. 306.
- 31 ЦДАВО України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 3.
- 32 Там само. – Спр. 22. – Арк. 203–205.
- 33 Там само.
- 34 Там само. – Арк. 252, 253.
- 35 Лазарович М. Зазнач. праця. – С. 306.

Михайло КОВАЛЬЧУК

ПОРАЗКА Й ВІДСТУП ПІВДЕННОГО УГРУПОВАННЯ АРМІЇ УНР ДО РУМУНІЇ НАВЕСНІ 1919 р.

Відступ південного угруповання армії УНР під натиском більшовицьких військ до Румунії навесні 1919 р. став однією з найдраматичніших сторінок в історії другої українсько-більшовицької війни. I хоча згадки про цю військову катастрофу можна знайти в усіх без винятку працях, присвячених історії УНР доби Директорії, в історіографії бракує бодай приблизного опису тих подій. Спираючись на маловідомі спогади учасників їх і архівні документи, ми спробували відтворити цю драматичну й суперечливу сторінку історії української визвольної боротьби 1917–1921 pp.

У лютому 1919 р. головні сили армії УНР під ударами більшовицьких військ відступили на Правобережну Україну. Втративши Лівобережжя, українське командування прагнуло будь-що утримати за собою терен Херсонщини, аби зберегти зв'язок з десантом Антанти – французькими військами, що наприкінці 1918 р. окупували Чорноморське узбережжя і Крим. Уряд УНР покладав великі сподівання на допомогу держав Антанти в боротьбі проти більшовицької агресії. Наразі переговори з французьким командуванням були безплідними, бо французи вимагали від українського уряду зійти з позиції державної незалежності України й погодитися на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією¹. I хоча для керманичів УНР на чолі з С. Петлюрою ці умови були неприйнятними, надій на те, що з французами врешті вдастся порозумітися, вони не втрачали. Військове керівництво УНР також обстоювало ідею порозуміння з Антантою, бувши переконаним, що “для порятунку України потрібна негайна згода з тими, хто, так само, як і Україна, заинтересований у поваленні радянської влади”². Вважалося, що 20-тисячний союзницький десант на півдні України є лише авангардом збройних сил Антанти, скерованих проти більшовиків.

Тим часом у масі української людності не було позитивного ставлення до перспективи союзу з Антантою, бо ж іще болючою була пам'ять про те, чим обернувся прихід до країни іноземних військ у 1918 р. “Чутки про згоду з Антантою викликають тривогу серед населення, яке каже, що, мабуть, знову будуть повітові старости”, – такими повідомленнями рясніли інформаційні зведення з місць³. В армії УНР вояцька маса також не симпатизувала переговорам з Антантою. Ці настрої близкуче використовувала більшовицька пропаганда, масово розповсюджуючи дезінформацію про

підписання Директорією УНР кабальної угоди з “французькими капіталістами”⁴. “Об’єднуйтесь з нами, щоб вигнати з Чорноморського узбережжя французьких генералів та російських чорносотенних офіцерів, – закликав більшовицький уряд вояків армії УНР. – Хай живе Всеукраїнська радянська влада! Хай живе єднання робітників і селян України, Бессарабії, Галичини й Буковини! Хай живе всесвітня комуністична революція!”⁵

Більшовицька пропаганда знаходила сприятливий ґрунт у військах УНР, що складалися здебільшого з колишніх повстанських формувань, утворених під час Протигетьманського повстання. Складні соціальні й політичні суперечності, що роздирали країну після повалення гетьманату, повною мірою відбилися і на настроях армії: мобілізовані до її лав селяни й робітники не хотіли битися проти більшовиків, уявляючи “радянську владу” насамперед як цілковиту противідженість гетьманському правлінню. Відтак, якщо засновані ще за часів Центральної Ради Січові стрільці й Запорізький корпус зберігали боєздатність, маючи вишколені старшинські кадри, то створені наприкінці 1918 р. формування були вкрай ненадійними й часто переходили на бік більшовиків. Утім невиробленість політичної платформи Директорії УНР, поширення симпатій до радянських гасел серед значної частини населення деморалізували й найстійкіших старшин та вояків. “Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, що порушення й невиконання бойових наказів з боку цілих частин було звичайним явищем... – згадував начальник оперативного відділу штабу Східного фронту полковник О. Решке. – Постійна відсутність зв’язку з підгрупами й окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих більшовиків серед селянства, яке вороже ставилося до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту”⁶. Підточувала боєздатність української армії й сумнозвісна отаманщина – порушення багатьма командирами військової дисципліни й субординації, відмова підпорядковуватися вищому командуванню тощо.

Від дезорганізації особливо потерпали частини Південно-Східної групи армії УНР, розташовані поблизу зони французької окупації. На початку березня 1919 р. тритисячна Південно-Східна група займала район Бірзула – Голта – Ананьїв, якому загрожували з північного сходу більшовицькі війська. Група складалася з напівпартизанських загонів північної Херсонщини й Катеринославщини, поповнених рештками людських кадрів 3-го Херсонського й 6-го Полтавського корпусів⁷. У цих частинах ширилося дезертирство, виникали заворушення, що переростали у відкриті виступи проти Директорії УНР. Так, наприкінці лютого Слобідський кінний загін сотника Кіршула підняв повстання й спільно з місцевими більшовиками атачував Бірзулу, намагаючись захопити штаб Південно-Східної групи⁸. З березня частина вояків полку отамана Самокиша перейшла на бік біль-

шовиків. 5 березня повсталі селяни захопили Балту. Більшовицького повстання побоювалися в Голті⁹. “В тилу фронту во всіх селах – місцеві більшовики, котрі скучились в значній чисельності отряди, з якими поки справлялись, але ж з великим трудом. Повстання місцевих більшовиків в районі групи поширюється...” – доповідав командувач Південно-Східної групи отаман Т. Янів до штабу Дієвої армії УНР¹⁰.

Переформуванню загонів Південно-Східної групи в частини регулярної армії перешкоджала гостра нестача командних кадрів. Сам 31-річний отаман Т. Янів мав лише звання підстаршини австро-угорської армії і навряд чи підходив для вищої командної посади. Наказний отаман армії УНР генерал О. Греків, що призначив Т. Янова командувачем, згадував про нього як про “людину малоосвічену у військовому відношенні, але зате дуже сміливу, що вміла володіти вояцькими масами”¹¹. Проте сам Янів, за іншими даними, доволі скептично оцінював своє “отаманство”¹². За спогадами інспектора з національно-культурних справ Південно-Східної групи Ф. Мелешка, Янів зовсім не відповідав своїй посаді через цілковиту некомпетентність у військовій справі¹³. До цього додавалося ще й особисте боягузство, виявлене молодим командувачем під час боїв з повстанцями¹⁴. За цих умов управління військами фактично здійснював начальник штабу Південно-Східної групи, підполковник В. Змієнко – кадровий старшина-геништабіст і учасник українського руху ще з 1917 р.¹⁵ Цілком адекватно оцінюючи власні військові здібності, отаман Янів не втручався в оперативні розпорядження свого начальника штабу.

Командні посади в частинах Південно-Східної групи також здебільшого обіймали люди без належної військової освіти, що самотужки створили імпровізовані загони й не мали надмірного бажання підпорядковуватися хай би там кому. Найдіюнішим серед таких командирів уважали Ю. Божка – отамана Запорізької Січі, сформованої з каторинославських студентів і залізничної варти¹⁶. Перебуваючи в районі Балти, Запорізька Січ брала участь у придушенні місцевих більшовицьких виступів, але її командир не визнавав над собою жодної влади¹⁷. Це було типовим для Південно-Східної групи, що в цілому являла собою дуже слабку військову силу й ледве чи могла витримати натиск більшовицьких військ.

Неспроможні були прикрити південний напрямок від ворожого наступу й війська Східного фронту армії УНР, що на початку березня 1919 р. захищаючи відтинок Житомир – Жмеринка. На цьому фронті після виведення в запілля корпусу Січових стрільців залишилися слабкі й неорганізовані війська. Вони не мали надійних і досвідчених командних кадрів і були чутливі до більшовицької агітації. Подекуди частини відмовлялися виконувати накази командування, кидали зброю або й переходили на бік більшовиків¹⁸. Командувач фронту отаман С. Хилобоченко виявився абсолютно нездатним подолати деморалізацію й організувати опір суп-

ротивників. “Більшовиків мало, але наші сили зовсім не тримаються, наступ почати майже неможливо, при слові «наступ» всі командири в один голос заявляють, що ніхто в наступ не піде...” – з розpacем констатував начальник штабу Східного фронту полковник Є. Мєшковський¹⁹. Поступово п’ятитисячна група військ Східного фронту відступала на захід під ударами більшовицьких частин.

За цих умов на початку березня 1919 р. єдиною серйозною військовою силою на південному напрямку був розташований у районі Тальне – Умань – Христинівка Запорізький корпус (6,5 тис. багнетів)²⁰. Неважаючи на відступ з Лівобережної України, запорожці зберігали високу боєздатність, що й продемонстрували у запеклих боях з більшовиками поблизу Шполи²¹. Формально Запорізький корпус було підпорядковано командуванню Південно-Східної групи, але накази запорожці отримували безпосередньо зі ставки Головної команди армії УНР. Проте, незважаючи на боєздатність частин, запорожці теж мали серйозні проблеми з найвищим командним складом. Ще в січні 1919 р. командира корпусу полковника П. Болбочана усунув з посади й заарештував за політичними звинуваченнями командир гайдамацького полку отаман О. Волох. Невдовзі Волох через хворобу мусив передати командування запорожцями прибулому зі ставки полковникові П. Ліпку. Та коли виявiloся, що той під час Протигетьманського повстання бився в лавах гетьманців проти військ Директорії УНР, його також заарештували. Після цього інспектор з національно-культурних справ Запорізького корпусу М. Данченко перебрав керівництво корпусом до своїх рук²². Учитель з фаху, у недалекому минулому молодший офіцер російської армії й організатор повстанського руху проти гетьманату на Київщині, Данченко не виявляв особливого хисту до військової справи, цікавлячись колекціонуванням старовинної зброї більше, аніж керівництвом військами²³. Очевидна неспроможність командира корпусу виконувати свої обов’язки доповнювалася цілковитою некомпетентністю його начальника штабу – молодого підстаршини австро-угорської служби Рогатиновича, що опинився в армії УНР випадково й іменував себе сотником²⁴. Значною мірою уся праця штабу trimалася на одному з найдосвідченіших його співробітників, полковникові Генштабу М. Воскобійникові. Генерала О. Поджіо, що з наказу Головної команди мав очолити Запорізький корпус, М. Данченко призначив лише своїм помічником. Некомпетентність керівництва, чвари командирів у боротьбі за посади вкрай негативно відбилися на настроях і боєздатності рядових вояків.

Більшовицькі війська вже на початку березня 1919 р. розгорнули наступ з району Катеринослав – Олександрівськ на Чорноморське узбережжя, зайняте французькими й грецькими частинами. На Миколаїв і Херсон, безпосередньо проти союзницького десанту, наступала сформова-

на з повстанських загонів отамана Григор'єва 1-ша бригада Задніпровської більшовицької дивізії (3 тис. багнетів). З району Черкаси – Сміла більшовицька 2-га повстанська дивізія (7 тис. багнетів) атакувала Запорізький корпус, намагаючись відрізати десант Антанти від української армії²⁵. Водночас 1-ша Українська більшовицька дивізія (11 тис. багнетів) розгорнула наступ з Київщини проти основних сил армії УНР, прагнучи відкинути їх на захід і ударом свого лівого крила на Вінницю – Жмеринку зайти в запілля всьому південному угрупованню української армії.

Попри те, що в разі успіху більшовики цілком могли оточити й знищити Запорізький корпус і Південно-Східну групу армії УНР, українське командування не збиралося відтягувати ці війська на захід, бо такий крок відкривав би перед більшовиками прямий шлях для наступу на Одесу. Наказний отаман армії УНР генерал О. Греків, якому недоброзичливці закидали російське походження й брак українського патріотизму, був переконаним прихильником союзу з Антантою. Дарма що переговори з французьким командуванням видавалися дедалі безперспективнішими, О. Греків 5 березня наказав Південно-Східній групі базуватися своїми тиловими установами на півден. Запорізький корпус дістав завдання обороняти фронт Тиврів – Дащів – Тальне – Новоархангельськ, а Південно-Східна група – боронити відтинок Добрянка – Голта²⁶.

З наближенням більшовицьких військ пожвавили свою діяльність повстанські загони в запіллі Південно-Східної групи. 2 березня “командувач повстанських військ Херсонщини” Попов отримав від червоного командування наказ дезорганізувати залізничне сполучення Жмеринка – Одеса²⁷. Безпосередньо в розпорядженні “командувача” було не більш як 600 озброєних повстанців, однак на Херсонщині не бракувало й інших повстанських загонів, що чинили напади на частини армії УНР. Так, 5 березня Катеринославський полк Січових стрільців отамана Самокиша мав бій з повстанцями в районі Кодими, 9 березня Запорізька Січ отамана Ю. Божка після тривалих боїв очистила ст. Балта від місцевих повстанців²⁸. У районі ст. Помічна збільшовичені повстанські загони навіть об’єдналися в 1-й Зведений Український полк і підпорядкувалися командуванню більшовицької 2-ї повстанської дивізії. Уже 6 березня цей полк під ст. Помічна змусив відступити Голтянський загін Південно-Східної групи армії УНР, а вранці 7 березня захопив Голту²⁹. До речі, значну частину повстанців становили молдавани, що прагнули за допомогою Червоної армії визволити Бессарабію від румунської окупації³⁰.

Наступ червоних військ проти союзницького десанту був успішним. 8 березня 1919 р. загони Григор'єва здобули Херсон, а 14 березня – Миколаїв³¹. Французькі війська не надто охоче билися з більшовиками, що відразу ж розвіяло міф про непереможність їх. Діставши звістки про падіння Херсона, Головний отаман військ УНР С. Петлюра наказав ота-

манові Т. Янову під прикриттям Запорізького корпусу відтягнути частини Південно-Східної групи з району Балта – Бірзула до Жмеринки. Але наказний отаман генерал О. Греків, що саме перебував в Одесі як учасник переговорів з французьким командуванням, своєю владою скасував цей наказ. Уважаючи неприпустимим відкривати більшовикам шлях на Одесу, Греків наказав Янову відбити в супротивника Голту³². У штабі Південно-Східної групи це викликало протести. “В той час, коли всі фронти мають у себе тил, доручена мені Південно-Східна група завдяки політичним обставинам фактично не має комунікаційного шляху, не має куди евакуовати хворих та ранених і в випадку залишення Жмеринки буде в критичнім становищі, – доповідав Янів Грекову 17 березня 1919 р. – Фактично військова згода з Антантою досі не дала ні жодного реального наслідку...” Командувач Південно-Східної групи прохав або укласти нарешті союз з Антантою й міцно встановити запілля групи на Одесу – Тирасполь, або ж узагалі покинути район Ананьїв – Бірзула – Рибниця – Балта й відтягнути Південно-Східну групу на Жмеринку – Вапнярку – Липовець³³. Проте наказний отаман залишився при своїй думці. Перебуваючи в Одесі за дорученням Директорії УНР, він напівприватно давав зрозуміти французам, що готовий очолити новий, поступливіший у переговорах із союзниками український уряд.

Як уже згадувалося, більшовицькі війська водночас розгорнули наступ на Умань – Христинівку, аби відрізати армію УНР від десанту Антанти. Проти Запорізького корпусу, що захищав цей відтинок фронту, було кинуто 2-гу бригаду 2-ї повстанської більшовицької дивізії (1-ша бригада брала участь у наступові червоних військ на Вінницю)³⁴. 6 березня більшовицькі частини з боєм захопили Тальне, примусивши відступати Харківський Слобідський кіш отамана І. Кобзи. 7 березня ворог почав наступ безпосередньо на район Умань – Христинівка, який обороняли частини 2-ї Запорізької Республіканської дивізії³⁵. У ці дні в Запорізькому корпусові сталася чергова зміна командування – одужавши після тифу, 11 березня на фронт повернувся отаман О. Волох. Цього разу М. Данченко мусив здати посаду й був призначений заступником командира корпусу. Переbrавши командування на ст. Христинівка, отаман О. Волох негайно виїхав до ст. Зятківці поблизу Гайсина, куди слідом переїхав і штаб Запорізького корпусу³⁶. Одразу після цього на фронт було викликано 3-й гайдамацький полк (500 багнетів) зі складу 1-ї Запорізької дивізії, що перебував на відпочинку в Проскуріві³⁷.

11 березня 7-й більшовицький полк захопив ст. Монастирище, відтак виникла загроза флангового прориву в запілля Запорізького корпусу. Запорожці були змушені відступати й перегруповуватися, що дало змогу 8-му більшовицькому полку зайняти 12 березня ст. Христинівку, а наступного дня – Умань³⁸. У штабі червоного командування це роз-

цінили як значний успіх. 2-га бригада отримала наказ вийти на лінію Христинівка – Монастирище й допомогти більшовицьким військам у наступі на Вінницю, після чого вся 2-га повстанська дивізія мала зосередитись у районі Рибниця – Балта – Ольгопіль для удару на Кишинів³⁹. Більшовицьке керівництво вже марило “визволенням” Бессараїї і вступом Червоної армії у зруйновану світовою війною Румунію й охоплену революцією Угорщину. Звичайно, щоб здійснити ці задуми, потрібно було остаточно зламати опір Запорізького корпусу й ліквідувати десант Антанти на Чорноморському узбережжі.

Та українське командування прагнуло за будь-яку ціну повернути христинівський залізничний вузол, цілком слушно побоюючись, що інакше більшовики матимуть повну змогу вільно перекидати підкріплення на Козятин⁴⁰. Саме тому за христинівський залізничний вузол не візухали запеклі бої, основний тягар яких виніс 2-й Запорізький ім. І. Мазепи полк⁴¹. Станція кілька разів переходила з рук у руки. Нарешті, 16 березня 2-й Мазепинський полк захопив Теплик, а наступного дня 1-й Дорошенківський полк витіснив супротивника зі ст. Розкошівки. На Умань було вислано Окремий Республіканський кінний полк, який і зайняв місто 18 березня⁴². Того ж дня запорожці здобули Христинівку й Гранів. Більшовицькі частини, замість просуватися на Балту – Бірзулу, безладно відступали на Поташ і Тальне⁴³.

Однак успіхи Запорізького корпусу було перекреслено черговими невдачами на Східному фронті армії УНР. Слабкі війська Східного фронту не могли стримати натиск чисельніших сил 1-ї Української більшовицької дивізії й швидко відкочувалися на захід. Ситуацію на Східному фронті, що розпадався під ворожими ударами, не врятувало й призначення новим командувачем генерала Ф. Колодія, якому спішно підпорядкували Запорізький корпус. Наступного дня після здобуття запорожцями Умані й Христинівки південна група військ Східного фронту після короткої сутички здала Калинівку, відкривши цим ворогові шлях на Вінницю⁴⁴. У штабі Запорізького корпусу саме розглядали можливість перегрупування частин і відступу до району Бершадь – Гайсин – Липовець, коли стало відомо про остаточну катастрофу Східного фронту⁴⁵. 18 березня червоні зайняли залишенну без бою українськими військами Вінницю, а 19 березня вступили до Жмеринки, де захопили близько 1 тис. полонених і значні запаси військового майна (200 гармат, 100 кулеметів, 5 тис. рушниць тощо)⁴⁶.

Генерал Ф. Колодій був бессилий виконати наказ ставки про негайну ліквідацію ворожого прориву. Після втрати Жмеринки штаб фронту переїхав на ст. Вапнярку, у його розпоряджені лишилися тільки рештки розбитої південної групи військ Східного фронту. “У своєму тилу сил не маю, як не маю взагалі військ, а лише недисципліновані банди з дуже поганим

з військового боку складом старшин, з яких більшість кустарі військової справи, до того ж багато з них ще й шкурники, – доповідав начальник штабу фронту полковник Є. Мешковський генералові О. Грекову. – З таким військом, переконаний, не лише неможливо перейти в наступ, але й вести оборону, бо до пасивної оборони козацтво групи ще менше здатне, аніж для штурму окопів”⁴⁷. Після поразки під Вінницею – Жмеринкою війська Східного фронту фактично перестали існувати як бойова сила. Командування армії УНР спішно почало перекидати на фронт тритисячний корпус Січових стрільців.

Захоплення Жмеринки більшовиками розірвало зв’язок між основними силами армії УНР, зосередженими на Волині й Поділлі, і її південним уgrupованням (Запорізький корпус, Південно-Східна група, рештки південної групи Східного фронту). Було перервано й залізничне сполучення з Одесою, що порушувало сталий зв’язок уряду УНР з десантом Антанти й унеможливило заплановану особисту зустріч Головного отамана С. Петлюри з французьким генералом д’Ансельмом на ст. Бірзула⁴⁸. Прорив під Жмеринкою відкрив ворогові шляхи для удару в запілля Запорізького корпусу. Коли вранці 20 березня 2-га повстанська більшовицька дивізія вже в силі двох бригад повела наступ на Умань – Христинівку, запорожці, знекровлені попередніми боями й пригнічені звістками про загрозу оточення, не могли довго утримувати позиції. 21 березня супротивник знову захопив Христинівку⁴⁹. Водночас частини 1-ї Української більшовицької дивізії за допомогою повстанців зайняли Могилів-Подільський, довершивши оточення південного уgrupовання української армії⁵⁰. Становище військ УНР у районі Вапнярка – Умань – Балта стало критичним. “Кліщі, у які потрапив Запорізький корпус петлюрівців, невблаганно стискалися”, – згадував більшовицький командувач В. Антонов-Овсієнко⁵¹.

Відступ до району Рахні – Вапнярка решток розбитих частин південної групи Східного фронту вніс сум’яття й деморалізацію в запілля Запорізького корпусу. “Без якогось більшого натиску з боку ворога ми, починаючи від Жмеринки, залишали одну залізничну станцію за другою, – згадував учасник цього відступу. – Кожному ставало ясно, що коли не зайдуть якісь зміни, коли й надалі так піде, то за тиждень-другий наша група буде втиснена в трикутник Дністер – Чорне море...”⁵² Серед старшин і вояків, що відкрито звинувачували командування у військових поразках і здачі Жмеринки, почалися заворушення. Кінний полк ім. М. Залізняка, ударний полк отамана С. Голуба та деякі інші частини відмовилися виконувати накази генерала Ф. Колодія до приїзду на фронт командира Запорізького корпусу отамана О. Волоха – тільки йому вони готові були підпорядкуватися⁵³.

Однак у Запорізькому корпусі в цей час також було неспокійно. До цього спричинилися не лише звістки про катастрофу під Жмеринкою,

а й діяльність О. Волоха на посаді командира корпусу. Якщо переважна більшість запорізьких командирів були запеклими ворогами більшовизму, то колишній командир гайдамацького полку, повернувшись до корпусу, почав відверто висловлювати сумніви в доцільноті боротися далі з більшовиками. Найдивовижнішим було те, що сам О. Волох ще недавно, за часів Центральної Ради, мав стійку репутацію непримиренного борця проти більшовизму – бився проти червоних з початку українсько-більшовицької війни, командував куренем у сформованому С. Петлюрою Гайдамацькому коші Слобідської України, особисто брав участь у знаменитому штурмі повсталого київського Арсеналу в лютому 1918 р. Саме відтоді О. Волох був добре знайомий з С. Петлюрою, який цінував його як самовідданого борця за національну ідею⁵⁴. Як виглядає, репресії і каральні експедиції за гетьманського правління, що провадилися під маркою Української держави, дуже серйозно змінили політичний світогляд Волоха. Гасло радянської влади, принесене в 1917 р. з Росії на вістрях багнетів і таке популярне в Україні після гетьманських репресій, здавалося привабливим засобом розв’язати складні соціальні суперечності. До того ж, О. Волох просто не сприймав переговорів Директорії УНР з Антантою, що дискредитували українську владу перед населенням власної країни і загрожували повторенням іноземної окупації. Повстання проти Директорії на початку 1919 р. остаточно переконали Волоха в доконечній потребі відмовитися од суто національних гасел і визнати принцип радянської влади. Особиста хоробрість і здатність впливати на вояцьку масу дали змогу Волохові згуртувати біля себе однодумців, переважно старшин 3-го гайдамацького полку (Ліневський, Маслов, Волощенко та ін.)⁵⁵. Національна ідея в діяльності цих старшин армії УНР почала поступатися пропаганді соціального визволення. Навіть за відсутності О. Волоха в Запорізькому корпусі, як писав М. Середа, “до старшин дійшли чутки про якусь агітаційну працю, яку оточення Волоха провадило серед козаків, однак доказів вони не мали”⁵⁶. А коли Волох повернувся до корпусу, деякі старшини й вояки гайдамацького полку почали відкрито говорити про переворот⁵⁷. Жорсткі дії О. Волоха щодо своїх опонентів (арешт співробітника штабу корпусу сотника М. Гавришка, який відмовився працювати з новим командиром⁵⁸) справді давали підстави підозрювати його в намірах утягнути війська в якесь політичну авантюру.

19 березня до ст. Вапнярка, де містився штаб Східного фронту, з доручення отамана О. Волоха прибули його помічник генерал О. Поджіо, новопризначений начальник штабу Запорізького корпусу сотник О. Стефанів та отаман Волощенко (колишній курінний командир 3-го гайдамацького полку). Усі троє під час зустрічі з генералом Ф. Колодієм стали переконувати його, що Запорізький корпус не може підпорядковуватись деморалізованим, розбитим військам Східного фронту. Проте і Колодій від-

мовився підлягати запорізькому командуванню, покликаючись на те, що наказом зі штабу армії саме його, а не Волоха призначено командувачем об'єднаної південної групи⁵⁹. Так ні про що і не домовившись, представники Запорізького корпусу залишили вагон штабу Східного фронту. Перш ніж від'ехати, генерал Поджіо й сотник Стефанів у присутності отаманів Волощенка й Данченка поінформували про останні події на фронті командаира Харківського Слобідського коша отамана І. Кобзу, що виконував обов'язки начальника залоги Вапнярки. Як згадував Кобза, обидва співрозмовники намагалися переконати його “в необхідності завести в себе на Вкраїні більшовицький лад під назвою Радянської України, посилаючись на те, що стан дуже тяжкий, армія дезорганізована, населення як до нас, так і до нашого уряду ставиться неприхильно і вороже, що матеріальних коштів для армії нема, що нема зв'язку з нашим урядом і що, накінець, сам уряд веде досить непевну і невідповідну сучасному менту політику і що Директорія сама по собі зникла”⁶⁰.

20 березня генерал Ф. Колодій видав наказ, яким повідомив війська про об'єднання під своєю командою південної групи Східного фронту, Запорізького корпусу й Катеринославського коша (малися на увазі частини, що входили до складу Південно-Східної групи)⁶¹. Але події в Запорізькому корпусі вже розвивалися за власним сценарієм. Того самого дня О. Волох скликав нараду командного складу корпусу, на якій заявив, що становище запорожців безнадійне, і повідомив про розпад уряду УНР. Він підкреслив загрозу цілковитого оточення, безперспективність подальшої орієнтації на Антанту, а також нагальну потребу розпочати переговори з більшовиками, щоб припинити братобійчу війну. Волох повідомив, що до більшовицького командування вже вислано делегацію (насправді це не відповідало дійсності)⁶². Запорізькі командири зустріли ці звістки зі змішаними почуттями подиву й розгубленості, але після повернення до частин на них чекав ще один прикрай сюрприз – серед вояків уже розповсюджувалася відозва “комітету козаків Української республіканської армії” із закликом визнавати радянську владу⁶³.

Не маючи зв'язку з урядовим центром (румунська влада відмовила-ся пропускати українських кур'єрів через Бессарабію), годі було перевірити вірогідність тверджень про розпад Директорії⁶⁴. До того ж, 21 березня наспіла звістка, що в Угорщині проголошено радянську владу. Здавалося, виснаженим, розпорощеним і відрізаним од своїх основних сил українським військам не спинити тріумфальної ходи більшовизму. В усякому разі, прихильники визнання радянської влади саме так і вважали. Уранці 21 березня на ст. Зятківці відбулася ще одна нарада з участю отаманів О. Волоха, О. Поджіо, Волощенка, М. Воскобійника, М. Данченка, П. Ліпка, О. Стефанова, більшості командирів запорізьких полків і начальника штабу Східного фронту полковника Є. Мешковського⁶⁵. Присутні

O. Загродський

Є. Мешковський

дуже швидко збагнули, навіщо вагон, у якому йшла нарада, оточили гайдамаки. О. Волох і М. Данченко повідомили, що будь-який зв'язок з урядом і командуванням utrachenno, а війська УНР на київському напрямку зазнали поразки й відступають⁶⁶. Після цього Волох запропонував запорізьким командирам підписати універсал про визнання радянської влади. Очевидно, саме завдяки присутності озброєних гайдамаків універсал підписали майже всі учасники наради, за винятком Є. Мешковського й М. Воскобійника⁶⁷. Присутні на нараді командири були переважно ветеранами національно-визвольної боротьби й прагнули лише вирватися з-під влади Волоха, щоб якомога швидше повернутися до своїх частин. “Нарешті листа дійшла до мене. Ні секунди не намислюючись, я підписав, – згадував командир 1-ї Запорізької дивізії отаман О. Загродський. – От[аман] Волох, що сидів біля мене, запитав: «І ти підписав?» На це я відповів йому гайдамацьким стилем: «Ти думаєш, що я дурніше від тебе?»... Волохові це сподобалось. Список почав кружляти до підпису далі, але мене вже не цікавило, хто його підписав. Я чекав на закінчення цієї комедії, щоб дістатися до коня”⁶⁸.

Текст підписаного запорізькими командирами документа О. Волох негайно розіслав у війська. Наводимо його тут:

“Універсал

Запорізького корпусу до народу Українського

Народе Український! Ти скинув ярмо царя, скинув зрадника гетьмана Скоропадського, але народ наш не прийшов до ладу й спокою. В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти другого, нашою кров'ю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватись хлібом від праці нашої, в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях немає, ми, запорожці, нашадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради селянських і робітничих депутатів, котрих будемо підтримувати зі зброєю до загину.

Вся земля без викупу переходить до трудового люду.

Ми, запорожці, певні в тому, що від цього часу ніхто на поведе нас, українців, одного проти другого, брата против брата.

Ради селянських і робітничих депутатів з'єднають нас у велику сім'ю для боротьби з чужинцями-імперіалістами.

Народе Український! Пам'ятай, що вся влада в руках твоїх. Ти великий господар на своїй землі, і від тебе залежить вся твоя воля, твій спокій і добробут.

Розберись же, Народе Український! Хто твій ворог: чи ті українці, котрі зараз зі зброєю в руках ллють свою кров за рідний край, чи ті, котрі приходять на Україну, щоб забрати хліб та усе твое добро.

Народе Український! Народе, на Україні сущий! Тепер ви всі вільні і рівні!

Нехай живе вільна, незалежна ні від кого Українська Соціалістична Республіка Рад селянських та робітничих депутатів.

21 березня 1919 року. Дієва армія. Іменем запорожців отаман Омелько Волох. Командир запорожців отаман Поджіо. Заступник командира отаман Данченко. Стверджив отаман Волощенко^{*69}.

Видавши такий універсал, О. Волох одразу ж вислав на фронт делегацію на чолі із сотником О. Стефановим, що мала розпочати переговори з більшовиками про перемир'я⁷⁰. Сам командир корпусу в супроводі полковника М. Крати виїхав на ст. Бірзула, щоб зв'язатися телеграфом з Одесою, де на той час перебував товариш міністра закордонних справ УНР С. Бачинський⁷¹. Проте розмова з урядовим представником не вдалася: Бачинський, довідавшись про універсал, відмовився визнати Волоха командувачем південної групи армії УНР і своєю владою призначив ним отамана Т. Янова⁷². А коли невдоволений О. Волох повернувся з Бірзули до штабу Запорізького корпусу, на нього вже чекав сотник О. Стефанів з інше однією неприємною звісткою: більшовики відмовилися вести переговори й ультимативно зажадали цілковитої капітуляції українських військ.

Військовий підрозділ, що супроводжував делегацію, потрапив у полон, а самому Стефанову ледве вдалося повернутися до штабу Запорізького корпусу.

Отже, питання про відносини з більшовиками залишалося відкритим. Разом з тим після видання Волохом універсалу втримати фронт було вже неможливо. Штаб Запорізького корпусу не співчував авантюрі з визнанням радянської влади; військам було наказано готоватися до відступу на Роздільну⁷³. Запорізькі командири не збиралися підтримувати універсал. “Всі команданти мусили цей універсал підписати, але повертаючись до Тростянця з от[аманом] Осмоловським (командиром 2-ї Запорізької Республіканської дивізії. – М. К.), вирішили ранком вирушити на Балту, тим самим порвавши з корпусом, – згадував командир 2-го Мазепинського полку полковник І. Дубовий. – Не встиг прийти універсал, підписаний командантами, як дивізія в складі мазепинців, наливайківців, богунців вирушила в напрямок на Балту”⁷⁴. На позиціях залишилися тільки 1-й Республіканський і 3-й гайдамацький полки. Зрозуміло, що в такому складі Запорізький корпус не міг стримувати супротивника. 22 березня частини 2-ї повстанської більшовицької дивізії захопили Умань. З перемінним успіхом точилися бої за ст. Христинівку, яку більшовикам удається остаточно закріпити за собою 24 березня. Того ж дня ворог захопив Гайсин, відтіснивши українські частини на південнь⁷⁵.

Очищення Запорізьким корпусом відтинку Умань – Христинівка відбувалося саме тоді, коли сильний контрнаступ Січових стрільців і Північної групи армії УНР на Волині примусив більшовиків перекидати свої частини з вапнярського напрямку на козятинський. Більшовицька 2-га дивізія отримала наказ “за найкоротший час ліквідувати Вапнярську групу супротивника й вільні частини негайно перекинути до Жмеринки, Калинівки та Козятин...”⁷⁶ Однак навіть при цьому червоне командування зовсім не сподівалося на легку ліквідацію зосереджених у районі Вапнярка – Умань українських частин.

Водночас розповсюдження виданого Волохом універсалу спричинило події, яких, мабуть, не передбачав і сам отаман. 22 березня у Вапнярці під впливом універсалу виник революційний комітет Південно-Західної області УНР. Ревком складався з 15 осіб – співробітників політичного відділу штабу Східного фронту, старшин, представників місцевої української адміністрації, робітників та селян⁷⁷. Головою ревкому став галичанин Рибак, секретарем – Мельник, членами – Драпалюк, Ю. Ярослав, Цимбал, П. Левченко, І. Садовський, отаман Ю. Липницький та ін.⁷⁸ 23 березня ревком видав декларацію, у якій повідомив населення її українські війська, що Директорія УНР та її уряд припинили існування. На півландних ревкомові теренах проголошувалася влада Української Радянської Соціалістичної Республіки з усіма її атрибута-

ми: боротьбою з “імперіалістичними силами” й “контрреволюційними елементами” та організацією української народної соціалістичної армії. Військам було наказано “залишатися на своїх місцях, продовжувати працю на користь незалежної Української Радянської Республіки”⁷⁹. Командувачем “українських радянських військ” ревком призначив генерала Ф. Колодія. Коли отаман Волощенко й сотник Стефанів, які 23 березня терміново прибули до Вапнярки зі штабу Запорізького корпусу, довідалися про це призначення, їхньому обуренню не було меж – адже універсал видав отаман Волох, а командувачем знову ставав генерал Колодій⁸⁰, який прийняв призначення. Ось що згадував один зі старшин про нараду, скликану в штабі Східного фронту: “Коли вже зібралися всі запрошені, ген[ерал] Колодій забрав слово і пояснив, що, в порозумінні з деякими командантами частин, у них виникла думка, чи не доцільно було б нав’язати контакт з більшовиками і до якогось часу передатися їм, вимовивши в них, щоб залишили нас у складі своєї армії як бойову одиницю. Вони, мовляв, напевно будуть ліквідувати наші головні сили, і ми, вибравши влучний момент, вдаримо по них цілим кулаком і перейдемо до наших головних сил”⁸¹.

Спроби Волощенка й Стефанова вмовити Колодія передати командування Волохові нічого не дали. Присутній при цій розмові І. Кобза згадував: “Отаман Колодій знов пред’явив нам розпорядження Головного командування військ Народної Української Республіки і наказ ревковому про призначення його головнокомандуючим. Ні Волощенко, ні Стефанів з цим рахуватись не хотіли, а тільки доказували, що Радянську Республіку оголосили вони, і тому головнокомандуючим повинен бути Волох. Колодій принципово на передачу командування погоджувався, але тільки посилився на формальності”⁸². Зважуючи можливість ужиття сили, Стефанів і Волощенко спробували були переконати й членів ревковому переглянути своє рішення щодо призначення командувача. Але Рибак та його колеги заявили представникам Волоха, що саме ревком є найвищою владою. Не знайшовши на це іншої відповіді, окрім погроз, Волощенко й Стефанів викликали до Вапнярки самого отамана Волоха. Пізно ввечері 23 березня командир Запорізького корпусу в супроводі Данченка й гайдамацьких старшин прибув на засідання вапнярського ревкуму. Присутність озброєних вояків і цього разу виявилася надзвичайно впливовим аргументом. Як згадував Кобза, “отаман Волох в довгих своїх промовах знов докоряв ревком і висловлював погрозу, його підтримували з промовою отамани Данченко, Поджіо, Волощенко та інші з його свити. Ревком стояв на своєму, хоч і почував себе досить заляканим. Під кінець ревком дав слово Волохові переглянути завтра питання про призначення головнокомандуючого”⁸³.

24 березня ревком Південно-Західної області УНР видав наказ, призначивши отамана О. Волоха командувачем “українських радянських

військ”⁸⁴. Для невтаємничених у позалаштункові деталі цього призначення розіграли справжню виставу, де знайшлося місце навіть патетиці. “Отаман Волох... коли він довідався про своє таке високе призначення, через зворушення слова вимовити не міг, – згадував полковник Д. Антончук. – Заспокоївшись, він виголосив тут же в комітеті промову, в якій присягався й далі вірно служити самостійній Україні. Про свою згоду перебрати команду от[аман] Волох склав ще й на письмі відповідну заяву”⁸⁵. Після цього, зазначав І. Кобза, “апарат ревкому, як нового уряду, заработав вовсю, а вище командування користувалось його іменем і було з ревкомом в безпосередніх зносинах, явлюючись щоденно на засідання ревкому в особі Волощенка, Стефанова, а частенько й Волоха...”⁸⁶

Голова ревкому Рибак відправив радіограму в Київ на ім’я відомого комуністичного діяча, галичанина М. Барана, якого прохав виступити посередником у переговорах з більшовицьким керівництвом. Занепокоєним командиром ревкомівці пояснили, що це лише тактичний маневр, аби виграти час, зв’язатися з урядом УНР, перегрупувати війська і далі вести військові операції⁸⁷. Однак у багатьох старшин і вояків такі дії викликали підозру щодо справжніх намірів О. Волоха та ревкому. “Оскільки Волох свого часу був протеже самого Головного отамана, ми не знали, що робити і які висновки з цього виводити”, – згадував начальник санітарної служби 1-ї запасної бригади Південно-Східної групи⁸⁸. Подекуди старшини й вояки відмовлялися визнавати універсал Волоха й декрети вапнярського ревкому⁸⁹. 2-й Чорноморський полк, довідавшись про переговори з більшовиками, покинув фронт і подався до Бендер (де його розбройли румунські війська)⁹⁰. Траплялися й випадки, коли менш стійкі частини висловлювали підтримку діяльності ревкому. Зокрема прорадянські настрої були помітними серед вояків загону ім. С. Петлюри. Бійці Звенигородського полку, обстоюючи радянські гасла, мали навіть збройні сутички із Запорізьким полком ім. Я. Кармелюка⁹¹. Серед запорожців прихильними до ідеї перейти на бік більшовиків здебільшого були лише новобранці й мобілізовані, яких мало що пов’язувало з армією УНР.

Від імені старшин і вояків Південно-Східної групи телеграму про визнання універсалу надіслав О. Волохові отаман Т. Янів⁹². Однак за своєю бойовою вартістю Південно-Східна група тоді ненабагато перевищувала розбиті війська генерала Ф. Колодія. Наприкінці березня 1919 р. натиск супротивника на її частини значно посилився. Більшовицькі загони Григор’єва наближалися до Одеси, а червоні формування отамана Ткаченка (колишній 1-й Український зведений полк, перейменований на Вознесенський зведений загін) – до Балти. Залізничне сполучення Бірзула – Роздільна дезорганізували місцеві повстанські загони⁹³. Партизанска “Південна радянська армія” з наказу більшовицького командування мала просуватися до району Кишинів – Бендери –

Тирасполь⁹⁴. “2-га Південна радянська армія” не припиняла нападів на частини Південно-Східної групи армій УНР поблизу Ананьєва.

На цей час отаман О. Волох фактично втратив реальне керівництво Запорізьким корпусом, основні сили якого (за винятком Республіканського й гайдамацького полків) поступово відтягувалися до району Балта – Бірзула. “В м. Чечельнику на цукроварні от[аман] Загродський зібрав нараду командирів полків; на нараду прибули і командири полків 2-ї Запорізької дивізії, а також начштабу полковник Крат, – згадував учасник подій. – На нараді було вирішено Волоха, як зрадника і передавшогося на бік більшовиків, більше не рахувати командиром корпусу, а до призначення урядом нового командира пропоновано було вступити до керування корпусом отаману Загродському”⁹⁵.

Тим часом з 26 березня частини 2-ї Української більшовицької дивізії почали перехоплювати телефонограми з декретами вапнярського ревкому й наказами штабу Східного фронту. “Цей «штаб фронту» – штаб нами оточеної петлюрівської армії... Жодних наказів цього штабу не виконувати”, – пояснював більшовицький командувач В. Антонов-Овсієнко командуванню дивізії⁹⁶. Не втрачаючи наступального темпу, 26 березня червоні захопили ст. Зятківці, примусивши українські частини відступати на Вапнярку⁹⁷.

На пропозицію вапнярського ревкому припинити бойові дії більшовицьке керівництво в Києві відповіло згодою – однак лише за умови, що підпорядковані ревкомові війська складуть зброю. При цьому всім старшинам і воякам було обіцяно недоторканність і можливість перейти до лав Червоної армії або ж повернутися додому⁹⁸. Для переговорів про встановлення на фронті перемир’я ревком вислав до Вінниці делегацію у складі П. Левченка й полковника Д. Антончука⁹⁹. Увечері 26 березня В. Антонов-Овсієнко мав розмову по прямому проводу з членом Реввійськради Українського фронту Ю. Щаденком, під час якої обговорив можливі умови капітуляції південного угруповання армії УНР. “Стосовно тих, що здаються у Вапнярці, ваші умови не підходять, – заявив В. Антонов-Овсієнко. – Треба, щоб видали командний склад і всіх буржуйів, розпустити можна лише після чистки, значить, нехай усі здаються. Насамперед”¹⁰⁰. Щаденко запевнив червоного командувача, що попередні умови поставлено лише “умовно, тобто для того, аби легше було ліквідувати рештки петлюрівських банд”. Він пояснив також, що в разі здачі до полону, всіх українських вояків буде оголошено військовополоненими, “очищено” від найбільш “контрреволюційних елементів” й відправлено в глибоке заплідля¹⁰¹.

Та навіть після цього В. Антонов-Овсієнко не був переконаний у доцільноті перемов з вапнярським ревкомом. “Відірване праве крило супротивника, до 10 тисяч, майже оточене й провадить переговори про здачу”, – повідомляв він 27 березня головнокомандувача військ Радянської Росії Й. Вацетіса. Того ж дня командувач Українського фронту наказав “части-

нам 2-ї дивізії наступати енергійно на Вапнярку, незважаючи на вигуки тамтешнього «ревкому»¹⁰². Командир дивізії Ленговський отримав при цьому додаткові роз'яснення від Антонова-Овсієнка: “Не звертайте уваги на викрики вапнярських січовиків, що потрапили в наше кільце – це вовки в овечій шкурі. Треба домогтися їхньої безумовної здачі, вони тепер підшипаються під нашу мову: жодної до них довіри”¹⁰³.

27 березня відбувся обмін радіограмами між Вапняркою і Києвом. Спершу голова Раднаркому Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Раковський запропонував ревкомові разом з усіма військовими частинами, що перебували в його розпорядженні, негайно перейти на бік Червоної армії, щоб спільними силами боротися проти ворогів УСРР¹⁰⁴. Голова ревкому Рибак погоджувався на це за умови збереження в частинах наявної військової організації і особового складу, а також включення всіх членів ревкому, як виразників “волі військ і трудового населення Південно-Західного району України”, до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, який вважався найвищим законодавчим органом УСРР¹⁰⁵. На ці вимоги Раковський відповів: “На терені Української Соціалістичної Радянської Республіки немислиме існування іншої армії, окрім армії УСРР під командуванням т. Антонова-Овсієнка. Стосовно входження ревкому в повному складі до ЦВК Рад робітничих і селянських депутатів України повідомляю, що переговори з цього питання можна вести з партією, до якої входять члени ревкому. Коли ви хочете справді боротися проти Антанти, пропоную припинити братовбивчу бійню”¹⁰⁶.

Поки у Вапнярці міркували над відповіддю, більшовицькі війська 28 березня захопили Губник¹⁰⁷. Штаб Запорізького корпусу переїхав до Тульчина, а запорізькі частини відступали на півден. Більш-менш активний опір більшовикамчинили лише 2-й Мазепинський і 3-й гайдамацький полки¹⁰⁸. Побоюючись, що продовження бойових дій призведе до остаточної катастрофи, О. Волох і ревкомівці гарячкою шукали спосіб спинити більшовицький наступ. Коли 28 березня Раковський надіслав до Вапнярки чергову радіограму із закликом переходити на бік Червоної армії, ревком не знайшов нічого кращого, як наступного ж дня телеграфувати до Києва: “Згідно з вашим радіо від 28 березня № 14 ревком Південно-Західного району України видає наказ своїм військам зупинити військові дії з 14 год. за київським часом цього 29 березня. Вимагаємо від вас аналогічного розпорядження. З цього моменту настає час перемир’я. Прохаємо негайно призначити час і місце зустрічі уповноважених представників обох сторін для зафіксування цього акту і обговорення питання про об’єднання українських соціалістичних радянських військ”¹⁰⁹.

Проте червоне командування не збиралося укладати перемир’я саме тоді, коли ситуація складалася на користь більшовицьких військ. 28 березня до Жмеринки приїхала вислана напередодні вапнярським ревкомом

делегація у складі Д. Антончука й П. Левченка, її зустрів особисто командир 1-ї Української дивізії М. Щорс, але... самі переговори при цьому було відкладено¹¹⁰. Справа не зрушила й наступного дня, коли делегація прибула до Вінниці. “В очікуванні, що буде з нами далі, пройшла ціла доба, – згадував Д. Антончук. – Другої днини повідомлено нас, що далі не можемо їхати. З Києвом нема безпосереднього залізничного сполучення... Через це наші переговори будуть провадитися у Вінниці. Вже й делегація призначена. Лише директив чекає вона від головної червоної команди. Виходить, справа зволікається. А це нам тільки на руку. Бо ходить про те, щоб виграти час. Як нас запевняють, на фронті й далі панує спокій”¹¹¹.

Насправді делегація ревкому могла виграти час, лише домігшись від більшовиків перемир’я – адже бойові дії на фронті не припинялися. Тим часом з Кам’янця-Подільського до Бендер прибув військовий міністр УНР полковник О. Шаповал. Дізнавшись про визнання Волохом радянської влади та існування у Вапнярці революційного комітету, він негайно з’явився з тими представниками вищого командного складу, що не співчували радянській авантюрі. Опівдні 29 березня українські бронепотяги за вказівкою начальника штабу Східного фронту Є. Мешковського, обстріляли більшовицькі позиції поблизу ст. Журавлівки, намагаючись зірвати укладення перемир’я. Після короткої перестрілки більшовики перейшли до контратаки, захопивши кількох полонених (яких після катувань стратили, залишивши їхні тіла на ст. Слобідці)¹¹². Діставши звістки про цей бій, Волох і ревкомівці остаточно зрозуміли, що жодного перемир’я червоні укладати не збираються.

Більшовицьке командування і справді не хотіло гаяти час на переговори з вапнярським ревкомом. 29 березня В. Антонов-Овсієнко телеграфував командирові 2-ї Української дивізії Ленговському: “Вам доручається довести вапнярську історію до кінця. Усі повинні скласти зброю, тим, хто здається, гарантується життя. Їх належить допровадити під конвоєм в ешелонах до Катеринослава. Увійдіть у зв’язок з вапнярським ревкомом і зажадайте їхнього представника для вироблення технічних умов здачі”¹¹³. Водночас дивізії було наказано вжити заходів, щоб цілковито оточити українську війська й не допустити можливості відступу їх у Бессарабію¹¹⁴. У відповідь зі штабу Ленговського повідомили, що “головна група дивізії, розвивши супротивника в районі Гайсина, Зятківців, переслідує його до Вапнярки”¹¹⁵. Відтак 29 березня Х. Раковський ще раз звернувся до вапнярському ревкому, обіцяючи гарантувати життя всім, хто добровільно складе зброю, і пропонуючи негайно прислати представника для вироблення технічних умов капітуляції¹¹⁶.

Паніка й хаос, що охопили українські частини під час відступу, унеможливили планомірну евакуацію їх. Керування військами фактично розладналося. Частини, штаби, військові управління самочинно кидали

фронт і виrushали в запілля. Частина вояків заявляла про намір перейти на бік ворога. Ось що згадував отаман І. Кобза про настрій гайдамацького полку після прибуття до Вапнярки ввечері 29 березня: “Дійсно, через деякий час на Вапнярку прибув ешелон гайдамаків в голові з полковником Масловим, котрий категорично заявив мені, що він призначений для оборони Вапнярки, і просив скоріше розгрузить станцію. Козаки з його ешелону були якісь збентежені... деякі висловлювались, що вони вночі обезброять нас. Через декілька хвилин підійшов паротяг з одним вагоном і дійсно привіз делегацію з червоними бантами, котра, звернувшись до мене, вимагала здатись більшовикам, інакше будемо обезброєні”¹¹⁷. Частина бійців 3-го гайдамацького полку все ж таки відступила разом з Харківським Слобідським кошем до ст. Рудниця, прагнучи пробитися на з'єднання із Запорізьким корпусом¹¹⁸. Та отаман О. Волох зі штабом корпусу вже переїхав до ст. Слобідка. У Рудниці залишився лише генерал О. Поджіо, який схвильовано погрожував старшинам і воякам примусити їх визнати радянську владу¹¹⁹. Марно пробуючи вдихнути у війська бойовий дух, Волох 30 березня закликав старшин і вояків боротися далі: “Козаки! Як отаман гайдамаків і Ваш главнокомандуючий – я звертаюсь до вас з призовом: з цього часу ніякої згоди зsovітськими військами. Вони хотять крові, вони хотять мордування, нас залякати і зневолити. Нехай же ми будемо зі зброєю в руках”¹²⁰. Будь-яка агітація у частинах проти самостійності України суверено заборонялася під загрозою розстрілу. Однак грізні накази й апелювання до патріотизму вже не могли повернути боєздатності остаточно здеморалізованим військам.

Основні сили Запорізького корпусу під командою полковника О. Загродського встигли вийти з-під ворожого удару. 29 березня більшовицькі частини зайняли ст. Ладижин, а впродовж 30–31 березня опанували ст. Вапнярку, Крижопіль, Попелюхи, Гайворон¹²¹. Без бою було здано червоним Гонорівку, Рудницю й Кодиму. Під час здобуття Вапнярки курінь Республіканського полку майже в повному складі перейшов на бік більшовиків, видавши своїх старшин¹²². З ініціативи бунчужного Натруса приєдналися до червоних 3-й і 4-й курені 3-го гайдамацького полку¹²³. Звенигородський полк також ухвалив приєднатися до більшовиків. 1 квітня в районі ст. Кодими загін ім. С. Петлюри підняв білий прапор і перейшов на бік радянських військ¹²⁴. Окрім частини ще чинили опір: 1 квітня на південь від Вапнярки бій проти більшовиків вів курінь Смерті, до 2 квітня тривали бої під Гайсином¹²⁵. Проте в цілому становище зосереджених у районі Вапнярка – Балта – Гайворон українських військ було катастрофічним.

У Вінниці делегація вапнярського ревкому все ще чекала на початок переговорів, коли радянська сторона нарешті повідомила, що ситуація на фронті значно змінилася, тож тепер мова може йти лише про перехід військ УНР на бік Червоної армії. Делегати ревкому нарешті збагнули,

що час працював зовсім не на них. “Тоді ми заявили, що про переговори в такому напрямку не може бути й мови. Окрім того, на це ми не маємо мандата від нашої команди. А через це ми просимоsovітську делегацію зарядити про наш поворот, – згадував Д. Антончук. – Після цього більшовики стали доводити нам, що взагалі наша справа вже остаточно програна, що в нашому інтересі добровільно піддатися Червоній армії”¹²⁶. Не без перешкод делегатів все ж таки відпустили з Вінниці, надавши їм змогу повернутися до місяця перебування ревкому.

Ситуація на фронті остаточно склалася на користь більшовиків. Десант Антанти готувався покинути Чорноморське узбережжя: французькі частини залишили Бірзулу й Роздільну, а 2 квітня було офіційно оголошено про евакуацію Одеси¹²⁷. На Волині більшовицькі війська за допомогою перекинутих з Вапнярського напрямку підкріплень відбили наступ основних сил армії УНР і змусили українські війська перейти до відступу. “30 березня надійшло кінець кінцем повідомлення про ліквідацію вапнярської групи супротивника... – згадував В. Антонов-Овсієнко. – Потрібна була чимала витримка, щоб, незважаючи на безпосередню загрозу Києву і на більш ніж серйозне становище під Бердичевом, довести цю операцію до кінця і зуміти здатися в полон притиснуті до Дністра частини Південно-Східного петлюрівського фронту”¹²⁸. 31 березня командир 2-ї Української більшовицької дивізії Ленговський повідомив своє керівництво, що шлях до Вапнярки повністю очищено від українських частин. До 2 квітня він обіцяв ліквідувати штаб Запорізького корпусу, який переїхав до Бірзули¹²⁹.

На ст. Бірзулу наступав лише 8-й більшовицький полк, якому натиском з Голти допомагав Вознесенський загін отамана Ткаченка. На початку квітня залізничне сполучення довкола Балти вже контролювали місцеві збільшовичені повстанці, що після перших перемог над частинами Південно-Східної групи армії УНР перетворилися на досить серйозну бойову силу. “У Бірзулі до 5 тисяч військ супротивника при 9 бронепотягах, проти них з нашого боку діють Південна бригада Богуна з двох полків при гарматному дивізіоні й трьох бронепотягах, кінний дивізіон південної бригади Попова (колишня 1-ша Південна армія) прямує від Березівки на Катаржико – Роздільна, перебуває тепер поблизу В[елике] Чижове”, – повідомляв командувач групи більшовицьких військ харківського напрямку А. Скачко В. Антонова-Овсієнка 3 квітня 1919 р.¹³⁰ Ситуація трохи змінилася лише з прибуttям у район Балта – Бірзула Запорізького корпусу. Частини 2-ї Запорізької дивізії відтепер розгромили повстанців отамана Дячишина, зайнявши Балту. Повстанський кінний полк Кіршула, що на початку квітня зайняв ст. Слобідку й повів наступ на Бірзулу, також було розбито й розпорощено в околицях Рибниці¹³¹. Завдавши поразки повстанцям, Запорізький корпус продовжив марш до ст. Роздільної.

У хаосі відступу непоміченою пройшла ліквідація ревкому Південно-Західної області УНР. Фактично після залишення Вапнярки більшість його членів просто розсіялись. Голова ревкому Рибак зник невідомо куди, Драпалюк і Цимбал перейшли на бік більшовиків¹³². Зосталися отаман Ю.Липницький (він запевняв усіх, що увійшов до складу ревкому виключно для саботажу його діяльності) та ще кілька осіб¹³³. “Повна розгубленість і жорстока агітація проти радянської влади ставили питання про забезпечення життя вапнярським комісарам, – згадував потім Волох. – Коштувало мені надзвичайних зусиль, щоб забезпечити комісарів від непорозумінь”¹³⁴.

Після розпаду вапнярського ревкому О. Волох остаточно втратив зв’язок з військами. Під впливом звісток про початок повстанського руху проти червоних на Київщині у нього виник новий план: пробиватися крізь фронт на зайняті більшовиками терени України, щоб підняти там загальне повстання. Оскільки на частини Запорізького корпусу Волох уже практично жодного впливу не мав, він спробував реалізувати свій намір за допомогою командира Запорізької Січі отамана Ю.Божка, відомого своєю схильністю ігнорувати накази командування. Божко тоді займав Бірзулу, де посилено вливав до складу Запорізької Січі всі частини, що опинялися поблизу (курінь Смерті, кінні підрозділи Чорноморського коша, частини 5-ї дієвої дивізії та ін.)¹³⁵. У лавах Січі культивувався особливий тип псевдоісторичної козацької дисципліни, за допомогою якої її командир прагнув відродити у війську традиції Гетьманщини XVII – XVIII ст.¹³⁶ Ідею прориву крізь більшовицький фронт отаман Ю.Божко повністю підтримав, мріючи дістатися на Запоріжжя й за прикладом гетьмана Б.Хмельницького очолити звідти національно-визвольну боротьбу.

“В цей час ми випадково довідалися, що Волох знов задумав якусь авантюру, завівши по телеграфу переговори з отаманом Божком в якихось многозначущих виразах...” – згадував отаман І.Кобза¹³⁷. З наказу Ю.Божка в Бірзулі було зроблено спробу заарештувати штаб Східного фронту. Дві доби охоронна сотня під прикриттям бронепотяга вартувала біля штабного вагона, не підпускаючи до нього людей Божка¹³⁸. Приборкати свавільного отамана було нікому – командувач Південно-Східної групи Янів виїхав до Одеси для участі в черговому раунді переговорів з представниками Антанти (інспекторові групи Ф.Мелешку він пояснив свій від’їзд тим, що “давно в Одесі не був”)¹³⁹. За відсутності Т.Янова його обов’язки залишився виконувати підполковник В.Змієнко, який призначив своїм начальником штабу генерал-квартирмейстера групи, полковника О.Завадського.

З ініціативи отамана Божка Запорізька Січ спробувала контратакувати більшовиків на підступах до Бірзули, але зазнала втрат і мусила відступити. Після цієї невдачі Ю.Божко, очевидно, вирішив змінити тактику своїх дій. 4 квітня на імпровізованій нараді командирів Січі він оголосив себе голов-

нокомандувачем “Південно-Східної української армії”. На ширшій нараді, що відбулася з участию представників найвищого командного складу (підполковника В. Змієнка, полковника Є. Мешковського, полковника Годило-Годлевського, генерала В. Зелінського, отамана І. Кобзи та ін.) начальником штабу нового “головнокомандувача” обрано підполковника В. Змієнка. Крім того, було відправлено до Румунії делегацію на чолі з командиром 8-го коша генералом В. Зелінським, що мала розпочати переговори щодо пропуску українських військ через Бессарабію до Галичини, на з'єднання з основними силами армії УНР¹⁴⁰. Зелінський отримав доручення передати королю Румунії Фердинанду I лист від отамана Божка: “Військо Запорізької Січі в кількості 12 тисяч, низенько кланяється Вашій Величності і прохає, аби Ваша Величність розрішила і допомогла нашому війську проїхати через землю Вашої Величності на територію України – Галичини, де могло б з'єднатися з головними українськими силами і боротися проти російських більшевиків. Запорізька Січ покладається на милість Вашої Величності і чекає дозволу і допомоги для здійснення зазначененої бажаємої мети”¹⁴¹.

Та щойно делегація Зелінського від'їхала в напрямку Кишинєва, як 5 квітня до району Бірзули прибули Харківський Слобідський кіш, частини групи Східного фронту й окремі підрозділи Запорізького корпусу. Того ж дня з ініціативи запорізьких командирів і полковника Є. Мешковського було скликано нову нараду, на якій уже розглядалося питання про неправочинність дій отамана Божка¹⁴². Ось як описував ці події І. Кобза: “Нарада відбулась в 13 год., на котрій з'ясувалось, що Божко самочинно захопив владу в свої руки, а формально призначеним командуючим являвся отаман Змієнко. Позаяк в нашій армії ні виборного, ні захватного порядку не існувало, то ми і признали законним командуючим тільки Змієнка, а від отаманів Божка і Волоха потребували підлягати цьому командуючому. Потребували також від Божка звільнити всіх в'язнів, котрих він заарештував безпідставно, а також зайняти своїми частинами,

В. Змієнко

досить відпочившими і не бувши ще в боях, позицію навколо Бірзули. Божко і Волох без особливих суперечок на це погодились”¹⁴³. Між іншим, у Бірзулі деякі командири 2-ї Запорізької Республіканської дивізії підписали звернення до найвищого командування з проханням призначити командувачем фронту колишнього командира запорожців полковника П. Болбочана¹⁴⁴. Зрозуміло, що в умовах, коли зв’язку зі ставкою не було, це звернення не могло мати жодних наслідків.

З наказу військового міністра УНР О. Шаповала отамана О. Волоха заарештували на ст. Бірзула¹⁴⁵. Перебуваючи під вартою, колишній командир Запорізького корпусу заперечував усі інкриміновані йому звинувачення стосовно намірів перейти на бік більшовиків і доводив, що переговорами з червоними хотів лише виграти час і врятувати війська від розгрому¹⁴⁶. Арешт Волоха привернув увагу частин, де ще зберігалися прорадянські настрої. Так, розташований у Балті курінь Холодного Яру зі складу 3-го гайдамацького полку зажадав звільнити Волоха з-під арешту. Подальшу долю в’язня вирішив товариш міністра закордонних справ С. Бачинський, що саме повернувся з Одеси. За його рішенням, О. Волоха усунули з усіх командних посад і звільнили з-під варти під зобов’язання не втручатися у військові й політичні справи¹⁴⁷. Колишній отаман гайдамаків і командир Запорізького корпусу отримав право замешкати в районі розташування військових частин лише як приватна особа.

З огляду на становище на фронті подальше перебування українських військ у районі Балта – Бірзула – Роздільна могло скінчитися лише цілковитим знищеннем їх. Отаман Янів телеграфував з Одеси, що французи готові вислати військову допомогу українським частинам, але цим повідомленням уже ніхто не вірив – евакуація Одеси могла означати лише те, що союзники покидають Україну. “Загубивши цю останню надію на допомогу Антанти і залишившись зовсім без тилу, без коштів, фуражу і їжі і без всякого зв’язку з своїм урядом, при повній деморалізації і стомленості голих і босих військових частин, військове командування вирішило відступати поступово на Роздільну, а потім Тирасполь – Бендери, надіючись, що послана місяця з отаманом Зелінським в голові, наладе добре відносини з румунським командуванням і нас в критичний момент перепустять через Бессарабію на Поділля”, – згадував І. Кобза¹⁴⁸. Усі військові ешелони дістали наказ рухатися на ст. Роздільна і звідти під охороною бронепотягів пересуватися до Тирасполя¹⁴⁹. Не маючи власного запілля, українське командування не полішало надій передати бодай частину хворих і поранених вояків під опіку французького командування.

Переважна більшість командирів підтримала ідею відступити до Румунії, адже боєздатних сил для прориву на Центральну Україну в південній групі армії УНР фактично не було. Щоправда, як згадував Ф. Мелешко, з наближенням до Одеси червоних загонів Григор’єва

Придністровський партизанський радянський загін. Тирасполь, квітень 1919 р.

несподівано з'явила ще одна, досить примарна можливість: об'єднатися з ними задля спільної боротьби проти більшовиків. “Мені пощастило нав’язати зв’язки з нач[альником] штабу Григор’єва Ю. Тютюнником, – зазначав у спогадах Ф. Мелешко. – Мало настати порозуміння ось для такої спільної операції: наше військо відривається від більшовиків, залишає тільки слабенькі заслони, а головні сили разом з Григор’євим (він підходив до Одеси від Миколаєва) мають наступати на Одесу. Коли б ми її спільними силами зайняли, тоді б мали порозумітися, що далі робити. Це була пропозиція Ю. Тютюнника”¹⁵⁰. Однак українське командування за жодних обставин не зважилося б на бойові дії проти військ Антанти, як і не ризикнуло б покладатися на отамана Григор’єва, який на початку 1919 р. вже зрадив уряд УНР.

6 квітня наспілка звістка, що Одесу захопили червоні війська. “Впала опора союзних імперіалістів на Чорному морі. Хай живе Радянська влада. Хай живе всесвітня соціалістична революція”, – йшлося в радіотелеграфному повідомленні більшовицького командування¹⁵¹. Переслідуючи частини, що відступали з Одеси до Бессарабії, загони Григор’єва в районі ст. Роздільної зіткнулися з українськими військами¹⁵². На штурм станції було кинуто, крім григор’євських частин, і сформований більшовиками на Полтавщині полк ім. Т. Шевченка. Спершу Запорізька Січ відбивала всі атаки супротивника, але 12 квітня під натиском григор’євського

I. Дубовий

Верблюзького полку мусила залишити Роздільну. Інші відділи григор'євців (2-й Херсонський полк) просувалися на Тирасполь – Бендери¹⁵³. Водночас Південна бригада отамана Ткаченка, сформована з Вознесенських і Ананьївських партизанів, захопила Балту й повела наступ на Бірзулу, де перебували запорізькі частини (Богданівський і Кармелюцький полки). 13 квітня червоні повстанці змусили запорожців відступити на Тирасполь, куди вже переїхали штаб Запорізького корпусу й прибули ешелони з військовим майном¹⁵⁴. Новим командиром корпусу в цей час став полковник І. Дубовий.

Від делегації генерала Зелінського, що вела переговори з румунським командуванням, надходили суперечливі відомості¹⁵⁵. Румунська сторона, побоюючись, що вступ

військ УНР до Бессарабії спричинить заворушення поміж місцевого українського населення, погоджувалася пропустити до Галичини лише ешелони з військовим і господарським майном. Неспокій поміж старшин і вояків, викликаний затягуванням переговорів, спробував використати отаман О. Волох, що прибув до району Тирасполя слідом за запорізькими частинами. Прилюдно лаючи командирів за намір вивести війська до Румунії, Волох прагнув повернутися до командування¹⁵⁶. “Це було 13 квітня 1919 р., – згадував полковник І. Дубовий. – Коли Волох довідався, що я приїхав обняти команду, він ранком другого дня вирушив до гайдамаків, на позиції коло Розаліївки, але гайдамаки свистом проводили його, не бажаючи слухати те, що він радив, те ж саме зробили мазепинці, коли він надїхав і до них. Дізнавшись про це, я заборонив давати авто Волохові. Тоді Волох пішки з декількома гайдамаками вирушив на Тирасполь”¹⁵⁷.

Натиск більшовиків змушував українське командування всіляко прискорювати переговори з румунами. “Командувач фронту пропонує Вам екстрено вжити заходів для початку евакуації, оскільки ворог на хвості наших військ”, – телеграфував полковник О. Завадський зі штабу Східного фронту генералові В. Зелінському 14 квітня¹⁵⁸. До Кишинева було спішно відправлено ще одну делегацію, яку очолив Є. Мешковський. Однак уже

14 квітня стало відомо, що румунська сторона погодилася на перепуск військ УНР до Галичини¹⁵⁹. Українським частинам було дозволено евакюватися до Бессарабії разом з усією зброєю і майном. Після цього В. Змієнко негайно наказав командирові 4-го Київського інженерного полку полковників Ніговському готуватися до евакуації¹⁶⁰. Перехід через Дністер мав бути здійснений через двоповерховий міст в околицях Бендер, що складався з пішохідної і залізничної частин. Але з невідомих причин румунська влада і далі зволікала, не поспішаючи розпочинати переправу.

14 квітня більшовицькі частини (2-й Херсонський, Ананьївський і Шевченківський полки), підтримувані артилерією і 4 бронепотягами, розгорнули наступ з Роздільної на Тирасполь. Після жорстокого бою з запорожцями червоні зайняли ст. Кучурган¹⁶¹. 15 квітня більшовики ледь не захопили ст. Тирасполь разом з ешелонами й штабом 2-ї Запорізької дивізії, але контратакою гайдамацької кінноти і Кармелюцького полку були відбиті¹⁶². Увечері того ж дня на ст. Тирасполь у супроводі гайдамацького куреня Холодного Яру прибув отаман О. Волох і почав віддавати різні накази розташованим на станції частинам. Спершу виконувач обов'язків командира 1-ї Запорізької дивізії отаман І. Литвиненко спробував мирно вladнати інцидент і закликав Волоха до порядку. “Коли і після цього Волох все ж таки робив розпорядження і виставляв на станції варту із гайдамаків, то [с[отник] Троцький (командир Кармелюцького полку. – M. K.) з наказу комдива висадив свою піхоту і загнав гайдамаків, а також Волоха, до ешелону і чекав розпорядження заарештувати Волоха як зрадника...” – описував події очевидець¹⁶³. Але й цього разу до арешту отамана не дійшло.

Лише 16 квітня, коли всі війська південної групи армії УНР скupчилися на невеличкому клаптикові землі Тирасполь – Бендири, румунська військова влада дозволила переправу через Дністер¹⁶⁴. Війська негайно почали евакуацію. Увечері 16 квітня більшовики знову атакували позиції під Тирасполем, намагаючись не допустити відступу українських військ до Бессарабії. Упродовж 17 квітня тривали запеклі бої, під час яких запорожці тричі намагалися контратакувати, але були відбиті¹⁶⁵. Близько 20 ешелонів з господарським майном і муштровими частинами ще залишалися на лівому березі Дністра, коли 17 квітня румуни повідомили, що переправу закінчено, а колію перед мостом розібрано¹⁶⁶. Останні частини перейшли через міст похідним порядком, під прикриттям 3-го гайдамацького полку, Харківського Слобідського коша й Запорізької Січі. Господарські й санітарні ешелони, що не встигли переправитись, було підірвано¹⁶⁷. Міст через Дністер відразу ж після завершення евакуації також було висаджено в повітря.

Згідно з домовленостями з румунським командуванням, війська південної групи армії УНР негайно після вступу на терен Бессарабії було роззброєно¹⁶⁸. Українським воякам заборонили під час переїзду виходити

з ешелонів, які тепер охороняла румунська варта. Зброю, спорядження та інше військове майно перевозили в окремих закритих вагонах¹⁶⁹. Усе це спроявляло гнітюче враження на багатьох українських старшин і вояків. Чимало з них покинули свої частини після відступу до Бессарабії. Так, залишився в Румунії вартовий отаман штабу Східного фронту генерал М.Лебедів, що опісля вийшов до Одеси і вступив до лав Червоної армії. Покинув українську службу й отаман Козубський, уставлений командир бронепотяга в Південно-Східній групі.

Приймаючи українська війська на свій терен, румунська влада зважувала можливість використання їх у разі більшовицького наступу на Бессарабію. Більшовики, здобувши Одесу, справді посилено готувалися до вторгнення в Румунію, стягуючи війська до кордону¹⁷⁰. Проте радянський удар на Бессарабію так і не відбувся – на початку травня 1919 р., коли напад було вже практично підготовано, частини отамана Григор'єва підняли на Херсонщині масштабне антибільшовицьке повстання, зірвавши всі наступальні плани червоного командування...

Пересування південної групи армії УНР Бессарабією несподівано викликало дипломатичний демарш з боку Польщі. Наприкінці квітня 1919 р. польський уряд надіслав Румунії протест проти перекидання українських військ до Галичини, яка була головним фронтом українсько-польської війни. Після цього румунська сторона попередила українських представників, що зброю і спорядження після переходу військ УНР до Галичини їм не повернуть. Полковник Є. Мешковський марно намагався довести, що “ці війська в жодному разі не буде використано для боротьби з поляками на жодному з фронтів, [оскільки] будуть спрямовані для боротьби виключно з більшовиками”¹⁷¹. Румунська влада, покликаючись на те, що формально реченець повернення зброй українська сторона не обумовлювала, під загрозою використання сили відібрала в українців не лише ешелони зі зброєю і спорядженням, а й запаси господарського майна та кінський склад. Таким чином було захоплено 90 локомотивів, 3 тис. вагонів, 4 обладнані санітарні потяги, 1 інженерний потяг з майстернею, потяг, спеціально пристосований для потреб авіазагону (54 вагони з локомотивом), 2 радіостанції, 10 літаків, 4298 коней, 120 гармат, 200 кулеметів, 12 тис. рушниць, 300 револьверів, 56 автомобілів, 12 тис. гарматних набоїв, 2 млн. рушничних набоїв¹⁷². І хоча румунська сторона заявила про вимушенність і тимчасовість цієї акції, усі спроби уряду УНР домогтися від Румунії бодай часткового повернення військового майна залишилися безрезультатними.

Наприкінці квітня 1919 р. частини південного угруповання армії УНР почали прибувати до ст. Заліщики в Галичині. Звідси через Тернопіль війська пішли переходили до Радивилова на Волині, де на той час перевували Директорія, уряд і військове керівництво УНР. Уже в перших

Головний отаман С. Петлюра оглядає підрозділи Запорізької Січі. Травень 1919 р.

числах травня основні сили Запорізького корпусу й рештки Східної і Південно-Східної груп прибули в розпорядження українського командування (лише Запорізька Січ отамана Ю. Божка затрималася в Тернополі до кінця травня, не надто поспішаючи на з'єднання з армією УНР)¹⁷³.

“Поволі почали прибувати частини Запорізького корпусу, – згадував полковник В. Кедровський. – Люди мали вигляд страшенно стомлених, обідрианих, але всі були бадьорі й горіли запаломскоріше одержати зброю та стати знову до бою з більшовиками. Декому, але дуже небагатьом, пощастило привезти із собою зброю й навіть скоростріли в розіранні стані, які їм пощастило заховати від румунських грабіжників”¹⁷⁴. До відсутності зброї додавався брак коней, господарського й санітарного майна, продовольчих запасів тощо. “Відхід на територію України через Румунію знищив і останні, які тільки були, обози, позаяк майже все було відібрано румунами...” – доповідав командуванню полковник І. Дубовий¹⁷⁵.

На Західній Волині українська армія реорганізовувалася й готовувалась до нового контраступу проти більшовиків. 4 травня за розпорядженням наказного отамана армії УНР генерала О. Осецького Запорізький корпус та приділені до його складу частини було розташовано у резерві в районі Вишневець – Новопочаїв¹⁷⁶. Боєздатність прибулих з Румунії військ виглядала такою низькою, що командування деякий час навіть розглядalo можливість улити їх до інших з'єднань Дієвої армії¹⁷⁷. Утім Запорізький корпус недарма вважали за одну з найкращих військових формаций армії УНР – завдяки відпочинку в запіллі й перевищту особового складу боєздатність частин дуже швидко було відновлено. З військових складів надійшло кілька партій зброї та амуніції. Рештки Південно-Східної групи й окремі військові частини з колишньої групи Східного фронту було влито на поповнення до запорожців. Уже в середині травня 1919 р. реорганізацію

Запорізького корпусу в “резервну групу наказного отамана” у складі трьох дивізій було завершено (незабаром група знову дістала офіційну назву Запорізької)¹⁷⁸. В цей час у лавах запорізьких частин налічувалося близько 800 старшин і 5,3 тис. вояків. І хоча бойовий склад групи внаслідок нестачі зброй не перевищував 2 тис. багнетів, це була цілком боєздатна військова сила, яку вже наприкінці травня скерували на фронт проти більшовиків¹⁷⁹.

Хоч як дивно, але нікого з осіб, причетних до вапнярської авантюри, не було притягнуто до відповідальності. Коли Ю. Липницький з власної ініціативи з'явився до головного державного інспектора армії УНР В. Кедровського, щоб доповісти про обставини діяльності вапнярського ревкому, він не одразу зважився назвати своє прізвище, побоюючись арешту¹⁸⁰. Але Кедровський, зворушений його громадянською мужністю, призначив колишнього члена вапнярського ревкому своїм помічником. Уже згодом В. Кедровський згадував про Ю. Липницького як про одного з найкращих співробітників Головної державної інспектури¹⁸¹.

У Волоха після приїзду до Радивилова відбулася вельми неприємна розмова з Головним отаманом С. Петлюрою. Однак, навіть дорікаючи своєму давньому бойовому соратникові за свавілля й порушення військової дисципліни, Петлюра все ж таки дав йому переконати себе в тому, що “радянський універсал” був лише спробою врятувати війська від остаточного розгрому, “стратегічним кроком обійти більшовиків коли не силою, то хитрощами”, а “у повстанців же, ім’я яких легіон і з якими він перебуває у тісному контакті, універсал зміцнив віру і надію на нього, С. В. Петлюру”¹⁸². Як виглядає, Петлюра не припускав іншої думки щодо мотивів дій колишнього гайдамацького командира. “Про те, що Волоха треба усунути від армії, арештувати та віддати під суд, Головний отаман навіть не хотів і слухати, – згадував В. Кедровський. – На мої та інших вимоги він неодмінно відповідав: «Я Волоха знаю. То добрий старий гайдамака, з яким я формував гайдамацькі частини ще в 1917 році. Він, правда, оригінальний, але добрий вояк, щирий українець і до мене ставиться з пошаною та повагою»¹⁸³. Доповідь про злочинну діяльність отамана О. Волоха надіслав Головному отаманові сотник М. Гавришко, але і це жодних наслідків не дало¹⁸⁴.

Незважаючи на всі протести штабу Дієвої армії, саме Волоха Петлюра призначив командувачем резервної групи наказного отамана¹⁸⁵. Лише затяжий опір запорізьких командирів цьому призначенню змусив Головного отамана відкликати своє рішення і призначити натомість командувачем осавула В. Сальського (начальником штабу групи став полковник М. Воскобійник)¹⁸⁶. Після цього С. Петлюра запропонував О. Волохові очолити у складі групи 6-ту дивізію, але отаманові вчергове не пощастило перейняті на себе командування. “Прибувши до Почаєва в дивізію, я зустрів тут надзвичайно вороже до мене ставлення старшинства, воно й слухати не бажало не тільки про те, щоб я був начальником, а навіть і про те, щоб я був у дивізії взагалі, – згадував

він. – Після такого прийому тікаю до Кременця, тому що були певні відомості про наміри знищити мене”¹⁸⁷. Командиром 6-ї дивізії призначили іншого старшину, а Волох до запорожців більш не повертається.

Обставини утворення й діяльності ревкому Південно-Західної області офіційно розслідував Київський вищий військовий суд УНР у літку 1919 р. Серед усього іншого, слідство мало визначити міру відповідальності командирів за розвал південного фронту, причетність командного складу до діяльності вапнярського ревкому й перевірити, чи радянську авантюру не інспірували певні політичні сили¹⁸⁸. На жаль, матеріали слідства в архіві не збереглися, але відомо, що до судового розгляду справи так і не дійшло.

Подальша доля командирів, причетних до операцій і поразки південно-груповання армії УНР, склалася по-різному.

Головний отаман С.Петлюра не втратив довіри до О.Волоха, якого у вересні 1919 р. призначив головним отаманом повстанських військ УНР. Після нетривалого перебування на цій посаді О.Волох нарешті відверто продемонстрував свої справжні політичні переконання, вчинивши в грудні 1919 р. під прапором українських націонал-комуністів (боротьбистів) заколот проти Директорії¹⁸⁹. На початку 1920 р. загони Волоха було влито до Червоної армії, а сам він остаточно й назавжди пов’язав свою долю з більшовиками.

Отаман Т.Янів, отримавши в Одесі од військового міністра УНР О.Шаповала значні кошти на потреби своїх військ, не повернувся до армії УНР. За неперевіреними даними, у літку 1919 р. його схопили й стратили більшовики¹⁹⁰.

Отаман М.Данченко тривалий час не обіймав жодних посад в українській армії, аж поки наприкінці 1919 р. його було призначено отаманом повстанців Волині¹⁹¹. Данченко приєднався до виступу Волоха, проте невдовзі покинув заколотників і зник. Подальша його доля невідома.

Отаман Ю.Божко залишився командиром Запорізької Січі, яку на початку червня 1919 р. перейменовано на 2-гу дивізію армії УНР¹⁹². Невиконання ним наказів командування й неодноразове порушення військової субординації викликали дедалі більше невдоволення Головного

B. Сальський

отамана й штабу Дієвої армії. Наприкінці червня 1919 р. С. Петлюра видав сувору догану Ю. Божку за невміле керування частинами, а невдовзі його було усунено від командування й віддано до суду “за невиконання наказів і за навмисне розповсюдження провокаційних чуток про штаб Дієвої армії”¹⁹³. Звільнений з-під арешту під час війни УНР з російськими білогвардійцями, Божко в грудні 1919 р. приедався до виступу отамана Волоха й незабаром загинув за нез'ясованих обставин¹⁹⁴.

Генерал О. Поджіо після повернення з Румунії не обіймав командних посад в армії УНР. Наприкінці червня 1919 р. він отримав відпустку, після якої не з'явився для проходження дальшої служби. Його було офіційно виключено зі списків української армії та оголошено дезертиром¹⁹⁵. За деякими даними, Поджіо все ж таки повернувся до армії УНР, був призначений начальником штабу Окремого корпусу кордонної охорони, а наприкінці 1919 р. помер від туберкульозу в Кам'янці-Подільському.

Генерал Ф. Колодій після розгрому Східного фронту також більше не обіймав командних посад. У літку 1919 р. він був начальником залоги Кам'янця-Подільського, а після того, як українські війська наприкінці 1919 р. покинули місто – військовим референтом при управлінні місцевого представника уряду УНР. У травні 1920 р. Ф. Колодій помер від тифу в кам'янецькому шпиталі¹⁹⁶.

Полковника Є. Мешковського, що залишився в Румунії для переговорів про повернення українського майна, було призначено військовим представником УНР у Бухаресті. Влітку 1919 р. він повернувся до Дієвої армії, був призначений начальником штабу Волинської групи, а згодом і штабу армії УНР. Очолюючи в 1920 р. 1-ше генерал-квартирмейстерство Генерального штабу, Мешковський геройчно загинув у бою з більшовицькою кіннотою і посмертно отримав звання генерал-хорунжого армії УНР¹⁹⁷.

Полковник М. Воскобійник, працюючи на посаді начальника штабу Запорізької групи, став одним з головних організаторів близкучих перемог запорожців у червні 1919 р. У липні того ж року він помер від нервової перевтоми¹⁹⁸.

Підполковник В. Змієнко, повернувшись з Румунії, отримав призначення до штабу корпусу Січових стрільців, але не прибув до нового місця служби, за що був арештований у червні 1919 р. Звільнений з-під арешту після втручання головного державного інспектора В. Кедровського, В. Змієнко дістав призначення на начальника штабу 10-ї дивізії Січових стрільців. У 1920 р. він став начальником штабу 6-ї Стрілецької дивізії, дослужившись до звання генерал-хорунжого армії УНР¹⁹⁹.

Сотник О. Стефанів з травня 1919 р. обіймав посаду начальника штабу 6-ї Запорізької дивізії. Під час Першого Зимового походу армії УНР його було призначено начальником оперативного відділу штабу

армії, а після завершення походу – начальником штабу Запорізької дивізії. Ліві політичні погляди стали причиною усунення Стефанова з дивізії у 1921 р.²⁰⁰

Отже, катастрофа південного угруповання української армії навесні 1919 р. стала наслідком грубих прорахунків державного й військового керівництва УНР. Безпідставні сподівання українських лідерів на допомогу Антанти призвели, окрім дискредитації республіканської влади перед населенням власної країни, до оточення ворожими військами одного з найбоєздатніших з'єднань армії УНР – Запорізького корпусу. Фатальні наслідки мала й здійснювана в українській армії кадрова політика, через яку керівництво військами часто потрапляло до рук випадкових людей, що не мали командного досвіду або й узагалі належно не розумілися на військовій справі. Саме виявлені вищим командним складом південного угруповання армії УНР некомпетентність, політичний авантюризм, брак твердої волі до перемоги над ворогом перекреслили героїзм рядових вояків і зробили військову катастрофу неминучою.

ПРИМІТКИ

- 1 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. – К., 2003. – С. 114.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8 зв.
- 3 Там само. – Спр. 48. – Арк. 199 зв.
- 4 Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и матер.: В 3т., 4-х кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 643; Т. 1. – Кн. 2. – С. 201, 202.
- 5 Там само. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 644.
- 6 Цит. за вид.: Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 108.
- 7 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5 – 6; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawi (далі – CAW). – I. 380. 8. 85. – Арк. 52 – 54; Омельченко Т. Від Кременчука до Бірзули//За Державність. – 1929. – Зб. 1. – С. 168, 169; Мелешко Ф. Південно-Східна група армії УНР та її командир отаман Янів//Вісті комбатанта. – 1970. – Ч. 3/4 (46/47). – С. 62.
- 8 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5; Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр.
- 6.–Арк.169 – 170; Спр.21.–Арк.188; Пекарчук І. Сумний епізод із наших визвольних змагань: Напад на штаб Південно-Східної групи на станції Бірзула//Український комбатант. – 1955. – Ч. 3. – С. 36 – 38.
- 9 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 27.
- 10 Там само. – Спр. 33. – Арк. 192.
- 11 Греков А. Переговоры Украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году: (1918 и 1919 гг. на Украине)//Вестник первопоходника. – 1965. – № 46. – С. 29.
- 12 Наливайко В. Спомини лікаря з української війни 1918 – 1920 рр.//За Державність. – 1939. – Зб. 9. – С. 116.
- 13 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – С. 63, 64.
- 14 Пекарчук І. Зазнач праця. – С. 36 – 38.
- 15 ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19 зв.
- 16 Середа М. Отаманщица: Отаман Божко//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 1. – С. 10.
- 17 Гонта Д. Отаманщица: (Отаман Божко)//Київ. – 1957. – Ч. 4. – С. 160.

- 18 Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 108; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 78; Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 81 зв.; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 19.
- 19 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 76–78.
- 20 САУ. – І. 380. 8. 85. – Арк. 51–52; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 215.
- 21 Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва, 1932. – Т. 3. – С. 270–272.
- 22 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 56; Козьма О. Генерал Е. Мешковський в Києві: (Мій персональний спомин про Генштабу полковника Мешковського) // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 84.
- 23 Тинченко Я. “Злий геній” Симона Петлюри: Розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – № 1. – С. 11.
- 24 Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія: Зб. – Детройт, 1973. – С. 52, 53; Чабанівський В. Вапнярська історія // Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 5 (11). – С. 10; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 254.
- 25 Гражданська війна на Україні 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 177, 191–192; Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 96–100.
- 26 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 79, 80.
- 27 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 218, 239.
- 28 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 246; Спр. 17. – Арк. 41.
- 29 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 118, 237, 255; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 227.
- 30 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Москва, 1933. – Т. 4. – С. 30.
- 31 Там само. – Т. 3. – С. 228; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 220.
- 32 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 315, 316; Греков А. Зазнач. праця. – 1966. – № 50. – С. 32, 33; Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 111.
- 33 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 55, 55 зв.
- 34 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 407; Спр. 5. – Арк. 7; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 278.
- 35 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 362.
- 36 ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 16; Чабанівський В. Зазнач. праця. – С. 11.
- 37 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 313.
- 38 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 388, 389; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 279; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48.
- 39 Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922): Сб. док.: В 4 т. – Москва, 1972. – Т. II. – С. 183; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307.
- 40 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 253, 253 зв.
- 41 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 49 зв.; Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 118 зв., 119; Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
- 42 Дубовий І. Причинки до монографії отамана Волоха // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 9. – С. 14; ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 118 зв., 119.
- 43 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 47; Спр. 18. – Арк. 45; Спр. 34. – Арк. 70; Спр. 39. – Арк. 135.

- 44 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 407; Спр. 5. – Арк. 7; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 123; Спр. 39. – Арк. 99.
- 45 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 56.
- 46 РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 59, 60; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 242; Спр. 24. – Арк. 237; Спр. 39. – Арк. 118; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 683, 687; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281.
- 47 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 241, 242.
- 48 Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 119, 120.
- 49 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 48; Спр. 27. – Арк. 81; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 287, 290, 307.
- 50 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 717; ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1, За.
- 51 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281, 286.
- 52 Антончук Д. “Вапнярська республіка”//За Державність. – 1939. – 36. 9. – С. 153, 154.
- 53 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 57 зв.
- 54 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12.
- 55 Визвольні змагання очима контррозвідника: Документальна спадщина Миколи Чеботаріва. – К., 2003. – С. 70; Омелянович-Павленко М. Слогади командрата (1917–1920). – К., 2007. – С. 254.
- 56 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох. – С. 12.
- 57 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 56 зв.
- 58 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 16, 17.
- 59 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 58.
- 60 Там само.
- 61 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 95.
- 62 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 53–55.
- 63 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59.
- 64 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154.
- 65 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48 зв.
- 66 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 56.
- 67 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 18.
- 68 Цит. за вид.: Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 56.
- 69 Цит. за вид.: Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 257.
- 70 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 69; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 18; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 62 зв.; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 57.
- 71 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 57; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 566 зв.
- 72 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.
- 73 Чабанівський В. Зазнач. праця. – С. 11.
- 74 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14.
- 75 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308; РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 265.
- 76 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308; Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922). – Т. II. – С. 189.
- 77 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59 зв. У мемуарній та історичній літературі побутує кілька назв цієї організації – ревком Південно-Західної області УНР, Південно-Західного фронту, Радянської України тощо.

- 78 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154. На допитах у радянській в'язниці в 1933 р. О. Волох твердив, що за партійною належністю члени вапнярського ревкому були більшовиками, лівими українськими есерами та соціал-демократами (незалежниками). Див.: Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
- 79 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308, 309.
- 80 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59 зв.
- 81 Гонта Д. Зазнач. праця. – С. 263.
- 82 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 60.
- 83 Там само. – Арк. 60 зв.
- 84 Там само. – Арк. 61; Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
- 85 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154, 155.
- 86 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 61.
- 87 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 155, 156.
- 88 Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 122.
- 89 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 61 зв.
- 90 Там само. – Арк. 61 зв., 62.
- 91 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 50 зв., 51; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 311.
- 92 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
- 93 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 242, 243.
- 94 Гражданська війна на Україні 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 231.
- 95 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 51 зв., 52.
- 96 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308.
- 97 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 265.
- 98 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
- 99 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156.
- 100 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
- 101 Там само.
- 102 Там само. – С. 301; Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922). – Т. II. – С. 191.
- 103 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
- 104 Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 695.
- 105 Там само.
- 106 Там само. – С. 696.
- 107 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310.
- 108 Там само.
- 109 Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 698.
- 110 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310; Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 158.
- 111 Антончук Д. Зазнач. праця. – Зб. 9. – С. 159.
- 112 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14; Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 161; Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.
- 113 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310.
- 114 Там само. – С. 311.
- 115 Там само. – С. 310.
- 116 Там само. – С. 310, 311.
- 117 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 63 зв., 64.
- 118 ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 18; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 59.
- 119 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 64 зв.
- 120 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.
- 121 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 247, 304, 310; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 61.

- 122 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 11 зв.; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 715.
- 123 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 62 зв.; Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312.
- 124 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 311; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 709. Більшовицьке командування побоювалося, що українські частини переходили на бік Червоної армії нещиро й лише внаслідок безвиході. 4 квітня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ “про неприйняття петлюрівців у наші лави: негайно після полонення петлюрівців здавати їх у розпорядження губвійському для відправлення в концентраційні табори” (Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312).
- 125 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312.
- 126 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 160.
- 127 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 245; Деникин А. Очерки русской смуты. – Москва, 2005. – Т. 4–5. – С. 415.
- 128 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307.
- 129 Там само. – С. 311, 312.
- 130 Там само. – С. 248.
- 131 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 52; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 30; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 60.
- 132 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156.
- 133 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.
- 134 Цит. за вид.: Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
- 135 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65 зв., 66; ЦДАВО України. – Ф. 2248. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2; Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби//За Державність. – 1964. – 36. 10. – С. 225.
- 136 Середа М. Отаманщина: Отаман Божко. – С. 10; Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 117; Гонта Д. Зазнач. праця. – С. 262.
- 137 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65.
- 138 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 20, 21; Савченко В. Світлій пам'яті героя//Геройчний бій під Чорним Островом. – С. 88.
- 139 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 5 (48). – С. 8; ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 3d; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65 зв., 66.
- 140 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66; Гонта Д. Зазнач. праця. – С. 263.
- 141 ЦДАВО України. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 2a. – Арк. 102; Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1; ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 3.
- 142 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 21.
- 143 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66 зв. – 67 зв.
- 144 Там само. – Арк. 17.
- 145 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66, 66 зв.
- 146 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 3/4 (46/47). – С. 71.
- 147 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
- 148 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66 зв. – 67 зв.
- 149 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 21.
- 150 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 5 (48). – С. 7, 8.

- 151 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 249.
- 152 Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 313; ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8, 8 зв.; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 177.
- 153 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 121 зв.
- 154 Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 315; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 36; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 177; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 52 зв.
- 155 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1, 5; Спр. 19. – Арк. 4, 18, 26.
- 156 Там само. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 20; ЦДАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 67 зв.
- 157 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14.
- 158 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2 а. – Арк. 8.
- 159 Там само. – Спр. 2 а. – Арк. 11; Спр. 19. – Арк. 25; ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 4, 4 зв.; Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 22.
- 160 Шлендик І. Із спогадів вояка // Тризуб. – 1931. – Ч. 17 (275). – С. 5.
- 161 Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 337, 338, 345.
- 162 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 53; Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.
- 163 Там само. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 53 зв., 54.
- 164 ЦДАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 67 зв., 68.
- 165 Там само. – Арк. 68; ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9; Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 55; Криловецький І. Зазнач. праця. – С. 226.
- 166 ЦДАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 68.
- 167 Там само. – Арк. 68 зв.; Криловецький І. Зазнач. праця. – С. 227; Савченко В. Зазнач. праця. – С. 90; Панченко І. Харківський Слобідський кіш// Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 2 (38). – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 55 зв., 56.
- 168 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 9; Спр. 19. – Арк. 41 зв.
- 169 Там само. – Спр. 3. – Арк. 6.
- 170 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 37–48.
- 171 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 53.
- 172 ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 7. Ці дані – результат обрахунків генерала В. Зелінського, зроблених уже після залишення Бессарабії поданих урядові УНР. А тим часом за даними генерала М. Капустянського, румуни відбрали у військ південного угруповання армії УНР 40 ешелонів з військовим майном – 80 гармат, близько 700 кулеметів, 15 тис. рушниць, 7 млн. рушничних набоїв, 34 тис. гарматних набоїв, 2,5 тис. ручних гранат (Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд). – Мюнхен, 1946. – Кн. 1 (ч. I й II). – С. 37). Цифри, що їх наводить М. Капустянський, повторюють у своїх працях В. Антонов-Овсіенко й генерал армії УНР О. Удовиченко – причому в другого йдеться вже про 140 ешелонів (Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – С. 60; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. –

- Т. 4. – С. 287). На нашу думку, саме звіт В. Зелінського дає змогу встановити справжню кількість зброї та спорядження, які румунська влада захопила у квітні 1919 р.
- 173 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 56 зв.; Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 143, 144, 149.
- 174 CAW. – І. 380. 2. 93. – Кедровський В. 1919 рік. – Арк. 15.
- 175 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 144.
- 176 Там само. – Спр. 25. – Арк. 345, 345 зв.
- 177 Там само. – Арк. 402.
- 178 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2 зв.
- 179 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 554, 581, 581 зв.
- 180 CAW. – І. 380. 2. 93. – Кедровський В. 1919 рік. – Арк. 16. Розповідаючи у своїх спогадах про Ю. Липницького, В. Кедровський сплутав його з Д. Антончуком, який ніколи не був ані членом вапнярського ревкому, ані помічником головного державного інспектора армії УНР.
- 181 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16; Лист В. Кедровського до редакції//За Державність. – 1939. – 36. 9. – С. 244, 245.
- 182 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох. – С. 14.
- 183 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16.
- 184 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 21.
- 185 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16.
- 186 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 22; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 80.
- 187 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 12.
- 188 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 10, 11, 65 зв.
- 189 Див.: Тютюнник Ю. Революційна стихія: Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів, 2004. – С. 81–87.
- 190 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 6 (49). – С. 13; 1971. – Ч. 1 (51). – С. 25, 26; Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 116.
- 191 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С. 217, 218.
- 192 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 85 зв.
- 193 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 322. – Арк. 2 зв.; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 110; Наказ військам Дієвої армії Української Народної Республіки ч. 375 від 13 серпня 1919 р./CAW. – І. 380. 1. 22.
- 194 Середа М. Отаманщина: Отаман Божко. – С. 12.
- 195 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 109 зв.; Наказ військам Дієвої армії Української Народної Республіки ч. 362 від 11 серпня 1919 р. //CAW. – І. 380. 1. 22.
- 196 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 428; Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 6 зв., 7.
- 197 Капустянський М. Бій під Чорним Островим//Героїчний бій під Чорним Островом. – С. 62–67.
- 198 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Кн. 1 (ч. I Й II). – С. 48.
- 199 ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 3.
- 200 Євтимович В. До “Споминів розвідчого старшини 1919–1923 рр. на Великій Україні” І. Вислоцького//Літопис Червоної калини. – 1937. – Ч. 9. – С. 13; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83; Ковалчук М. “Справа запорожців”//Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 2 (11). – С. 30–82.

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

АВІАЦІЯ В БОЯХ ЗА ЛЬВІВ У СЕРПНІ 1920 р.

Серед важливих подій польсько-радянської війни 1920 р. вирізняється серпневі бої за Львів. Багато військових істориків схиляються до думки, що затяжна боротьба під Львовом, де Червона армія наразилася на запеклий опір, була стратегічною помилкою радянського командування. Втім часу 1-ю Кінною армією під час наступу на Львів 15 – 20 серпня 1920 р. урешті істотно вплинула на загальну ситуацію на фронтах і стала однією з передумов поразки Радянської Росії у війні проти Польщі.

Бої 1920 р. в Галичині, зокрема в околицях Львова, перебувають у затінку відомої і добре дослідженої битви під Варшавою. У цій статті ми ставимо за мету висвітлити один з аспектів тогоджасних боїв за Львів, а саме ролю в них військової авіації.

Постановою Революційно-військової ради Південно-Західного фронту (командувач О.Єгоров) 12 липня 1920 р. 1-й Кінній армії під командуванням С.Будьонного було поставлено завдання наступати в напрямку Львова, а оволодівши містом, продовжити наступ у напрямку річки Сян. Форсування Сяну мало відбутися на ділянці між містами Сенявою і Перемишлем (тепер – Підкарпатського воєвод., Польща). Командування 1-ї Кінної армії сподівалося зайняти Львів 30 липня 1920 р. Крім 1-ї Кінної армії, на західноукраїнських землях наступали ще дві радянські армії: 14-та – в напрямку на Тернопіль, а 12-та армія – на Ковель, захопивши який, далі мала рухатися у напрямку Холма (тепер Підкарпатського воєвод., Польща).

Для наступальної операції було зосереджено значні сили. Станом на 14 серпня до складу 1-ї Кінної армії належали 4-та, 6-та, 11-та, 14-та

кавалерійські дивізії, 1-ша кінна бригада, 45-та й 47-ма стрілецькі дивізії; до 14-ї армії – 41-ша й 60-та стрілецькі дивізії; до 12-ї армії – 7-ма, 24-та, 25-та, 44-та стрілецькі дивізії, а також група Голикова у складі двох кавалерійських полків і Башкирської кавалерійської бригади. Загалом сили, що наступали в Галичині, сучасний російський історик М.Мельгюхов оцінює в 43,1 тис. бійців¹. Більшовицькі підрозділи були добре укомплектовані й мали бойовий досвід, але давалися знаки перебої з постачанням боєприпасів і провіанту. У ході боїв за Львів С.Будьонний скаржився своєму командуванню, що велика частина його бійців виснажена, бо після три-валого маршу з Північного Кавказу на Україну армія одразу змушенна була вести безперервні бої².

До складу більшовицьких військ, що наступали на західноукраїнських землях, входили авіаційні загони

(“авиаотряды”). Головним завданням їх була розвідка. У смузі Південно-Західного фронту мали діяти 9-й, 21-й, 22-й, 23-й авіазагони. Від 15 квітня до 3 серпня 1920 р. Південно-Західний фронт одержав 46 літаків³. За штатом авіаційний загін налічував 6 літаків, однак придатних до використання машин у підрозділах було значно менше. Наприклад, 21-й авіазагін мав справним лише один літак⁴. Крім того, відчувалася нестача особового складу. Скажімо, у 23-му авіазагоні було тільки двоє пілотів⁵. Про труднощі із забезпеченням авіаційною технікою та обладнанням свідчать дані з польських джерел, згідно з якими 1-ша Кінна армія на час боїв за Львів мала тільки 5 літаків⁶. Сучасний український дослідник М.Литвин, покликаючись на російські архівні документи, стверджує, що в серпні 1920 р. у 1-й Кінній армії було 10 літаків⁷.

Просування більшовицьких військ до Львова ускладнилося внаслідок ухваленого вже в ході наступу рішення щодо передачі сил між Південно-Західним і Західним фронтами. 2 серпня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило передати 1-шу Кінну й 12-ту армії в розпорядження Західного фронту. Директиву про це 3 серпня підписав і вислав у війська головнокомандувач Червоної армії С.Каменєв. Ще того самого дня з протестом проти цього виступив новопризначений (від 12 липня 1920 р.) член Революційно-військової ради Південно-Західного фронту Й.Сталін. 6 серпня С.Каменєв повторив своє розпорядження, додатково

наказавши передати під командування М.Тухачевського ще й 14-ту армію, унаслідок чого Південно-Західний фронт мав бути ліквідований як організаційна структура. Згідно з цим наказом, 1-й Кінній армії належало вийти з боїв на відпочинок і підготуватися для дій на Західному фронті.

Рішення припинити наступ на Львів і перепідпорядкувати армії Південно-Західного фронту було знехтувано, тому 13 серпня С.Каменєв поновно надіслав таке розпорядження командувачеві фронту О.Єгорову. Проте і цього разу розпорядження не було виконано, оскільки Й.Сталін відмовився його підписати, а без його санкції наказ не набував чинності. Тим часом М.Тухачевський, отримавши повідомлення про передачу їому командування над 1-ю Кінною і 12-ю арміями, 15 серпня наказав С.Будьонному вивести підрозділи з околиць Львова на північ. Розпорядження передбачало, що впродовж чотирьох днів 1-ша Кінна армія має вийти з боїв у районі Львова й зосередитися в районі Устилуг – Володимир-Волинський для підтримання дій Західного фронту⁸. Однак С.Будьонний віддав наказ відійти з-під Львова лише 20 серпня. Упродовж 15 – 19 серпня більшовицькі війська далі атакували польські позиції, намагаючись захопити Львів.

До складу польського Південного фронту (командувач В.Івашкевич), який у серпні 1920 р. противостояв наступові Червоної армії в Галичині, належали 6-та польська армія (5-та,

6-та, 12-та, 13-та дивізії піхоти, 1-ша дивізія кінноти й бригада кінноти) під командуванням генерала В. Єнджеєвського й Армія Української Народної Республіки під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка. Українські частини займали південну ділянку фронту в околицях Заліщик.

Польські сили, призначенні для безпосередньої оборони Львова, були порівняно невеликі. У самому місті перебували етапний і охоронний батальйони, одна рота 54-го полку піхоти, технічний персонал військового летовища на Левандівці. Крім цього, у казармах на вул. Замарстинівській були розташовані солдати Малопольської добровольчої армії (*Małopolska Armia Ochotnicza*). Міською залогою командував полковник А.-М. Ясенський⁹.

З півдня і південного сходу місто прикривали частини 13-ї дивізії піхоти під командуванням колишнього начальника польського Генерального штабу генерала С. Галлера. Відтинки оборони Підбірці – Пруси мали обороняти частини 54-го, Дубляни – Жидятичі – 20-го, Дорошів – Грибовичі – 240-го полків піхоти. На північ від Львова в районі Куликова було зосереджено 5-ту дивізію піхоти, ще далі на північ, у районі Смерекова – Жовкви розміщено сили 1-ї дивізії кінноти, посилені 38-м полком піхоти. Загальна чисельність польських сил у районі Львова оцінювалася в 22 тис. солдатів та офіцерів. За даними М. Мельтюхова, польські сили на Львівщині налічували 44,8 тис.¹⁰

Бойова якість багатьох польських підрозділів була невисокою, їхній особовий склад не відбув належного військового вишколу, а частина вояків не відповідала вимогам служби за своїм фізичним станом. Зважаючи на напружену ситуацію на фронті, польське командування дозволило вступати на службу жінкам. Серед добровольців, яких прийняли до 240-го полку піхоти, була група глухонімих. Велика кількість погано підготовлених добровольців увійшла до складу 5-ї дивізії піхоти, передbazованої на початку серпня в Галичину із Західного фронту.

На залізничних лініях в околицях Львова діяли польські бронепотяги “Пілсудчик” (“Piłsudczyk”), “Генерал Івашкевич” (“General Iwaszkiewicz”), “Хоробрий” (“Chrobry”), “Баторій” (“Batory”), “Піонер” (“Pionier”).

Авіаційні сили 6-ї армії містилися у Львові. На початку серпня на львівському летовищі Левандівка базувалися III авіаційний дивізіон, що включав 5-ту й 6-ту розвідувальні ескадрильї, 7-му винищувальну ескадрилью ім. Т. Костюшка, та 3-й мобільний авіапарк. На Левандівці також перебувала 15-та винищувальна ескадрилья, очікуючи на залізничний транспорт, яким її мали перемістити на Північний фронт. Та коли супротивник з’явився в околицях Львова 15-та ескадрилья також взяла участь у боях за місто¹¹.

7-ма ескадрилья ім. Т. Костюшка була укомплектована американськими пілотами-добровольцями. У серпні ескадрилью очолив Дж. Кроуфорд, оскільки її поперед-

ній командир С. Фаунт ле Рой дістав службове підвищення. У підрозділ надійшла нова техніка, відтак літаків у ньому стало більше, ніж пілотів. На початку того місяця в ескадрильї налічувалося 14 машин і лише шість летунів: Дж. Кроуфорд, Е. Корсі, Е. Чесс, Г. Рорисон, Е. Вебер та А. Сенъковський¹².

Треба зазначити, що підрозділи III авіаційного дивізіону впродовж липня – початку серпня зазнали значних втрат у техніці й людях¹³. Усі розташовані у Львові авіаційні підрозділи від квітня 1920 р. активно діяли проти Червоної армії, тому значна частина техніки була дуже зношена. У липні – серпні польські пілоти втратили під час аварій два літаки “Оеффаг” Д.ІІІ, в одному з цих випадків поручник В. Конопка дістав легке поранення. Особливо значних втрат зазнала 7-ма ескадрилья. Її пілоти іноді літали на машинах 21-ї бомбардувальної ескадрильї, якою командував колишній “костюшківець” Л. Райський. Під час такого “відрядження” загинув лейтенант А. Келлі. 15 липня він вилетів як спостерігач з пілотом С. Скаржинським на розвідку на літаку AEG C. IV із с. Голоби (тепер – смт Ковельського р-ну Волинської обл.). Їхня машина, пошкоджена вогнем із землі, упала на шосе Луцьк–Клевань. Обидва пілоти загинули. 26 липня кіннотники армії С. Будьонного в районі Рівного зуміли збити літак капітана М. Купера. Пілот і спостерігач капітан С. Цецерський потрапили в полон¹⁴. Унаслідок аварії був поранений поручник Г. Рорисон.

Відступаючи з Білої Церкви, американські пілоти не змогли запустити двигуни трьох нових винищувачів “Ансалльдо” А-1 “Балілла” і машини довелося спалити¹⁵. Ще два такі ж винищувачі американці покинули неушкодженими на аеродромі в Бердичеві¹⁶.

Унаслідок авіакатастрофи, що сталася на львівському летовищі Левандівка 6 серпня під час випробування відремонтованого літака-винищувача “Фоккер” Д. VIII, загинув командир III дивізіону капітан С. Бастир. Причини катастрофи остаточно не були з’ясовані, згідно з поширеною версією, пілот знепритомнів під час пілотажу, бо мав хворе серце¹⁷. Командиром підрозділу став американський пілот С. Фаунт ле Рой, який раніше очолював 7-му “американську” ескадрилью.

Загалом у серпні 1920 р. на львівському летовищі було 32 літаки різних типів, більшість з них потребували ремонту¹⁸. Розвідувальні ескадрильї мали літаки британського виробництва “Де Гевіленд” ДГ-9, винищувальні – італійські “Ансалльдо” А-1 “Балілла”, австрійські й німецькі машини “Оеффаг” Д.ІІІ і “Фоккер” Д. VII. Для бомбардування поляки застосовували один австрійський “Альбатрос” Б. II. На Левандівці також був німецький двомоторний бомбардувальник “Гота” Г. IV, проте в бойових діях його не використовували. Звіт про технічний стан літаків III дивізіону за час від 10 липня до 25 серпня 1920 р., себто в період найінтенсивніших боїв, характеризує ситуацію

Винищувач “Ансалльдо” А-1 “Балілла” зі складу 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка. Літо 1920 р.

так: “Зношеність літаків і двигунів робить із кожного польоту експеримент, подеколи зводить нанівець найбільші зусилля екіпажів та технічної обслуги”¹⁹.

Наступ на Львів 1-ша Кінна армія вела двома великими колонами: з району Берестечка – у напрямку на Кам’янку-Струмилову (тепер – м. Кам’янка-Буська Львівської обл.) і з околиць с. Козин (тепер – Рожищенського р-ну Волинської обл.) – на Буськ. 12 серпня рух більшовицьких військ з-під Берестечка під час розвідчого лету виявили польські пілоти. Уранці наступного дня на розвідку за маршрутом Львів – Топорів – Щуровичі – Берестечко – Стоянів – Радехів – Львів було вислано екіпаж у складі пілота Тіссlera й спостерігача поручника К. Кубалі. Вони зафіксували велику кількість возів і живої сили супротивника, що рухалися на захід²⁰. У Буську і в околицях Журатина (тепер – Буського р-ну Львівської обл.) було виявлено кілька ворожих артилерійських батарей і два панцерники²¹.

Зважаючи на загрозу втрати Львова, командування Південного фронту звернулося до польського головнокомандування з проханням дозволити використовувати для оборони міста 15-ту ескадрилью, яка на той час була найкраще вкомплектована літаками й пілотами. Такий дозвіл ще того самого дня, 13 серпня, командування фронту отримало, відтак С. Фаунт ле Рой вислав проти більшовицьких військ два літаки 7-ї ескадрильї і ще чотири машини зі складу 15-ї ескадрильї. Польські літаки завдали бомбового удару по військах, що наступали, і обстріляли їх із бортової зброї.

Першим днем безпосередніх боїв у околицях Львова стало 15 серпня. Того дня кілька підрозділів 1-ї Кінної армії форсували Західний Буг між Буськом і Кам’янкою-Струмиловою, ще один червоноармійський підрозділ з’явився в містечку Холоєві (нині – с. Вузлове Радехівського р-ну Львівської обл.). Західний Буг був останньою великою водною перешкодою на шляху до Львова.

Для завдання штурмових ударів 15 серпня вилітали в основному пілоти 15-ї ескадрильї на чотирох літаках “Фоккер” D.VII і одному “Альбатросі” Б.П. Підрозділи Червоної армії були атаковані з повітря в районі сіл Вербляни – Адами – Яблунівка – Соколя (тепер – Буського р-ну Львівської обл.). З огляду на те, що місцевість у цьому районі лісиста, для обстрілу супротивника з кулеметів польським пілотам доводилося дуже знижуватися. Червоноармійці суміли збити того дня два польські літаки. Підбитий літак поручника Гендрікса зробив вимушенну посадку на нейтральній смузі, пілот зміг дійти до польських позицій. Другий збитий пілот, сержант С. Розмярек, був поранений і 25 серпня помер у львівському шпиталі²².

Особливо важким для оборонців Львова днем було 16 серпня. Кінні підрозділи Червоної армії швидким маршем наблизялися до Львова, тимчасом як польська 6-та дивізія піхоти не встигла зайняти визначену їй лінію оборони між Кам'янкою-Струмиловою і Буськом, унаслідок чого у польських позиціях (між 5-ю дивізією піхоти на півночі і 12-ю й 13-ю дивізіями піхоти на півдні) утворився 25-кілометровий вільний проміжок, через який супротивник міг дістатися столиці Галичини. Передовим загонам 1-ї Кінної армії до Львова залишалося пройти лише 40 кілометрів²³.

Аби завдавати безперервних ударів і сповільнити рух підрозділів Червоної армії в напрямку Львова,

Іменна нагрудна відзнака 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка (виконана у вигляді емблеми підрозділу)

С. Фаунт ле Рой наказав атакувати супротивника окремим машинам, не чекаючи на готовість до вильоту у складі групи кількох літаків одночасно. Пілоти стартували для виконання бойових завдань у міру того, як їхні літаки заправляли пальним і поповнювали боезапас. Станом на 16 серпня придатними до польотів у Львові було 16 машин, які того дня виконали 49 бойових вильотів. Польське командування, оцінюючи наступного дня ефективність ударів 16 серпня, вказало на “відчутні результати” енергійних повітряних атак²⁴.

Під час першого розвідчого лету вранці 17 серпня польські пілоти виявили велике угруповання ворожої кінноти в районі сіл Мілятин, Кізлів, Новосілки (тепер – Буського р-ну Львівської обл.). За твердженнями польських дослідників, 17 серпня завдяки ударам з повітря вдалося не лише сповільнити ворожий наступ

у напрямку Львова, а й навіть змусили тимчасово відступити частини 6-ї кавалерійської дивізії Червоної армії. Упродовж дня 14 справних літаків зробили 72 вильоти²⁵. Капітан Е. Корсі, поручник Дзембовський, підпоручник Е. Левандовський за цей день виконали по чотири бойові вильоти, а поручник Є. Вебер навіть п'ять. Тільки в 6-й кавалерійській дивізії 1-ї Кінної армії втрати від авіаційних атак 17 серпня становили понад 100 людей убитими й пораненими та 100 вбитих коней²⁶.

Два польські літаки, імовірно з 15-ї ескадрильї, з'явилися над полем бою біля станції Задвір'я, де 17 серпня був оточений і в перебігу одинадцятигодинного бою повністю знищений польський підрозділ під командуванням капітана Б. Зайончковського²⁷. Літаки стали останньою підтримкою, яку дістав оточений польський підрозділ, сформований переважно з мешканців Львова. Вогнем із бортової зброї пілоти розсіяли частину більшовицьких сил, що блокували шлях на Борщовичі, яким проривалася група. Однак коли літаки відлетіли, шлях відступу знову було перекрито й бій завершився розгромом польського підрозділу²⁸.

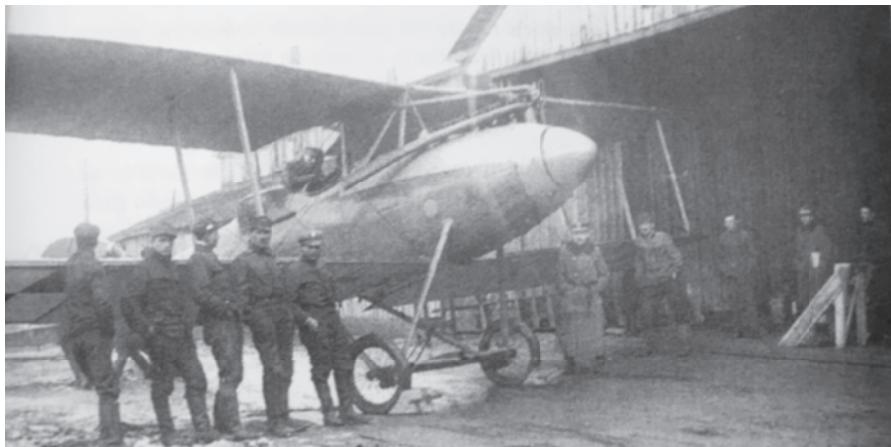
Загалом протягом 16 і 17 серпня польські пілоти зі Львова скинули на підрозділи Червоної армії 7700 кг бомб і вистріляли з бортових кулеметів 16700 набоїв²⁹.

Найзапекліші бої в районі Львова точилися 18 серпня. Того дня в районі Білки-Шляхетської (тепер – Верхня Білка Городоцького р-ну

Львівської обл.) 43-й і 44-й польські полки кінних стрільців стримали наступ 6-ї кавалерійської дивізії Червоної армії. Цим, зокрема, було уможливлено відступ частин польської 26-ї бригади піхоти до Винник і Винничок (нині – Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Після відходу піхотинців польські кінні стрільці також відійшли на захід.

Інтенсивність використання польської авіації так само сягнула свого піку 18 серпня. У першій половині дня атаковано цілі в районі Задвір'я, по обіді – в околицях Жовтанців (тепер – Кам'янко-Бузького р-ну Львівської обл.). У районі Задвір'я підпоручик Тарасевич з 6-ї розвідувальної ескадрильї зумів поцілити бомбою в підводу, що перевозила гарматні. Унаслідок детонації вибухнув цілий обоз із 15 возів з боєприпасами. Поблизу с. Горпин був збитий вогнем із землі літак підпоручника Е. Левандовського, який, проте, зміг перелетіти в розташування своїх військ, де зробив вимушенну посадку³⁰.

Унаслідок важких боїв 18 серпня польське командування втратило контакт з окремими підрозділами. Зважаючи на це, пілоти III дивізіону отримали завдання розшукати штаби “загублених” частин, насамперед установити зв'язок із 12-ю і 13-ю дивізіями піхоти, а також українськими частинами М. Омеляновича-Павленка. Крім цього, вони мали виявити з повітря розриви між позиціями 6-ї польської та Української армій і позиціями 3-ї польської армії.

*Літак “Альбатрос” Ц.XII зі складу 6-ї розвідувальної ескадрильї
ІІ авіаційного дивізіону*

Оскільки 18 серпня виникла пряма загроза захоплення Львова, польські авіаційні підрозділи увечері того дня перелетіли на перемиські летовища Гуречко, Медика, Радимно та Муніна³¹. Штаб ІІ дивізіону на чолі з С. Фаунт ле Роєм залишився у Львові.

У зв'язку з перебазуванням до Перемишля в наступні дні інтенсивність застосування авіації зменшилася. 19 серпня пілоти 7-ї і 15-ї ескадрилей завдали ударів по підрозділах 8-ї дивізії, що наступала на Стрий. Того дня запеклі бої тривали в околицях Могилян (тепер – Жовківського р-ну Львівської обл.) і Жовтанців, де оборонялися 2-й батальйон 12-го полку піхоти за підтримки бронепотягів “Хоробрий” та “Баторій”. Польським силам у цьому районі протистояла 14-та кавалерійська дивізія. Після кількагодинного наступу більшовицькі частини почали відступ у напрям-

ку Кам'янки-Струмилової. Загалом протягом 19 – 26 серпня польська авіація виконала 23 бойові вильоти, переважно розвідувального характеру. З аеродромів Перемишля польські літаки виконували вильоти на підтримку Львова до 24 серпня, потім знову повернулися на летовище Левандівка.

20 серпня 1-ша Кінна армія почала відхід з-під Львова. Позиції, що їх покидали кінармійці, займали бійці оперативної групи під командування Й. Якіра (бл. 4,2 тис. бійців) і кавалерійської бригади Г. Котовського (бл. 800 шабель). О 4-й годині ранку 21 серпня польські сили розпочала наступ, підрозділи Й. Якіра й Г. Котовського відступили до Буська, де фронт стабілізувався до початку вересня. Переслідувати радянські сили, що відходили з-під Львова, зі складу 6-ї армії було виділено оперативну групу, до якої включено 13-ту дивізію піхоти й

Польські літаки “Оеффаг” D.III зі складу 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка на летовищі Левандівка у Львові

1-шу дивізію кінноти. Оперативну групу очолив генерал С. Галлер. Водночас відбулася зміна головно-командування Південного фронту – генерала В. Івашкевича замінив генерал Р. Ламезан де Саліньє.

Загалом від 14 до 18 серпня польські військові пілоти 6-ї армії виконали 194 бойові вильоти, під час яких скинули на супротивника понад 700 бомб сумарною вагою 8864 кг і вистріляли з бортових кулеметів 26580 набоїв³². Винятково важливе значення для планування оборони Львова мали дані авіаційної розвідки, якими польські авіаториувесь час забезпечували своє командування. Володіння інформацією про напрямки руху підрозділів Червоної армії, а також їхню чисельність давало змогу польським штабам оперативно й гнучко реагувати на зміни ситуації на полі бою. Польські літаки стартували із львівського летовища Левандівка, атакували ворога в околицях міста й водночас уточнювали інформацію про його пересування.

Провадячи бомбардування, бомби скидали через борт кабіни, прицілювалися на око. Зазвичай до кабіни брали дві бомби вагою 10 кг кожна, хоча бувало, що піднімали в

повітря 6–7 бомб. Після бомбових ударів пілоти обстрілювали супротивника з курсових і турельних кулеметів. Іноді, знижуючись до мінімальної висоти, зумисне лякали коней гуркотом двигунів, які виводили в той момент на максимальні оберти. Подеколи в такий спосіб удавалося розладнувати рух обозних колон.

У середині серпня в околицях Львова склалася ситуація, коли дезорганізовані польські наземні сили на певний час утратили були контроль над ситуацією, і в польських позиціях виник розрив. Наступ кінноти Червоної армії тоді було затримано лише завдяки повітряним атакам. Як відзначає сучасний польський дослідник А. Олейко, це був один з перших в історії авіації випадків, коли тактичного успіху досягнено виключно силами військової авіації³³.

Польські пілоти не виконували завдань у співпраці з наземними військами. Головною причиною цього був брак засобів зв’язку, а також досвідчених летунів-спостерігачів і наземних авіанавідників, які могли забезпечити порозуміння між літаком і землею. Нічні лети також не практиковано, уnochі тех-

ніки ремонтували літаки й готували їх до наступних денних летів. Застосування авіації в боях за Львів показувало, що в штурмових ударах по наземних підрозділах однаково ефективно виявили себе як розвідувальні, так і винищувальні літаки.

Ефективність польської авіації відзначали й бійці Червоної армії. Учасник походу 1-ї Кінної армії на Захід політкомісар 6-ї кавалерійської дивізії, а згодом відомий письменник І. Бабель так описував свої враження від зустрічей з американськими пілотами: “Ескадрилья вимотує нас: переслідує, метаємося, літаємо з місця на місце... Ескадронний показав нам на чотири цятки в небі, чотири бомбардувальники, що випливали з-за осяйної лебединої хмарі. Це були машини повітряної ескадрильї майора Фаунт-Ле-Ро”³⁴.

І. Бабель колоритно описує бій поблизу м. Сокала на Львівщині між двома червоними кіннотниками – Андрієм Восьмілетовим та Павлом Труновим і американськими пілотами. Встановивши два кулемети, пристосовані для зенітного вогню, червонармійці спробували збити машини американців, але “майор і три його бомбардувальники виявили вміння в цьому бою. Вони знизилися до трьохсот метрів і розстріляли з кулеметів спочатку Андрюшку, а потім і Трунова. Усі стрічки, випущені нашими, не завдали американцям шкоди; аероплани полетіли вбік”³⁵.

Про американців згадував і командир 1-ї Кінної армії С. Будьонний: “ворожі пілоти діяли нахабно,

знижувалися так, що літали трохи вище від дахів, обстрілювали з кулеметів вулиці міста. Було прикро за нашу безпорадність. Останнім часом нальоти супротивника почалися, а ми, на жаль, не змогли з ними ефективно боротися”³⁶.

За даними сучасного польського історика, у боях проти польських військ 1-ша Кінна армія до 1 вересня 1920 р. втратила 1,3 тис. бійців убитими, 4,8 тис. пораненими, понад 9 тис. коней, 14 гармат, близько 50 кулеметів і 353 підвіди³⁷. Безпосередні втрати від атак з повітря оцінити важко, вони можуть становити кількасот убитих і поранених. Польська сторона в боях за Львів втратила близько 1,5 тис. осіб³⁸. Богнем із землі було збито 3 польські літаки, загинув один пілот.

Військова авіація 1-ї Кінної армії діяла менш ефективно, ніж польська. Зважаючи на швидкий наступ Червоної армії, з найбільш навченого персоналу та з використанням найкращих літаків було створено спеціальні авіаційні групи, які мали просуватися вперед одночасно з наземними військами, не чекаючи на тилове забезпечення. Для надання мобільності таким підрозділам приділили 9 вантажівок і кілька підвід. Однак навіть такі провізоричні кроки не узпечили від поломів літаків. У липні в складі 41-го розвідувального загону, підпорядкованому 1-ї Кінній армії, залишався тільки один справний літак “Де Гевіленд” ДГ-9, у 24-му – лише один справний СЕ-5а, а в 36-му розвідувальному загоні усі літаки були в ремонті³⁹. Беручи це

до уваги, розуміємо, що практичної користі більшовицькі пілоти в боях за Львів дати не могли. Зустрічей у повітрі між польськими і більшовицькими літаками не було. Польські джерела взагалі не зафіксували присутності на полі бою авіаторів Червоної армії.

Проблеми із зношенням техніки мали й польські пілоти. Внаслідок інтенсивного використання літаків у серпневих боях під Львовом вичерпався ресурс більшості машин III авіаційного дивізіону й 15-ї ескадрильї. Станом на 25 серпня у 5-й, 6-й, 7-й і 15-ї ескадрильях справними були тільки 13 літаків, 12 мали пройти капітальний, а ще 4 – парковий ремонт, 3 вважалися “тимчасово несправними”⁴⁰.

Бої за Львів стали останньою боєвою сторінкою в історії 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка, у якій служили американські добровольці. Випробовуючи літак після ремонту, 31 серпня на Левандівці розбився наймолодший із пілотів “американської” ескадрильї Т.-В. Мак-Каллум. Від 12 жовтня 1920 р. до підрозділу почали приділяти нових польських пілотів. Офіційне прощання з американськими авіаторами, які поверталися на батьківщину, відбулося на летовищі Левандівка навесні 1921 р. Остаточно американців демобілізовано 11 травня 1921 р.

За час участі в бойових діях на території України (вересень 1919 – серпень 1920 рр.) американські пілоти зробили 599 вильотів, провівши в повітрі загалом 907 годин. Для порівняння, на всі двадцять

польських авіаскадрилій, які діяли в 1919 – 1920 рр. на всіх фронтах, за той самий час припадає 4942 вильоти. Отже, “американська” ескадрилья ім. Т. Костюшка провела в небі війни найбільше часу. Всіх пілотів ескадрильї відзначено польськими урядовими нагородами.

Під час перебування в Україні підрозділ утратив трьох пілотів. 10 листопада 1921 р. останки Е. Грэйвса, А. Келлі й Т. В. Мак-Каллума було перенесено до спільногого гробівця на військовому цвинтарі “Оборонців Львова”. 30 травня 1925 р. їм відкрито пам’ятник (робота Ю. Ружинського і Ю. Стажинського). Скульптура, на спорудження якої доброчинні внески збирали в Галичині та США, являє собою крилату постать у літному комбінезоні. Звівши погляд у небо, вона стоїть на тлі стіни – символічної межі між землею і повітрям. Позаду фігури зі стіни виступає зображення піраміди – символу вічності. Ліворуч і праворуч від скульптури вибито написи польською та англійською мовами: “Американцям, що загинули, захищаючи Польщу в 1919 – 1920 рр. Офіцери авіаскадрильї імені Костюшка”. Наприкінці 1940-х рр. пам’ятник з наказу місцевої влади знищили. На початку 1970-х рр., незважаючи на протести громадськості, американських та польських дипломатів, на місці останнього спочинку американських пілотів влаштовано гараж. У наш час пам’ятник відновлено.

До маловідомих епізодів галицьких боїв польсько-радянської війни 1920 р. належить спроба створити

*Американські пілоти 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка
M. Купер (ліворуч) та C. Фаунт ле Рой біля літака "Оеффаг" Д.III*

окремий авіаційний підрозділ Армії Української Народної Республіки. У червні 1920 р. українська військова місія в Польщі звернулася до польського командування з проханням допомогти сформувати український авіаційний підрозділ, мотивуючи це наявністю вищколінних кадрів українських пілотів та наземної обслуги. Польська сторона погодилася, і 26 червня того року віце-міністр військових справ видав наказ про передачу українській стороні літаків. Створення підрозділу, який отримав назву 1-ша Запорозька авіаційна ескадрилья, почалося 29 червня. Особовий склад її за штатом налічував 60 осіб. Поляки надали всім літаків: два англійські винищувачі "Сопфіч" 5Ф1 "Дельфін", чотири німецькі штурмовики "Альбатрос" J-1, розвідувач LVG C. V та ще один літак, тип якого нині невідомий (див. табл. 1). Літаки українського авіа-

ційного підрозділу мали національні розпізнавальні знаки у вигляді квадрата, поділеного тонкою білою лінією по діагоналі на поля синього і жовтого кольорів. Розпізнавальні знаки для українських літаків було затверджено наказом від 25 жовтня 1920 р. Українські пілоти освоювали передану їм техніку на Мокотовському летовищі у Варшаві.

За твердженням відомого знавця історії польської авіації А. Моргали, у кінці вересня або на початку жовтня українську ескадрилью було вислано до Копичинців (тепер – Тернопільської обл.), де вона мала базуватися. Потім українські пілоти перебазувалися до Волочиська (тепер – Хмельницької обл.). В останній декаді листопада авіапідрозділ перелетів до Львова на летовище Левандівка⁴¹. 13 грудня його разом із літаками вислали до Варшави, а звідтіля до Бидгощі, де на початку

Таблиця 1

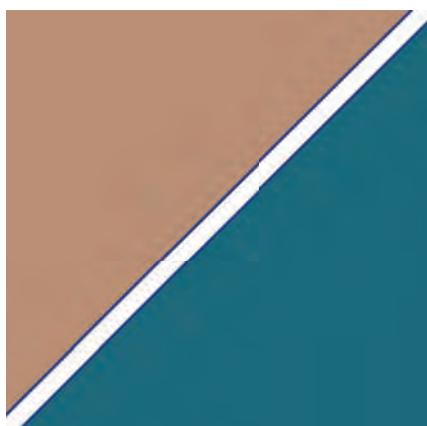
Літаки 1-ї Запорозької авіаційної ескадрильї

№	Тип літака	Двигун, потужність	Номер двигуна	Номер фюзеляжу	Озброєння
1.	“Софіч” 5Ф1 “Дельфін”	“Іспано-Сюїза” 8Е, 200 к.с.	18254	21.01	2 курсові кулемети “Віккерс” (№ 2869 і 1123)
2.	“Софіч” 5Ф1 “Дельфін”	“Іспано-Сюїза” 8Е, 200 к.с.	30015	21.03	2 курсові кулемети “Віккерс” (№ 613 і 704)
3.	“Альбатрос” J-1	“Бенц” IV, 200 к.с.	30859	618/18	Без кулеметів
4.	“Альбатрос” J-1	“Бенц” IV, 200 к.с.	25647	625/18	Без кулеметів
5.	“Альбатрос” J-1	“Бенц” IV, 200 к.с.	36054	626/18	Без кулеметів
6.	“Альбатрос” J-1	“Бенц” IV, 200 к.с.	33977	632/18	Без кулеметів
7.	LVG C.V	“Бенц” IV, 200 к.с.	31850	9503/17	Без кулеметів
8.	Невідомий	—	—	—	—

1921 р. розформували⁴². 22 лютого того року українська сторона повернула полякам 7 літаків, запасні частини до них, переносні ангари та інше авіаційне майно.

За відомостями іншого польського дослідника, З. Карпуса, навесні 1921 р. трьох українських пілотів колишньої 1-ї Запорозької ескад-

рильї (О. Заходського, С. Острovidова й П. Золотова) прийняли на посади інструкторів у польську військову Нижчу школу пілотів у Бидгощі⁴³. Згодом до військової школи авіамеханіків, яка також працювала в Бидгощі, взяли на роботу 20 українських авіамеханіків. Українські фахівці не тільки навчали польських курсантів, а й ремонтували літаки та ротативні авіадвигуни. Ще 22 українських авіафахівців запросили до Бидгощі польські приватні промислові підприємства. Загалом протягом весни 1921 р. – липня 1922 р. у Бидгощі працювало 45 українських пілотів та авіаційних спеціалістів. Улітку 1922 р. на вимогу польських політиків із табору національних демократів українців звільнили зі служби⁴⁴. Більшість українців, що працювали в авіашколах та на авіаційних підприємствах міста, залишилися жити в Бидгощі, де виникла українська громада.

Зразок розпізнавального знака українських літаків 1-ї Запорізької авіаційної ескадрильї. Кінець 1920 р.

ПРИМІТКИ

- 1 Мельтюхов М. Белый орел против красивой звезды. – Москва, 2004. – С. 142.
- 2 Klimecki M. Galicja Wschodnia 1920. – Warszawa, 2005. – S. 131.
- 3 Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. – Москва, 1958. – С. 137. Багато з цих машин були новими й походили з трофеїв, захоплених Червоною армією в Таганрозі й Новоросійську. До літаків, які в ній використовувались, належали британські винищувачі СЕ-5а й розвідувачі-бомбардувальники “Де Гевіленд” ДГ-9, а також французькі винищувачі “Ньюпор” і СПАД різних моделей.
- 4 Кондратьев В., Хайрулин М. От Днепра до Вислы и обратно //Авиация гражданской войны. – Москва, 2000. – С. 80, 81.
- 5 Там само. – С. 81.
- 6 Madejski W. Operacja konnica: III Dywizjon Lotniczy w bitwie pod Lwowem//Pilot Wojenny. – 2000. – №7–8. – S. 43.
- 7 Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 38.
- 8 У районі Варшави 13 серпня 1920 р. почалася “битва на Віслі”, унаслідок якої 17 серпня війська Західного фронту Червоної армії почали відступати на схід.
- 9 Klimecki M. Op. cit. – S. 142.
- 10 Мельтюхов М. Зазнач. праця. – С. 142.
- 11 Kopański T. Fokker D.VII Bi-Ba-Bo // Lotnictwo z szachownicą. – 2002. – № 1. – S. 24, 25.
- 12 Упродовж липня 1920 р. всі польські підрозділи, що діяли проти 1-ї Кінної армії, зазнали великих втрат. Загалом червоноармійці збили 8 польських літаків, зокрема застосовували спеціальну тактику зенітних засidок. Невеликий підрозділ кінноти, іmітуючи рух великої маси військ, приваблював літаки супротивника у ті місця, де конcentрували кілька кулеметів, пристосованих для стрільби по повітряних цілях.
- 13 Упродовж липня–серпня 1920 р. лише пілоти 7-ї винищувальної ескадрильї ім. Т. Костюшка розбили в аваріях 2 літаки, через несправності не змогли евакювати при відступі ще 5 машин, один літак був збитий вогнем із землі. Унаслідок цих подiй загинув один пілот, двох поранено, а один потрапив у полон.
- 14 М. Купер зумів приховати своє офiцерське звання й навіть утекти вiд будьонiвцiв, якi його полнили. Його впiймали, пiслi чого вiн вiдсидiв 10 мiсяцiв у в'язницi в Москвi. Разом iз двома польськими офiцерами М. Купер зумiв утекти з тюрми Владiкiно. Протягом 20 дiн viн добирavся до латвiйського кордонu. На батьkivщинu M. Купер повернуvся вже пiслi того, як на початку 1921 р. було пiдписано Ризьку мирну угоду мiж Польщею i Радянською Росiєю.
- 15 Італiйськi лiтаки виробництва туринської фабрики “Ансальдо” характеризувалися високою аварiйнiстю. 7-ма ескадрилья мала з ними клопот вiд самого початку експлуатацiї. Лiтаки були переданi до пiдроздiлу у Варшавi, i вже пiд час першого перельоту з Варшавi до Львова 23 квiтня 1920 р. до мiсця призначення не зумiла долетiти жодна машина. Чотири лiтаки зробили вимушенну посадку майже одразу пiслi зльоту i тiльки один лiтак долетiв до Люблiна. Причинами поломiв були дуже ненадiйнi двигуни SPA 6A. Кар’era iталiйських лiтакiв у польськiй авiацiї виявилася вкрай короткою, лише два роки. Через численнi аварiї та поломi їх з 1922 р. знято з oзброєння.
- 16 На одному з них згодом лiтав вiдомий радянський вiйськовий пiлот A. Ширин-кiн. Захоплений у Берdичевi “Ансальдо” A-1 “Балiлла” спочатку був єдиним лiтаком такого типу, використовуваним в

- авіазагонах більшовицької Росії, згодом партію таких машин закупили безпосередньо в Італії.
- 17 Енциклопедія Львова / Під ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 187, 188.
 - 18 Cybulski T. Polskie Lotnictwo Wojskowe w okresie wojny polsko-sowieckiej // Pilot Wojenny. – 2000. – №7–8. – S. 24.
 - 19 Madejski W. Op. cit. – S. 40.
 - 20 Ibid. – S. 44, 45.
 - 21 Ibid. – S. 50.
 - 22 Olejko A. Działania lotnicze w pasie karpackim w latach 1914–1947. – Rzeszów, 2005. – S. 128.
 - 23 Ku czci poległych lotników. – Warszawa, 1932. – S. 222, 223.
 - 24 Madejski W. Op. cit. – S. 53.
 - 25 Olejko A. Op. cit. – S. 129. За іншими даними, 17 серпня 1920 р. з львівського летовища Левандівка 19 польських літаків виконали 69 бойових вильотів.
 - 26 Madejski W. Op. cit. – S. 56.
 - 27 Бої під Задвір'ям, де загинуло 325 (згідно з іншими даними – 318) польських добровольців, згодом оголошено одним із символів військової доблесті Польщі. На місці бою насипано курган і встановлено пам'ятник, знайдені тіла загиблих урочисто перепоховано на військовому меморіалі Личаківського цвинтаря у Львові.
 - 28 Odziemkowski J. Leksykon bitew polskich 1914–1921. – Pruszków, 1999. – S. 160–162.
 - 29 Kobos A. Partnerstwo Orlów// <http://www.zwojescrolls.com/zwoje13/text17p.htm>
 - 30 Tarkowski K. Lotnictwo polskie w wojnie z Rosją Sowiecką. – Warszawa, 1991. – S. 101–104.
 - 31 Wielgus K. Pierwsze lotniska Rzeczypospolitej // Z galicyjskich pól wzlotów. – Tarnobrzeg; Kraków, 1999. – S. 147.
 - 32 Klimecki M. Op. cit. – S. 158. Згідно з іншими даними, літаки, базовані у Львові, скинули на супротивника 9360 кг бомб і випустили по ньому 39500 набоїв із кулеметів. Див.: Madejski W. Op. cit. – S. 60.
 - 33 Olejko A. Op. cit. – S. 127.
 - 34 Бабель І. Коннармия: Рассказы. Дневники. Публицистика. – Москва, 1990. – С. 187, 79. Автор називає командира польського авіаційного підрозділу “Фаунт-ле-Ро”.
 - 35 Там само. – С. 80. У наведеному уривку автор, очевидно, мав на увазі командира ескадрону Костянтина Трунова, вихідця зі Ставропілля, іменем якого тепер названо районентр Ставропільського краю Російської Федерації. Убитого було поховано в центральному сквері Сокала, просто у квітнику. І. Бабель, відзначив виняткову влучність вогню з літаків 7-ї ескадрильї – усі поранення Трунов дістав у голову.
 - 36 Цит. за вид.: Ган А. На Львов и Замостье. Москва, 1960. – С. 46.
 - 37 Smoliński A. Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923). – Grajewo, 2003. – S. 88, 89. Про бої 1-ї Кінної армії в околицях Львова див. також: Клюев Л. Первая конная Красная армия на польском фронте в 1920 году. – Москва, 1932. – С. 112–122.
 - 38 Підраховано за вид.: Klimecki M. Galicia Wschodnia 1920. – Warszawa, 2005.
 - 39 Olejko A. Op. cit. – S. 132.
 - 40 Madejski W. Op. cit. – S. 40, 41.
 - 41 У цей період українські підрозділи вели бої за Літин на Поділлі, який захопили 12 листопада 1920 р., але згодом змушені були покинути місто й відійти на територію Галичини.
 - 42 Morgała A. Samoloty eskadr sojuszniczych w roku 1920 // Pilot Wojenny. – 2000. – №7–8. – S. 92, 93.
 - 43 Службу в авіації продовжили ще два українські пілоти з цього підрозділу: М. Богатирьов у Познанській авіаційній школі й П. Вежбицький у військовій авіації.
 - 44 Karpus Z. Lotnicy ukraińscy w Bydgoszczy w latach 1921–1922 // <http://www.samoloty.ow.pl/str295.htm>

Олександр ПІЦУК

ПРИЧИНКИ ДО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА ФРАСУЛЯКА – “ХМЕЛЯ” (1950 – 1951 рр.)

Життя й діяльність полковника УПА Степана Фрасуляка – “Хмеля” досі відображені в літературі мало. Згадує його у своїх спогадах Богдан Мак – ад’ютант командира УПА-Захід Василя Сидора – “Шелеста”¹. Загальними рисами життєвий шлях С. Фрасуляка описано у статті Мирона Воробця², інформації про нього подано в довідниках Петра Содоля³ й Івана Ярича⁴.

Найнovіше, а водночас найповніше (особливо про період до 1945 р.) дослідження, присвячене С. Фрасулякові, – видрукувана 2005 року стаття наукового співробітника ЦДВР Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України Руслана Забілого⁵. Автор вивчив і проаналізував публікації попередників, а також спогади ветеранів ОУН і УПА, що зберігаються в архіві ЦДВР.

Сам С. Фрасуляк залишив спогади, а також навчальний посібник для командирів Української повстанської армії. У них серед іншого йдеться також про його участь у діяльності УПА на території Калузького району.

Біографія С. Фрасуляка – доволі типова для учасника українського національно-визвольного руху. Він народився 1904 р. у Львові. Навчався в Сокальській гімназії, з якої за свої політичні погляди був виключений. Продовжував навчання в Перемишлі, де познайомився з майбутнім командиром УПА-Захід В. Сидором, і згодом став до активної підпільної роботи. Закінчивши перемиську гімназію, вступив на медичні курси, однак через брак коштів і політичні переслідування мусив полишити їх.

Урешті здобув фах учителя і в 1928 р. поїхав працювати в с. Вишків Долинського повіту на Станіславщині. Брав участь у роботі ОУН у с. Сенечеві, бо в прикордон-

ному Вишкові, через який пролягала дорога на Закарпаття, це було неможливо. На його пропозицію мешканці Вишкова придбали будівельні матеріали, щоб спорудити в селі читальню, проте поляки заборонили її будувати, провели в селян труси й вилучили українську патріотичну літературу.

У 1935 р. С. Фрасуляк разом з дружиною Софією через конфлікти з польською адміністрацією змушенний був переїхати до с. Новошин Долинського повіту. Там він також учителював, був активним учасником громадського життя: організував хор, створив молодіжну організацію “Сокіл”, заснував вечірню школу “Підліски”.

1939 р. у зв'язку із загрозою війни С.Фрасуляка мобілізували до польської армії. Там він закінчив школу підхорунжих, воював у вересневій кампанії проти німців. Після поразки Польщі у війні й поділу її території між СРСР і Німеччиною повернувся до Новошина.

Протягом 1939 – 1941 рр. офіційно й далі вчителював у Новошині, а нелегально діяв як член Долинського повітового проводу ОУН. З відступом радянських військ у ході німецько-радянської війни 2 липня 1941 р. за дорученням проводу виступив перед людьми в тодішньому районному центрі Вигоді, роз'яснюючи проголошений у Львові Акт відновлення української державності. Того ж дня на скликаних у будинку суду зборах був обраний головою Українського революційного районного комітету (УРРК).

Новій українській владі протидіяли угорські окупантівійська. 7 липня угорці заарештували у Вигоді членів УРРК і після короткого слідства ухвалили стратити їх через повіщення. Однак повітова угорська адміністрація скасувала вирок, і УРРК, хоч і не без труднощів, працював до приходу на ці терени німців. Згодом ситуація погіршилася. Долинський німецький ландтвірт узагалі заборонив діяльність комітету, а гестапо провело масові труси й арешти серед українців. За таких умов годі було й думати про легальну діяльність.

Нові обставини змусили С.Фрасуляка перейти в підпілля.

Подробиць його діяльності впродовж 1941 – 1943 рр. не знаємо. Відомо лише, що в 1943 р. він обіймав посади командира окружного військового штабу (мабуть, на Калушині) й командира Калуської округи. Цілком імовірно, що був військовим референтом Калуського окружного проводу ОУН.

У червні того ж року хорунжий С.Фрасуляк дістав призначення на командира вишкільного курсу куреня Української народної самооборони. На Станіславщині основним організатором формувань самооборони виступав член Проводу ОУН Олександр Луцький – “Андрієнко”. З червня до грудня відбулися два великих вишколи повстанців, після чого курінь розформували.

26 січня 1944 р. С.Фрасуляк отримав військове звання поручника. У цей час на території краю швидко створювалися відділи УПА, і він долучився до цієї справи. З наказу провідників ОУН С.Фрасуляк організував старшинську школу УПА “Олені”. Офіційна дата її створення – 1 березня 1944 р. Очолював школу до 15 травня, відтак був призначений на посаду шефа військової округи (ВО) УПА №4 “Говерля”. Однак після цього кілька тижнів не міг зв'язатися з командуванням, і лише з 16 червня розпочав виконувати нові обов'язки.

Повернення німецько-радянського фронту, а потім і радянської адміністрації застало С.Фрасуляка, коли він перебував на території ВО УПА “Гуцульщина” в Карпатах. 21 вересня 1944 р. за

вказівкою керівника ВО “Говерля” Миколи Твердохліба – “Грома” пішов на зв’язок до керівника Станіславського обласного проводу ОУН Ярослава Мельника – “Роберта”. У нього отримав наказ про призначення тимчасовим виконувачем обов’язків командира тактичного відтинка (ТВ) № 23 “Магура”. Там він мав замінити підпільника “Вухо” (справжні ім’я і прізвище не відомі), який перебував на цій посаді з 9 вересня 1944 р.

На територію свого тактичного відтинка новий командир прибув на початку листопада. До кінця року він реорганізував повстанські відділи, налагодив матеріальне забезпечення їх і санітарну опіку, поділив територію “Магури” на дві частини: північну, з лісами на рівнинах, і південну, де були гори. У горах мав діяти курінь УПА “Журавлі”, а на рівнинах – курінь “Заграва”. Крім того, С. Фрасуляк створив військово-польову жандармерію – поліційний орган УПА. У цей час він також докладав зусиль до нормалізації взаємин відділів УПА і теренової мережі ОУН, між якими були незгоди й непорозуміння.

Полагодивши всі справи на “Магурі”, С. Фрасуляк повернувся до роботи шефа штабу ВО № 4 “Говерля” і займав цей пост до 1948 р. У 1945 р. йому було надано ранг сотника УПА й нагороджено Бронзовим Хрестом заслуги.

Про діяльність С. Фрасуляка в 1945–1949 рр. відомо дуже мало. Він постійно переховувався в гірських

районах Вигодського й Перегінського районів Станіславської області, дотримуючись принципів сувереної конспірації. За розпорядженням керівників підпілля його бойків не провадила теренової роботи (бойових акцій, розповсюдження листівок тощо), аби не розконспірувати С. Фрасуляка й дати йому змогу спокійно займатися творчою діяльністю, зокрема написанням книг з історії УПА.

Певні відомості про життя й діяльність С. Фрасуляка в 1950–1951 рр. містять документи Галузевого державного архіву СБ України. Це доповідні записи про його розшук, свідчення заарештованих людей з його оточення тощо. Управління МДБ по Станіславській області розшукувало С. Фрасуляка з 1944 р., однак точних даних про місця його перебування не мало. Найімовірнішим уважалося, що це могли бути важкодоступні лісові місцевості в горах Долинського, Вигодського, Перегінського або Болехівського районів. У 1950 р. від заарештованих підпільників співробітники МДБ дізналися, що С. Фрасуляк мав доручення керівництва ОУН і УПА написати історію УПА на Станіславщині, очолював спеціальну зв’язкову бойківку й виконував окремі доручення члена Проводу ОУН в Україні Петра Федуна.

Розшук С. Фрасуляка значно ускладнювала та обставина, що він зумів створити на території Вигодського й Перегінського районів широко розгалужену мере-

**Петро Федун, член Проводу ОУН
в Україні й керівник ГОСП.
Ліворуч Галина Голояд – “Марта”,
зв’язкова П. Федуна**

жу інформаторів, головно з-поміж працівників і службовців лісгоспів, через яких отримував дані про пересування чекістсько-військових груп, завдяки чому уникав виявлення й знищення місць свого посту.

Однак умови перебування в підпіллі дедалі погіршувались. 18 листопада 1950 р. органи держбезпеки УРСР вилучили у вбитого керівника Карпатського крайового проводу ОУН Степана Слободяна – “Клима” лист С. Фрасуляка. Зберігся такий його фрагмент:

“... З весни я не маю ніяких зв’язків. З квітня знаходжуся у рейді. Вже змінив 14-ту стоянку. На моїй території великі облави.

Ми сильно бідуємо, добре хоч гриби вродили, їмо печени.

Коли була остання облава, після цього у мене так ноги боліли, що без допомоги не міг повернутися. Наша харчова база ліквідована більшовиками.

Був я в різних ситуаціях, але в такій, як зараз, ще не був. Дуже беспомічна людина, відрівана від всіх...”⁶

Наступного, 1951 р., зважаючи на можливу появу П. Федуна у Вигодському районі, органи МДБ вживали всіляких заходів, щоб активізувати розшуки керівника Вигодського районного проводу ОУН Степана Тишківського – “Волиняка” й керівника пункту зв’язку Проводу ОУН в Україні Степана Фрасуляка – “Хмеля”, які очолювали проміжні ланки лінії зв’язку П. Федуна з іншими керівниками ОУН.

У результаті цих заходів 29 червня того ж року співробітники МДБ заарештували Фрасулякового бойовика Федора Ковал’чука – “Сороку” (1912 р. н., уродження с. Рівня Перегінського р-ну Станіславської обл., члена ОУН з 1944 р.) і вбили бойовика Івана Дирова – “Вуйка” (1907 р. н., уродженець с. Новошин Вигодського р-ну Станіславської обл.).

На допитах Ф. Ковал’чук зізнався, що тривалий час перебував в охороні С. Фрасуляка й назвав місце його перебування. Він розповів, що “Хмель” разом із своєю бойвою на початку червня 1951 р. вийшов із зимового бункера й перебував у спеціально обладнаній літній криївці. З ним переховувався

Зброя і набої, вилучені співробітниками МДБ 1 жовтня 1951 р. у керівника Вигодського районного проводу ОУН Степана Тишківського – “Волиняка”

там якийсь “пан Марко”, що прибув з-за кордону і в найближчий час мав іти на зв’язок до керівника референтури пропаганди Проводу ОУН в Україні Петра Федуна – “99”⁷.

Продовжуючи розшуки, органи МДБ 1 липня у важкодоступному лісовому масиві на території Перегінського району провели операцію, під час якої виявили літній постій підпільників ОУН. Їм запропонували здатися, однак вони відмовилися, вчинили збройний опір, поранили одного з військовиків і внаслідок перестрілки загинули. У вбитих було відзначено:

1. Фрасуляка Стефана Федоровича – “Хмеля” (1904 р. н., уродженця Львова). За даними МДБ, у 1944 р. він був начальником

штабу 4-го ВО УПА “Говерля”, а потім керував діяльністю куреня “Гайдамаки”. У 1947–1951 рр. – функціонер Проводу ОУН в Україні, за дорученням керівників якого писав історію УПА. Командував окремою бойовою, що перебувала в лісах Вигодського й Перегінського районів. Утримував пункт зв’язку Проводу ОУН в Україні. Виконував окремі завдання керівника референтури пропаганди Проводу ОУН в Україні П.Федуна – “Петра Полтави” та інших провідників, які з 1949 р. періодично базувалися на його бойвку.

2. Фрасуляк Софію Матвіївну (1912 р. н., уродженку Перегінська Станіславської обл.), дружину

- С.Фрасуляка. У підпіллі вона виконувала обов'язки друкарки.
3. “Марка” (справжні ім'я і прізвище лишилися невідомі), посланця закордонного проводу ОУН. Був скинутий із літака з поштою для керівників ОУН на територію Західної України. У червні 1951 р. прибув до С.Фрасуляка – “Хмеля” від П.Федуна і переховувався з ним у бункері. За свідченнями Ф.Ковальчука, добре володів англійською мовою, багато розповідав про своє перебування за кордоном.

У вбитих було вилучено 7 одиниць зброї, зокрема один американський автомат, що належав “Марку”⁸. За кілька днів після ретельних пошукув знайшли закопаний неподалік від бункера архів С.Фрасуляка з підпільною літературою та іншими матеріалами.

Керівник охорони С.Фрасуляка “Клим” і бойовик “Голуб” у момент проведення операції перебували в рейді, виконуючи доручення С.Фрасуляка, тому залишилися живими. Розшук їх тривав.

26 вересня 1951 р. у результаті ретельно спланованих заходів співробітники МДБ у лісовому масиві на території Вигодського району заарештували:

1. Голембовського Івана Івановича – “Кліма” (1925 р. н., уродженець с. Новошин Вигодського р-ну Станіславської обл.). З 1944 р. належав до ОУН, у 1950 – 1951 рр. був комендантом охорони С.Фрасуляка – “Хмеля”. Після загибелі С.Фрасуляка

- ввійшов до складу Вигодського районного проводу ОУН під керівництвом С.Тишківського – “Волиняка”.
2. Гофінця Івана Івановича – “Голуба” (1928 або 1929 р. н., уродженець с. Новошин Вигодського р-ну Станіславської обл.). До ОУН вступив 1948 р., був бойовиком С.Фрасуляка – “Хмеля”, а потім І. Голембовського – “Кліма”.
3. Дубського Василя Федоровича (1929 р. н.), бойовика С.Фрасуляка – “Хмеля”, а потім І. Голембовського – “Кліма”.

У заарештованих вилучили 4 одиниці зброї, 6 гранат, набої та різні підпільні документи⁹.

Отже, співробітники МДБ у червні – вересні 1951 р. заарештували чотирох охоронців С.Фрасуляка. У Галузевому державному архіві СБУ збереглися свідчення І. Голембовського – “Кліма” та Федора Кoval'ychuka – “Сороки”, що кидають світло на побут С.Фрасуляка в зимових бункерах і на літніх лісових стоянках, стосунки з підпільніками та інші подробиці.

Найцікавішими видаються свідчення І. Голембовського, тим більше, що він у 1950 – 1951 рр. відігравав ключову роль в забезпеченні діяльності С.Фрасуляка. Хоча його ретельно опитали співробітники МДБ одразу після затримання 26 вересня 1951 р., однак у письмовій формі його відповіді запротокольовано лише 16 жовтня, тобто через 20 днів. Свідчення І. Голембовського відзначаються точністю й пос-

лідовністю. Як виглядає, він мав непогану спостережливість, а ще – вироблену впродовж років підпільну звичку: пам'ятати про головне. І. Голембовський навіть переказав діалоги між ним, С. Фрасуляком і П. Федуном, і ці свідчення співробітники МДБ скрупульозно зафіксували на папері. Не можна вважати їх до кінця вірогідними, але скидається на те, що вони значною мірою таки передають зміст тогоджасних розмов підпільників.

І. Голембовський розповів, що він належав до підпілля ОУН з 1944 р., а з 1945 р. безперервно перебував в охороні С. Фрасуляка. Останніми роками керував його охоронною бойкою. Мав зустрічі з керівниками ОУН і УПА різного рівня. Так, у 1951 р. бачився з П. Федуном, керівником Долинського надрайонного проводу ОУН “Черемошем”, керівником Вигодського районного проводу ОУН С. Тишківським – “Волиняком” і виконував їхні розпорядження в організаційних справах. На нього покладалися обов’язки забезпечувати С. Фрасуляка харчами й майном, охороняти його літні постій в лісі й зимові бункери, підтримувати зв’язок з іншими підпільниками, супроводжувати С. Фрасуляка на важливі зустрічі.

За словами І. Голембовського, з 1946 р. С. Фрасуляк майже увесь час переховувався в лісах і практично не з’являвся в поселеннях.

Співробітників МДБ найбільше цікавила діяльність С. Фрасуляка та його бойовиків протягом

*Іван Голембовський – “Клим”,
командант охорони С. Фрасуляка –
“Хмеля” в 1950–1951 рр. Після заги-
белі С. Фрасуляка 1 липня 1951 р.
увійшов до складу Вигодського район-
ного проводу ОУН під керівництвом
С. Тишківського – “Волиняка”*

1950–1951 рр., тому свідчення І. Голембовського висвітлюють переважно цей період. Особливий інтерес становить інформація про зустріч С. Фрасуляка й І. Голембовського з членом Проводу ОУН в Україні П. Федуном – “99”, який протягом 1950–1951 рр. переховувався в гірських районах на адміністративній межі тогоджасних Станіславської і Дрогобицької областей.

Вночі проти 1 травня 1950 р. І. Голембовський разом із С. Фрасуляком прибув до табору керівника Долинського надрайонного проводу ОУН Ярослава Зброрика – “Орленка” в лісі біля с. Ілемня Рожнятівського району на

Іван Гофінець – “Голуб”, бойовик С. Фрасуляка – “Хмеля”, а потім І. Голембовського – “Кліма”

Станіславщині. Там вони мали зустрітися з керівником Карпатського крайового проводу ОУН Степаном Слободяном – “Єфремом”, однак замість нього був Петро Федун.

Більшу частину розмов С. Фрасуляк і П. Федун, згідно з вимогами конспірації, які панували в підпіллі ОУН, проводили віч-навіч. Проте І. Голембовський мав змогу привітатися з П. Федуном і почути розмови на загальні теми, про які згодом розповів співробітникам МДБ.

Розмістившись у бункері, П. Федун у розмові з С. Фрасуляком, Я. Збориком, його дружиною “Лесею” та І. Голембовським висловив думку, що “холодна війна” між СРСР і країнами західного блоку триватиме ще 4–5, а може, і 6 років, і що швид-

Степан Тишківський – “Волиняк”, керівник Вигодського районного проводу ОУН

ше “гарячої війни” між ними не буде. Це дуже гнітюче вплинуло на С. Фрасуляка і Я. Зборика, адже вони, як і більшість підпільників ОУН, добре знали, що підпілля ОУН свої сподівання у боротьбі за створення самостійної Української держави покладає не лише на власні вже ослаблені сили, а й на військову підтримку європейських країн і США.

За спостереженнями І. Голембовського, після цих слів П. Федуна С. Фрасуляк опустив голову й замислився, а Я. Зборик нервово палив цигарку й дивився на свою хвору дружину “Лесю”, що лежала поряд. П. Федун уважно спостерігав за їхньою реакцією і рухами. Щоб розвіяти цю гнітючу атмосферу, він дістав цигарку, подивився на “Лесю”, на обличчі якої було

написано, що їй уже несила терпіти, і промовив: “Однак це нічого, ми витримаємо”.

С.Фрасуляк сказав: “Друже командир, ви розраховуєте на тривалий час, а я думаю, що це станеться швидше”. П.Федун заперечив, зробивши зауваження, що лише якісь непередбачені обставини можуть на це вплинути. Тоді С.Фрасуляк запитав: “А чи витримають люди?” – і подивився в той бік, де сидів І.Голембовський, кивнув головою, начебто дорікаючи П.Федуну за те, що він у присутності охоронця висловив таку думку.

Далі П.Федун звернувся до С.Фрасуляка: “Друже командир, у нас ще є сильні кадри, а крім того, залишилися найкращі люди, тому я впевнений, що ми обов’язково втримаємося”. Після цього С.Фрасуляк дуже ввічливо попросив І.Голембовського вийти в іншу кімнату, де перебували бойовики, бо він хотів поговорити з П.Федуном сам на сам.

Наступного дня П.Федун і С.Фрасуляк знову довго розмовляли між собою. Після обіду І.Голембовський і С.Фрасуляк пішли з бункера в район свого базування. Дорогою С.Фрасуляк попросив свого охоронця не казати товаришам про почути.

Більш ніж через рік, уночі проти 29 червня 1951 р., І.Голембовський на доручення С.Фрасуляка знову зустрівся з П.Федуном, у лісі біля с. Кальна Болехівського району. Від часу першої зустрічі багато що змінилося. Ще 14 травня 1950 р.

співробітники МДБ заарештували Я.Зборика та його дружину “Лесю”. У ході масових облав загинуло чимало підпільників ОУН.

П.Федун упізнав І.Голембовського й запитав, як там С.Фрасуляк і чи не передавав той пошти. І.Голембовський відповів, що принесену пошту він уже віддав керівникові Долинського надрайонного проводу ОУН “Черемошеві”.

Потім група підпільників пішла вглиб лісу. Пізніше, під час короткого відпочинку, П.Федун покликав І.Голембовського до себе й сказав: “Ваш командир писав мені в минулому році, що ви пережили великі облави і що все це – робота «Орленка» (Я.Зборика)”. Далі запитав, чи ходив І.Голембовський на пункт зустрічі із зв’язку С.Фрасуляка з керівником СБ Карпатського крайового проводу М.Твердохлібом – “Громом”. Коли І.Голембовський відповів, що ходив, але там нікого не було, П.Федун пообіцяв: “У цьому році спробуємо зв’язатися з командиром «Громом» і він буде весь час у курсі справи, а то до цього моменту він був відірваний від організаційної роботи”.

Далі П.Федун запитав, чи писав під час зими С.Фрасуляк якісь нові праці і як він був забезпечений харчами. На це І.Голембовський сказав, що С.Фрасуляк узимку щось писав, але мало, тому що не мав для цього досить паперу. З продуктами також було сутужно, бо заготівлі харчового запасу на зиму перешкоджали операції МДБ.

*Ярослав Зборик – “Орленко”, “Арсен”,
керівник Долинського надрайонного проводу
ОУН і його друга “Леся”*

Потім П. Федун поцікавився, що сталося з бойовиком С. Фрасуляка “Комаром”. І. Голембовський пояснив: “Комар” пішов по продукти в село, а в цей час випав сніг і він не міг повернутися. На цьому їхня розмова закінчилася.

Тим часом співробітникам МДБ І. Голембовський розповів, що насправді “Комар”, ідучи в село, сказав йому, що не хоче зимувати разом з С. Фрасуляком, адже “тут каторга, а не життя”. Далі “Комар” говорив: “Я дивуюсь, як ви можете тут витримати, такого режиму немає в жодному таборі”. І. Голембовський вирішив про цю розмову нікому не казати, оскільки, на його переконан-

ня, “ворон ворону око не виклює”.

Вранці 30 червня 1951 р. І. Голембовський сходив на зустріч до табору С. Тишківського – “Волиняка”, повернувшись до табору П. Федуна, відпочив. Коли устав, його знову покликав до себе П. Федун і вони разом обідали в одному наметі, бо йшов дощ. Під час обіду П. Федун запитав І. Голембовського, чи не має він бажання працювати тереновим провідником, і повідомив, що хотів би забрати його у “Хмеля”. Далі сказав: “Про те, що ви хотіли йти на роботу у терен мені говорив іще «Орленко» восени 1949 р.

Хоч як би там було, а він

висловлювався про вас добре”.

Потім між ними відбувся такий діалог: “Коли вам стало відомо, що «Орленка» заарештувало МДБ?” – “Того ж тижня, у травні 1950 р.” – “А що на це «Хмель»?” – “Ta нічого, лише хвилювався за вас, оскільки тоді ви перебували в таборі «Орленка». Однак «Хмель» сказав, що Ви повинні були піти”. – “Так, я пішов і це – моє щастя, бо в іншому випадку мене могли б накрити”.

Відтак мова зайшла про операції МДБ у 1950 – 1951 рр., коли загинуло багато підпільніків. Потім П. Федун поцікавився, чи провадив “Хмель” зі своїми бойовиками

ідеологічну роботу і чого навчав їх узимку. І. Голембовський на це відповів, що літератури він читав мало, бо “Хмель” її всю тримав у архіві. Узимку вони вивчали в бункері лише ідеологію, літературу та хімію. На це П. Федун сказав, що коли працювати в терені, то треба, по змозі, відбути, більший курс навчання і познайомитися зі справжнім обличчям більшовицького режиму.

За словами І. Голембовського, усі ці розмови з одним із керівників підпілля на тему призначення самостійним провідником у якийсь терен дуже підігріли його, і він запевнив П. Федуна, що хоче працювати в терені. Тоді П. Федун запитав, чи погодиться з цим “Хмель” і чи відпустить його. На це І. Голембовський відповів, що вже кілька разів просив “Хмеля”, аби відпустив, але той рішуче відмовляв і, було, навіть погрожував. Приблизно в 1945 р. стався такий випадок: І. Голембовський не захотів виконувати розпоряджень “Хмеля”, оскільки вже був призначений санітаром у курінь УПА “Журавлі”. Проте “Хмель”, щоб забрати І. Голембовського з собою (а він знав його ще з шкільної лави, коли вчителював у с. Новошин), домовився з курінним “Журавлем” і залишив його тимчасово в себе. Тоді ж “Хмель” написав у військову округу “Говерля” листа, щоб І. Голембовського взяли під польовий суд, однак потім передумав і спалив того листа. І. Голембовський висловив співробітникам МДБ думку, що якби “Хмель” у тій ситуа-

ції був правий, то міг би покарати його за порушення наказу. Однак цього не сталося, і виглядало на те, що “Хмель” волів, аби інші керівники підпілля не знали про цей випадок.

Розмова точилася далі і І. Голембовський, звіряючись П. Федунові, розповів: “У «Хмеля» я почуюся погано. Його дружина робить з нами, що їй заманеться. Ми не маємо свободи і мусимо виконувати усі її накази. Проти такого стану речей заперечують хлопці і я цього також не можу більше терпіти. У терені я виконуватиму будь-яку роботу”.

Як завважив І. Голембовський, ця розповідь справила прике враження на П. Федуна, проте він одразу ж опанував себе і сказав: “Я вам вірю. «Хмель» і його дружина вже кілька років перебувають у підпіллі, однак ні з ким не зустрічаються і не знають обставин, а з тим, про що знають, – не можуть погодитися. Це люди, які звикли до вигідного становища самостійного життя, лише удвох. Але тепер справа зовсім інша. Це – підпілля. Минулого року «Хмель» про це розповідав мені сам. Він вважає вас у своєму таборі посередником між ним і дружиною, з одного боку, і хлопцями – з другого. Він вважає вас другом, якому вірить більше за всіх, і тому він не погодиться відпустити вас. Я постараюся зробити все, щоб виручити вас, якщо маєте бажання йти на роботу в терен, тим більше, що тепер люди дуже потрібні. Тільки ви про нашу розмову

не говоріть «Хмелеві». На питання П. Федуна, чи зможуть «Сорока» й «Голуб» замінити його в роботі у «Хмеля», І. Голембовський відповів ствердно.

Подальша розмова стосувалася підпільника «Марка». І. Голембовський нічого не міг повідомити конкретного з того, що цікавило П. Федуна, зокрема, як «Марко» почувається в бункері у «Хмеля». П. Федун попередив, що цього підпільника треба берегти і в жодному разі не брати з собою у терен, аби його не побачили місцеві мешканці.

У зв'язку з питанням П. Федуна щодо ситуації з продуктами І. Голембовський оцінив харчове забезпечення як незадовільне, пояснивши, що вінходить по продукти лише з одним бойовиком, а інші двоє, за розпорядженням «Хмеля», перебувають у таборі, тож немає часу і можливості по-справжньому зайнятися заготівлею харчів, дарма що вже перейшли з бункера на літній постій. «Ви скоро отримаєте ще двох хлопців, і тоді ваше становище поліпшиться, бо буде кому приносити продукти. Тереновий провідник постарається дати їх вам якнайшвидше, – пообіцяв П. Федун. – Якщо ви задумаете робити десь табір на зиму, то «Марка» вам боятися нічого. Він – людина перевірена, і зрадником не стане. Я про це пишу вашому командирові докладніше, а ви скажіть йому про це особисто».

Далі на розпити П. Федуна, за кого бойовики «Хмеля» вва-

жають підпільника «Марка» і що той розказував про себе, І. Голембовський відповів, що «Марко» розповідав про своє перебування в дивізії СС «Галичина» й УПА. А С. Тишківський казав І. Голембовському, що «Марко» начебто був провідником ОУН на Закарпатті. П. Федун посміхнувся і запитав, чи не говорив «Хмель» щось про «Марка». Відповідь І. Голембовського була заперечною. Крім того, додав, на такі розмови він не мав часу, бо раз у раз ходив у терен – то по вівці на м'ясо, то по інші продукти, а потім вирушав на зв'язок.

За словами І. Голембовського, своїм бойовикам «Хмель» у липні 1951 р. сказав, що треба лише пережити 1951 р., а наступного року буде війна між СРСР і країнами Західної Європи та США, яка принесе українському народові свободу. П. Федун підтвердив І. Голембовському слова «Хмеля», що в 1952 р. буде війна, тому ОУН має зберегти свій теперішній рівень, щоб було якомога менше втрат.

Потім П. Федун покликав свою друкарку Надію Якимович – «Оксану» і попросив її видати І. Голембовському брошуру «Декілька заміток з закордонної преси». Вручаючи її, сказав: «Прочитайте й передайте «Хмелю». Так, наші справи стоять гарно, про все докладно пишу «Хмелю». Відтак вручив І. Голембовському записки для «Хмеля» й «Марка». Побачивши бойовика І. Гофінця – «Голуба», поцікавився:

“Це – новак?”. На ствердну відповідь І. Голембовського похвалив: “Гарний вояка”.

Далі П. Федун обумовив з І. Голембовським і керівником Долинського надрайонного проводу ОУН “Черемошем” дати й способи зв’язку.

Коли “Черемош” відійшов на зустріч до С. Тишківського – “Волиняка”, П. Федун сказав І. Голембовському: “Цього року ми включаємо ваш табір у терено-ву роботу. Ви повинні утримувати лінію зв’язку, яка дуже важлива і обслуговуватиме важливі тaborи. Однак через те, що «Хмель» пішов далеко в гори, ми мусимо підключити до справи «Волиняка», який, як тереновий провідник, не повинен нічого знати про цю лінію зв’язку. Проте він перевірена людина, його добре знає «Хмель», та й Вам буде легше. Поводитися треба чуйно, не ставитися легко-важко до справи. Навіть тоді, коли проводяться операції МДБ і ви на 70% упевнені, що можете загинути, треба діяти. Я кажу це тому, що ви добре знаєте ліс і можете ходити не лише дорогами й стеж-ками, але й навпростець. Пошта не повинна потрапити до рук ворога. Я думаю, що цього новака «Голуба» не треба пов’язувати з такою роботою. У цьому разі його треба замінити «Сорохою», як ста-рим і досвідченим революціоне-ром. А хоча, нехай вказівки вам дає «Хмель». Я постараюся, щоб ви швидше зв’язалися з «Тарасом» і від нього будете носити пошту

з такими адресами, запишіть”. І. Голембовський тоді записав у свій нотатник адреси: “С-20”, “200”, “Б-48”, “7-3”, “311”, “090”, “БС-2”, “12”, “64”.

При цьому П. Федун розпорядився, щоб “Хмель” змінив свою адресу на цифрову, а потім говорив далі: “Усі адреси ви повинні ноту-вати в записник, а також номери, що є на записках. Під час передачі пошти на пунктах зв’язку вимагай-те квитанції, бо це дуже важлива справа. На місце вашого перебу-вання пошту не несіть, треба мати схованку далі від місця постою, де можна було б залишати її. Лінію зв’язку проходитимуть люди, яких треба проводити перевіrenoю тери-торією, про все це вам дасть ін-струкції «Хмель». Якщо у вас є якісь запитання, то я можу відповісти”. І. Голембовський запитань не мав, і П. Федун дозволив йому йти, ска-завши на прощання: “Передайте привіт «Хмелю» та його дружині, а також «Марку». У ваших осо-бистих справах я постараюся щось зробити. Ви не хвилюйтесь, ви нам дуже потрібні”¹⁰.

Того ж дня, 30 червня 1951 р., І. Голембовський вирушив назустріч з С. Тишківським – “Волиняком”. 1 липня С. Фрасуляк загинув. Коли І. Голембовський і І. Гофінець дізналися про це, то не пішли на місце їхнього постою, а лишилися в таборі С. Тишківського.

У серпні 1951 р. підпільним зв’язком І. Голембовський отримав листа від П. Федуна такого змісту:

**Надія Якимович – “Оксана”,
“Надя”, дружка П. Федуна**

“До «Кліма».

1. Про нещасний випадок, який стався з Вашим керівником і іншими мені вже відомо. Вічна слава старому революціонерові й командирів УПА «Хмелью». Вічна пам'ять і іншим учасникам Вашої групи, які загинули на Полі Слави.
2. У найближчий час Ви безпосередньо організаційно та в ділових питаннях будете підпорядковуватися організаційному референтові «Пруту». Він Вас докладно поінформує про Ваші найближчі завдання. До нього звертайтеся також з усіх інших питань, які у Вас виникнуть.
3. Стосовно пораненого (що з ним робити) пишу докладно організаційному керівникові «919». З ним обговорите, що і як треба робити.

4. Крім того, питання про гроші для вас вирішить також «919».
5. Місця для зимування вибирайте там, де вважатимете найзручнішим (очевидно в межах завдань, які будете виконувати).
6. При нагоді (а така буде) про все переговоримо ширше особисто.
7. Добре розпитайте «919» про способи побудови конспіративного сховища.

Сердечно вітаю.

Слава Україні! 101”¹¹.

Записку вилучено в І. Голембовського під час арешту. Вирішити поставлені в ній завдання підпільникам уже не вдалося. Провідник Долинського надрайонного проводу ОУН “Прут”, він же “Черемош”, загинув 18 серпня 1951 р., а П. Федун – “101” у листопаді того ж року перейшов у Журавнівський район Дрогобицької області. Він загинув 23 грудня 1951 р. в бункері біля с. Новошини¹².

І. Голембовський розповів співробітникам МДБ, що він разом з І. Гофінцем на початку червня 1951 р. за вказівкою С. Фрасуляка супроводжував підпільника “Марка” з табору С. Тишківського до їхнього бункера. Він був попереджений про максимальну конспірацію, оскільки “Марко” виконував важливе доручення П. Федуна. На запитання “Хто ж такий був «Марко»?”, І. Голембовський відказав, що про це бойовикам заборонили питати, до того ж вони занадто мало часу провели разом у бункері, щоб краще пізнати один одного. Сам “Марко”

про себе казав дуже мало, і взагалі не обговорював свою біографію з бойовиками. На питання “Звідки у вас автомат і намет нестандартної конструкції?” відповідав: “Автомат мадярський, нової системи. А намет – російський, офіцерський”. Коли в І. Голембовського заболів шлунок, то “Марко” похвалився, що має дуже гарні ліки, які одразу ж знімуть біль. На запитання, звідки він іх узяв, “Марко” відповів, що має знайому лікарку, брат якої працює в Москві аптекарем, і вона купила ці ліки. Для себе І. Голембовський зробив висновок, що “Марко”, який часто дискутував у бункері на міжнародні теми, своїми розповідями й поведінкою викликав підозру, що він прибув із-за кордону¹³.

Питання “Хто такий «Марко» і як він опинився у С. Фрасуляка?” співробітники МДБ також ставили заарештованому 1 жовтня 1951 р. у Вигодському районі Станіславської області керівників Вигодського районного проводу ОУН Степанові Тишківському – “Волиняку” (він же “КА-28”, “Б-14”, 1914 р. н., уродженець с. Витвиця Болехівського р-ну Станіславської обл.). На допіт 4 жовтня він пояснив, що 10 червня 1951 р. на пункті зустрічі в районі гори Люті Вигодського району отримав від керівника Долинського надрайонного проводу ОУН “Черемоша” підпільника “Марка”, якого переховував у своєму таборі сім днів. Потім він передав його І. Голембовському – “Климу” для направлення до табору “командира № 45” – С. Фрасуляка.

Перебуваючи у С. Тишківського, “Марко” назвав йому лише свій псевдонім і повідомив, що йде до “Хмеля”, не сказавши, хто він і чому тут опинився. С. Тишківський стверджував, що приблизно так само поводився і другий підпільник ОУН – “Максим”, який прибув тією ж лінією зв’язку й перебував у його таборі з 3 липня по 1 жовтня 1951 р. П. Федун особисто дав указівку С. Тишківському ні про що їх не розпитувати.

Згодом від “Максима” С. Тишківському стало відомо, що обидва вони – кур’єри, прибули з-за кордону на доручення керівництва ЗЧ ОУН і, використовуючи доставлені із собою радіостанції, підтримували зв’язок між Проводом ОУН в Україні і його закордонним представництвом. 9 вересня 1951 р. С. Тишківський сам бачив, як “Максим” передавав за допомогою радіостанції телеграму за кордон¹⁴.

Крім того, С. Тишківський сказав, що в липні або серпні 1950 р. на його базі тимчасово перебував ще один закордонний кур’ер – “Комар”. Він пробув у нього близько десяти днів, а потім по нього прийшов І. Голембовський – “Клим” і повів до табору С. Фрасуляка¹⁵.

Щоб доповнити інформацію про перебування закордонних кур’єрів ОУН на базі “Хмеля”, треба згадати, що серед вилучених в архіві С. Фрасуляка документів співробітники МДБ виявили записку від члена Карпатського крайового проводу ОУН Володимира Фрайта – “Жара”, датовану чер-

Володимир Фрайт – “Жар”, член Карпатського крайового проводу ОУН, керівник Калуського окружного проводу ОУН

внем 1951 р. В. Фрайт писав, що за вказівкою “друга провідника” (П. Федуна) посилає “друга Марка” до “Хмеля” і просить створити йому максимально сприятливі умови для перебування¹⁶.

Там само було виявлено клапоть датованої літом 1950 р. записи від П. Федуна до С. Фрасуляка, у якій, зокрема, зазначалося: “... Посилаю у Ваше розпорядження друга «Комара». Він старий різунець, гарний вояк, людина вірна, деякий час був за кордоном, виконував спеціальні завдання, навчений радист. Направляю його Вам, знаючи, що

Вам люди потрібні. Якщо не залишите його в себе, то направте назад”¹⁷.

Доля трьох згаданих закордонних кур’єрів ОУН склалася по-різному. “Комара” вбили співробітники Вигодського районного МДБ 3 лютого 1951 р.¹⁸ “Марко” загинув разом із С. Фрасуляком 1 липня 1951 р. “Максима” – Петра Стиранка (1924 р. н., уродженець с. Воля-Петрова на Закерзонні) співробітники МДБ заарештували 2 січня 1952 р. в с. Церковна Болехівського району Станіславської області¹⁹.

Наведені факти дають підстави вважати, що в 1950 – 1951 рр. табори і бункери С. Фрасуляка, члена Проводу ОУН в Україні, використовувалися як особливо законспіроване місце для тимчасового переховування десантованих з літаків закордонних кур’єрів ОУН. Усе, що було пов’язане зі зв’язками ОУН із закордоном, керівники підпілля тримали в суворій таємниці навіть перед тереновими провідниками та їхніми бойовиками, не кажучи вже про місцеве населення. Судячи зі свідчень І. Голембовського, С. Тишківського й Ф. Ковал’чука, у подробиці цієї роботи були втасманичені лише П. Федун, що особисто відповідав за зв’язок із закордоном, і С. Фрасуляк, який дістав доручення утримувати на своїй базі кур’єрів “Комара” в 1950 р. і “Марка” в 1951 р.

Підсумовуючи, відзначимо, що С.Фрасуляк був одним з найактивніших членів ОУН і організаторів УПА на Прикарпатті в 1935 – 1951 рр. До 1939 р., за часів Польської держави, С. Фрасуляк провадив широку культурно-пропагандистську роботу серед українського населення, а паралельно брав активну участь у підпільній роботі ОУН. Наприкінці червня – липня 1941 р. був організатором української влади у Вигодському районі. З 1943 р. зумів належно організував вишкіл військових кадрів для УНС і УПА, зокрема в старшинській школі “Олені”. Протягом 1944 – 1946 рр. брав активну участь у формуванні сотень УПА на Калуцьчині й діяльності штабу

ВО УПА № 4 “Говерля”. В останні роки життя утримував важливий пункт зв’язку Проводу ОУН в Україні, на базі якого в 1950 – 1951 рр. перебували закордонні кур’єри. Крім того, залишив після себе публіцистично-мемуарний доробок – книжку “Українська партизанка”, спогади “Промінь волі” й “Відтинок «Магура»”. При цьому не слід забувати, що за цю діяльність С. Фрасуляка постійно переслідували: спочатку польська, потім угорська, німецька й радянська влада.

Заслуги С.Фрасуляка відзначив Головний командир УПА В.Кук, який наказом № 5/52 від 14 жовтня 1952 р. посмертно надав йому військове звання полковника УПА²⁰.

ПРИМІТКИ

- 1 Мак Б. Василь Сидор і справа його життя. – Тернопіль, 1996.
- 2 Воробець М. Життям освячена свобода// Нескорена Долинщина: Літопис визвольних змагань. – Івано-Франківськ, 2002.
- 3 Содоль П. Українська Повстанча Армія: Довідник перший. – Нью-Йорк, 1994.
- 4 Ярич І. 1000-ліття в обличчях: Долина, Болехів, околиці. – Долина, 2003.
- 5 Забілій Р. Полковник УПА Степан Фрасуляк – “Хмель”//Український визвольний рух. – Львів, 2005. – № 5. – С. 192 – 202.
- 6 ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 56. – Арк. 33, 34.
- 7 Там само. – Т. 77. – Арк. 332.
- 8 Там само. – Т. 66. – Арк. 292, 293; Ф. 11. – Спр. С-9112. – Т. 8. – Арк. 137 – 143.
- 9 Там само. – Спр. С-9112. – Т. 9. – Арк. 154 – 155.
- 10 Там само. – Арк. 193 – 200.
- 11 Там само. – Арк. 90, 91.
- 12 Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 66. – Арк. 353 – 355.
- 13 Там само. – Ф. 11. – Спр. С-9112. – Т. 9. – Арк. 200 – 203.
- 14 Там само. – Арк. 273 – 277.
- 15 Там само. – Арк. 277.
- 16 Там само. – Т. 8. – Арк. 143.
- 17 Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 77. – Арк. 333.
- 18 Там само. – Ф. 11. – Спр. С-9112. – Т. 8. – Арк. 143.
- 19 Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 77. – Арк. 368, 369.
- 20 Там само. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 289.

Діана АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК

ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ДО ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УРСР (1943 – 1945 рр.)

Питання, пов'язані з військовим полоном у СРСР, довгий час належали до забороненої тематики. Вивчення їх вітчизняній зарубіжні історики розпочали лише в 1990-х рр., коли було розсекречено архівні фонди, що стосуються іноземних військовополонених. Різні аспекти теми військового полону в СРСР досліджували як українські вчені (А. Чайковський, О. Потильчак, В. Карпов, М. Баглікова, О. Буцько, В. Левикін, М. Лобода та ін.), так і зарубіжні дослідники (В. Галицький, І. Безбородова, О. Єланцева, М. Полян, С. Сидоров, Г. Беддекер, М. Лент, А. де Цаяз, А. Леманн, С. Карнер, А. Хільтер та ін.). Однак і досі багато питань залишаються не вивченими чи мало вивченими. Це, зокрема, й працевикористання і умови утримання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні протягом 1943 – 1945 рр., що є темою нашої статті.

Величезні масштаби руйнувань, часта потреба в якнайшвидшому відновленні роботи стратегічно важливих для переможного завершення війни підприємств, брак трудових ресурсів визначили прискорені темпи й широкі обсяги заличення військовополонених до відбудови на території УРСР. Уже восени-взимку 1943 р. бранців прийняли перші стаціонарні виробничі тaborи – у Ворошиловграді (№ 144), Сталіні (№ 280), Запоріжжі (№ 100) й Києві (№ 62)¹. Контингент перших трьох використовували на відбудові вугільних кopalень і металургійних підприємств, а київського тaborу № 62 – на розчистних роботах у столиці.

Особливо динамічно зростали масштаби працевикористання військовополонених на підприємствах

вугільної промисловості. Так, за наказом Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР, у лютому 1944 р. табірне управління № 280 (м. Сталіно) розпочало облаштовувати три табірні відділення, 4800 бранців з них планувалося використовувати на відбудові заводів № 64, 107 і 110 НКБ СРСР². У квітні–травні того ж року активізувалися роботи з відновлення вуглевидобутку в Донбасі, що потребувало значних трудових ресурсів. Відтак НКВС СРСР ухвалив рішення щодо збільшення лімітної наповненості контингенту тaborу № 280 до 12000 осіб і організацію в його складі п'яти нових віддіlenь³. У травні п'ять нових табірних віддіlenь з'явилися й у складі тaborу № 144 (м. Ворошиловград). Розміщені в них 10000 полонених

працювали на вугільних копальнях трестів “Свердловськвугілля”, “Кіроввугілля”, “Первомайськвугілля”, “Лисичанськвугілля” та “Брянськрудник”⁴. 22 червня нарком внутрішніх справ СРСР В. Чернишов підписав одразу два накази (№ 00723 і 00724) про організацію у складі таборів № 280 та 144 відповідно чотирьох і п'яти табірних відділень. У результаті близько 10000 осіб “працевлаштовували” на вугільних копальнях Харцизька, Чумакова, Горлівки, Москіна і трестів “Первомайськвугілля”, “Боковоантрацит”, “Донбасантрацит”⁵. На кінець вересня в чотирьох донбаських стаціонарних виробничих таборах для військовополонених (№ 242, 256, 280 та 144) налічувалося понад 60 табірних відділень, контингенти яких працювали на шахтах, збагачувальних та інших підприємствах регіону⁶.

Про масштаби й характер засолосування праці військовополонених у вугільній промисловості УРСР свідчить статистика. На початок листопада 1944 р. у таборах, що обслуговували підприємства комбінатів “Сталінвугілля”, “Ворошиловградвугілля” й “Донбасшахтобуд”, перебувало понад 55000 військовополонених⁷. Згідно з таємною постановою Державного комітету оборони (ДКО) № 7161сс від 16 грудня 1944 р., на вугільні шахти, підприємства чорної металургії та інші об'єкти було направлено понад 112000 бранців⁸. Так, на шахтах лише одного вугільного комбінату “Ворошиловградвугілля” станом на 1 грудня того року налічувалося

27550 військовополонених. Багато їх працювало на підземних роботах. Тисячі полонених було заличено й до робіт на підприємствах тресту “Азовстальбуд”. Працю бранців з розмахом використовували на гірничих і металургійних підприємствах Кривого Рогу, Дніпродзержинська й Дніпропетровська⁹.

Тим часом умови життя й харчування військовополонених у 1943–1945 рр. були незадовільні. Табори, у яких їх тоді утримували, не відповідали елементарним санітарним нормам. Наслідком цього стала вкрай низька ефективність їхньої праці. Архівні документи засвідчують низьку продуктивність праці бранців на підприємствах вугільної і металургійної промисловості УРСР у 1943–1944 рр. Так, у листопаді 1944 р. норми виробітку на підприємствах комбінату “Донбасшахтобуд” полонені виконували на 86%, а на шахтах комбінатів “Сталінвугілля” й “Ворошиловградвугілля” – пересічно лише на 60%¹⁰. Поширенім явищем на підприємствах, де працювали військовополонені, були неправильний облік, свідоме заниження обсягів виконаної ними роботи. Наприклад, проведена восени 1944 р. перевірка на шахтах комбінату “Ворошиловградвугілля” виявила численні факти, коли вільнонаймані працівники приписували до свого виробітку частину норми, яку виконали полонені. Відтак полонених карали, позбавляючи гарячої їжі¹¹. Й без того ослаблені бранці працювали ще гірше.

Незадовільний стан утримання полонених у таборах, голод, хво-

роби, зростання рівня смертності й зниження продуктивності праці не могли не турбувати партійне й державне керівництво. Утім архівні теки з листуванням у справах військовополонених свідчать, що радянські керівники переймалися не так високою смертністю серед бранців, як від'ємним впливом її на обсяги та ефективність трудового використання їх.

Занепокоєні низьким рівнем продуктивності праці військовополонених, центральне керівництво вугільної галузі й НКВС СРСР 23 лютого 1945 р. надіслали на місця наказ та “Інструкцію щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”. Документ вимагав з 1 березня 1945 р. щодня виводити на роботи не менше 80% контингенту полонених і перевести на працю під землею 60% бранців, які доти працювали нагорі¹².

Важливою сферою трудового використання військовополонених в УРСР у 1943–1944 рр. були відбудова житлового фонду, енергетичних об’єктів підприємств та відновлення інфраструктури великих промислових центрів. Провідне місце серед них належало столиці. Відповідно розширювалась і мережа відділень табору № 62. Про конкретні підстави організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР № 1102/0039cc від 29 серпня 1944 р. У документі йдеться про нагальну потребу залучити до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених¹³.

Численні хиби в організації трудового використання бранців на території УРСР 13 листопада 1944 р. стали предметом офіційного розгляду на спільному засіданні РНК і ЦК КП (б) У¹⁴. У результаті було ухвалено документ під назвою “Заходи з використання військовополонених на роботах у промисловості та з відновленням народного господарства України”¹⁵. Як показав час, більшість запропонованих заходів так і лишилися на папері, а ефективність праці військовополонених поліпшилася ненабагато.

На початок 1945 р. значно розширилась сфера використання військовополонених. Наявні на той час в УРСР 18 стаціонарних таборів з контингентом близько 230000 осіб забезпечували робочою силою будови, підприємства, організації та різноманітні об’єкти на території 9 областей республіки¹⁶. Левову частку цієї робочої сили залучали до відбудови шахт, підприємств чорної металургії, видобутку вугілля, залізної руди, до роботи на збагачувальних фабриках і хімічних підприємствах Донбасу й Криворіжжя.

Наприкінці 1944 р. почали практично використовувати працю іноземних військовополонених на відбудові підприємств цукрової промисловості УРСР. Саме тоді Управління у справах військовополонених та інтернованих (УСВІ) НКВС СРСР стало готувати стаціонарні виробничі табори та їхні відділення в бурякорадгоспах і на цукроварнях центральних областей України. Так, 14 грудня 1944 р. з’явився наказ

НКВС СРСР №001493 про організацію табору №136 (ст. Карлівка Полтавської області). У структурі табору створили два відділення із загальним лімітом 3000 полонених¹⁷. Вищеольчедаївський цукрокомбінат у кінці 1944 р. став місцем роботи бранців одного з відділень табірного управління №253 (м. Вінниця). Полонених з решти відділень використовували на місцевих суперфосfatному й каоліновому комбінатах та в кар'єрах рудоуправління¹⁸.

З початку 1945 р. роботи зі створення таборів для розміщення і трудового використання військовополонених на території УРСР особливо інтенсифікувалися, а їхні контингенти поповнилися новою категорією примусових працівників – інтернованими цивільними іноземцями. При цьому значно розширились як географія, так і галузева специфіка режимних установ.

16 грудня 1944 р. ДКО ухвалив постанову №7161сс, де зазначалося: “Мобілізувати й інтернувати зі скеруванням для роботи в СРСР усіх працездатних німців віком: чоловіки – від 17 до 45 років, жінки – від 18 до 30 років, що перебувають на визволених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини... Мобілізацію та інтернування німців провести протягом грудня 1944 – січня 1945 р., закінчивши доправлення їх на місця робіт 15 лютого 1945 р.” За даними НКВС СРСР, на 2 лютого 1945 р. реальна кількість депортованих з балканських країн становила 112352 особи¹⁹. Зважаючи на обсяги відбудовчих

робіт і структуру економіки республіки, де переважали галузі важкої і видобувної промисловості, саме на території України було вирішено розмістити більшість цього трудового контингенту. У листі до Й.Сталіна від 24 листопада 1944 р. Л.Берія пропонував скерувати на відбудову шахт Донбасу до 50000, а на об’єкти чорної металургії півдня України – до 20000 мобілізованих та інтернованих німців²⁰. Ухвалена 29 грудня 1944 р. постанова ДКО №7252сс передбачала відрядити на промислові об’єкти УРСР 113000 інтернованих²¹.

Другу хвилю інтернування викликала постанова ДКО №7467сс від 3 лютого 1945 р. Згідно з цим рішенням, лише на об’єкти вугільної, металургійної промисловості та будівництва УРСР передбачалося депортувати 200000 етнічних німців²². За даними НКВС УРСР, на 20 квітня того року, відповідно до постанови ДКО №7252сс, прибуло 92714 депортованих, а примусово мобілізованих за постановою №7467сс – 59149 осіб. Разом цей контингент становив 151863 людей²³.

17 квітня 1945 р. ДКО ухвалив постанову №8148сс, згідно з якою подальші мобілізації та інтернування етнічних німців припинялися. У документі згадувалося 97487 уже інтернованих німців, що закріплювалися за кількома радянськими наркоматами: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості

будівельних матеріалів, середнього машинобудування, озброєння²⁴.

На виконання рішень ДКО СРСР ЦК КП (б) У їй уряд УРСР 10 січня, а згодом і 8 лютого 1945 р. ухвалюють постанови про розміщення й використання цього трудового контингенту на підприємствах різних галузей господарства республіки²⁵. Лише для використання на вугільніх копальннях Ворошиловградської області мали бути доправлені 35500 інтернованих. Станом на 15 лютого (за тиждень після ухвалення другої постанови) на вугільні підприємства комбінату “Ворошиловградвугілля” прибуло 19792 депортованих²⁶. Секретар обкому КП (б) У А. Гайовий доповідав секретареві ЦК КП (б) У Д. Коротченку про готовість підприємств області протягом лютого – березня 1945 р. прийняти ще 22050 інтернованих²⁷.

Прикметні географія розміщення трудових контингентів інтернованих в УРСР і розподіл їх за галузями господарства. Інтернованих скеровували на підприємства дев'ятих східних, південних і центральних областей. Найбільше примусово мобілізованих іноземців працевлаштували у вугільній промисловості – на копальннях Сталінської і Ворошиловградської областей – 83167 осіб. Металургійні заводи Донбасу й Дніпропетровщини прийняли 42487. На підприємствах кольорової металургії (Сталінська область) опинився 2181 інтернований іноземець. 9236 людей доправили на об'єкти наркомату будівництва в Сталінській, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Невеликі контингенти інтернованих розмістили на підприємствах

наркоматів будівельних матеріалів (1000 осіб), електрифікації (2663), електропромисловості (1000), шляхів (2001) та харчової промисловості (1996 осіб)²⁸. Така регіонально-галузева структура розподілу інтернованих відображає пріоритети, що їх уряд і господарські організації визначили у використанні цієї групи трудових ресурсів.

Для ефективного трудового використання з інтернованих і мобілізованих іноземних громадян створювали режимні воєнізовані підрозділи – “окремі робітничі батальйони”. Наприкінці квітня 1945 р. кількість таких підрозділів, сформованих виключно з німецького контингенту, на території України становила 130 (із загальної кількості по СРСР – 150). Усіх їх розмістили тільки в східних і центральних областях республіки²⁹.

Основним нормативним документом, що регулював порядок використання трудових ресурсів інтернованих і мобілізованих, стало спеціально розроблене НКВС СРСР і введене в дію постановою ДКО № 7252сс від 29 грудня 1944 р. “Положення про приймання, утримання і трудове використання мобілізованих та інтернованих німців”³⁰. Чисельність робітничого батальйону визначалася від 700 до 1200 осіб (3–5 рот). Такий підрозділ вважався штатною одиницею того наркомату, на об'єктах якого працювали інтерновані, її перебував у підпорядкуванні та на утриманні відповідного наркомату. Всі інтерновані були зведені в бригади й робочі зміни. Комплектування їх відбувалося за виробничим принципом. Положення передбачало, що при

формуванні бригад потрібно брати до уваги фахову підготовку, кваліфікацію і фізичний стан контингенту. Документ визначав також умови оплати праці. Розмір платні цілковито узaleжнювався від виконання норм виробітку. Із заробітку інтернованих вираховували гроші на утримання й харчування їх, охорону й забезпечення батальйонного персоналу, а також 10% так званих централізованих витрат. У разі втрати працездатності хворі й немічні лишалися на утриманні підприємств аж до повернення цих осіб на батьківщину³¹.

Про значення, що надавалося використанню праці інтернованих і мобілізованих в економіці УРСР, свідчать наміри керівництва республіки залучити максимально можливу кількість їх до відновлювально-будівельних робіт і на виробництві. Інтернованих планували використовувати і в сільському господарстві³².

Кількість інтернованих і мобілізованих спочатку зростала, що зумовлювалося проведеною у квітні 1945 р. депортациєю іноземців до СРСР, але потім (у літні місяці) почала знижуватися. Зменшення цього контингенту на підприємствах тривало й надалі. Тому тенденцію зумовила низка чинників, зокрема незадовільний фізичний стан інтернованих, неналежні умови утримання, недостатнє й низькоекалорійне харчування, погане санітарно- медичне й побутове забезпечення тощо.

Не менш показовим аспектом використання праці інтернованих є розподіл їх за сферами виробництва й рухом трудових ресурсів на підприємствах. Як випливає з аналізу звітно-статис-

тичного матеріалу по підприємствах чорної металургії Дніпропетровщини за 1945 – 1946 рр., ці контингенти були не найчисельнішою групою трудових ресурсів, пересічно вони становили лише від 10 до 15% працівників³³. Якщо в перші місяці інтернування кількість залучених у виробництво та на відновлювально-будівельні роботи була приблизно однаковою, то з осені 1945 р. і надалі трудові ресурси інтернованих виробничої сфери металургійних підприємств повсюдно переважали. Інша картина спостерігалася на гірничих підприємствах чорної металургії, де більшість становив трудовий контингент, залучений на будівництво й відновлення залізорудних та буровугільних копалень. Чимала кількість депортованих (від 10 до 20%) працювала в невиробничій сфері – на підсобних господарствах підприємств. Абсолютну більшість у структурі трудових ресурсів інтернованих становили робітники і лише невелику частину – молодші технічні працівники. Були випадки, коли окремим інтернованим, з відповідною освітою, довіряли інженерно-технічні посади³⁴.

Ключовим економічним показником ефективності використання трудового потенціалу контингенту була продуктивність праці. Архівні документи засвідчують стійку невідповідність між кількістю залучених до праці інтернованих та мобілізованих іноземців і ефективністю її використання. Відповідно і продуктивність праці залишалася низькою. Так, на 14 січня 1946 р. на будівельних майданчиках металургійного заводу ім. К. Лібкнешта працювало 590 осіб із кон-

тингенту. При цьому середньорічний щоденний вихід їх на роботу становив не більше як 200 осіб за наявної на підприємстві потреби в 2–3 тисячі³⁵.

У 1945 р. потік полонених, що прибували на підприємства України, не меншав. Як зазначалося в доповіді Л. Берії і начальника Генерального штабу Червоної армії А. Антонова у розташуванні військ 1, 2 і 3-го Білоруського 1, 2 і 3-го Українського фронтів на початок травня 1945 р. перебувало 410000 військовополонених. До СРСР передбачалося відправити з них 330000 осіб, фізично здорових і працездатних. Із них наркомат вугільної промисловості мав отримати 41500 осіб³⁶, переважно на вугільні шахти Донбасу.

На 10 квітня того року в 24 таборах для військовополонених на території УРСР утримувалося понад 175000 бранців. Трудовий фонд виробничих таборів становив 131640 осіб, розподілених між підприємствами 17 наркоматів і відомств союзного та республіканського підпорядкування³⁷.

4 червня 1945 р. ДКО ухвалив постанову №8921сс “Про заходи щодо трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”³⁸. Згідно з цим документом, із загальної кількості 2100000 бранців війни, підприємствам і будовам УРСР виділялося 494520. Найбільше їх скерували на підприємства Сталінської області – 171700. Ворошиловградська область отримала рознарядку на 84450 осіб, а Харківська – на 44050. На підприємства й будівельні об'єкти Дніпропетровщини уряд призна-

чив 35100 полонених. Київська й Запорізька області отримали відповідно 34550 і 35000 осіб. Відновлювально-будівельні роботи в Миколаївській області мали проводитися силами 21000 бранців. Полтавщина одержала 13510 осіб, а Сумщина – 12260. Решта 13 областей України – Одеська, Житомирська, Ровенська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Дрогобицька, Львівська, Станіславська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська й Тернопільська – від 8000 до 1000 військовополонених кожна³⁹.

Як свідчать архівні документи, новостворювані табори й господарські органи та підприємства УРСР здебільшого не були готові прийняти, розмістити й забезпечити ефективне трудове використання контингентів. Так, з наказу №0160 НКВС СРСР “Про результати трудового використання військовополонених у таборах НКВС за перший квартал і квітень 1945 р.” видно, що серед таборів УРСР найкращі показники ефективності працевикористання військовополонених мали установи Лисичанська (№ 125), Кадіївки (№ 144) й Сталіна (№ 280). Тут пересічний вихід трудового контингенту на роботи госпорганів становив 73–77%, а продуктивність праці – 94–98%. При цьому витрати на утримання полонених покривалися результатами їхньої праці на 80–95%. В інших таборах працевикористання контингенту було організовано значно гірше.

Керівництво НКВС, занепокоєне низьким рівнем продуктивності праці військовополонених, 2 липня

1945 р. надіслало на місця директиву № 107 “Про поліпшення трудового використання військовополонених у таборах НКВС”. Від органів ГУСВІ–УСВІ та господарників вимагалося: “Забезпечити використання на роботах усіх без винятку військовополонених рядового складу, придатних до праці... Спонукати кожного військовополоненого виконувати норми, використовуючи для цього заходи адміністративного впливу та заохочення...”⁴⁰

Отже, на кінець 1943 – початок 1944 рр. припадає відновлення функціонування табірної мережі УСВІ й початок інтенсивної трудової експлуатації військовополонених на території УРСР. Порівняння відомостей з різних джерел дає підстави припустити, що на кінець 1945 р. у різних галузях господарства УРСР використовувалося понад 400000 військовополонених та інтернованих. Важливою особливістю цього сегмента трудових ресурсів на території республіки в 1943–1945 рр. стала найбільша в СРСР географічно-галузева концентрація їхнього трудового фонду.

У 1943–1945 рр. провідними галузями господарства України, в яких особливо активно використовували працю бранців, стали вуглевидобуток і чорна металургія, де було зайнято від 30 до 40% трудового фонду. Відчутним був внесок полонених у відбудову підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової металургії. Також широко застосували ці трудові ресурси до відбудови комунального господарства міст, урядових і громадських

споруд, житла. Використовували їх і на відновленні транспортної інфраструктури, передусім залізниць, автомобільних, морських портів тощо.

Навесні – влітку 1945 р. трудові контингенти в УРСР поповнилися новою категорією – примусово мобілізованими й депортованими громадянами країн Південної і Центральної Європи – переважно етнічними німцями. Трудове використання їх мало відчутні терitorіально-галузеві особливості. Близько 80% усіх іноземців, вивезених до СРСР зі статусом “інтернована особа”, розмістили на сході й півдні УРСР і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією істотною рисою сфери трудового використання інтернованих була низька ефективність праці й швидке зменшення трудового фонду внаслідок смертності, репатріації непрацездатних і хворих. Ці процеси поширилися в другій половині 1945 р. На кінець того року сфера працевикористання військовополонених та інтернованих цивільних іноземців в УРСР характеризувалася: підвищеннем питомої ваги трудового фонду в загальній кількості контингенту; поліпшенням фізичного стану, зменшенням захворюваності й смертності працівників; кращими порівняно з попереднім періодом показниками виведення трудових контингентів на роботи; підвищеннем продуктивності праці бранців до рівня самоокупності й вище, що уможливлювало покриття витрат на утримання виробничих таборів; зменшенням чисельності табірної обслуги з непрацездатних тощо.

ПРИМІТКИ

- 1 Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): Монографія. – К., 2004. – С. 58.
- 2 Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 27. – Арк. 1.
- 3 Там само. – Прим. 71. – Арк. 1; Прим. 73. – Арк. 1–3 зв.
- 4 Там само. – Прим. 78. – Арк. 1–3 зв.
- 5 Там само. – Прим. 89. – Арк. 1, 1 зв.; Прим. 90. – Арк. 1, 1 зв.
- 6 Там само. – Прим. 45. – Арк. 1–3.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп. 16. – Спр. 980. – Арк. 8.
- 8 Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы: Очерки и документы: Монография/Послесл. В. Н. Вартанова. – Вологда, 1996. – С. 123.
- 9 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3105. – Арк. 15.
- 10 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 619. – Арк. 8.
- 11 Там само. – Спр. 982. – Арк. 12.
- 12 Военнопленные в СССР. 1939–1956: Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская; под. ред. проф. М. М. Загорулько. – Москва, 2000. – С. 593, 594.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 43.
- 14 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 16 – Спр. 27. – Арк. 237, 238.
- 15 Там само. – Арк. 239–242.
- 16 Потильчак О. В. Радянський військовий полон... – С. 369, 370, 372, 373.
- 17 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр.123. – Прим. 111.
- 18 Там само. – Прим. 68, 69.
- 19 Потильчак О. В. Структура трудових ресурсів, інтернованих у чорній мета- лургії півдня України (1945–1946 рр.): На матеріалах підприємств Дніпропетровщини//Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 155.
- 20 Полян П. М. Интерированные немцы в СССР//Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 114.
- 21 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 15.
- 22 Там само. – Арк. 15.
- 23 Там само. – Арк. 79.
- 24 Потильчак О. В. Структура трудових ресурсів... – С. 157.
- 25 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 6, 28.
- 26 Там само. – Арк. 10.
- 27 Там само. – Арк. 10, 13.
- 28 Там само. – Арк. 32, 33.
- 29 Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): Організація, дислокація, структура: Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01/Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Т. 1. – С. 87.
- 30 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр. 135. – Прим. 4. – Арк. 3, 4.
- 31 Там само.
- 32 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 1.
- 33 Там само. – Спр. 1928. – Арк. 213.
- 34 Там само. – Спр. 3120. – Арк. 98, 220.
- 35 Там само. – Спр. 1938. – Арк. 6.
- 36 Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных... – С. 126.
- 37 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 29–31.
- 38 Русский архив: Великая Отечественная война: Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва, 1996. – Т. 24 (13). – С. 198–200.
- 39 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1830. – Арк. 35–48.
- 40 ДА МВС України. – Ф 45. – Оп.1. – Спр. 144. – Прим. 50. – Арк. 1.

АРХІВ

Михайло КУРАХ

ПЕРШИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ ПОЛК ім. ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Український військовий рух, що розгорнувся в російській армії з падінням цариту, був важливою складовою національного відродження 1917–1918 рр. “Українізація багнета” дала змогу закласти перші підвалини організації збройних сил Української Народної Республіки. Увазі читачів пропонуються спогади, що висвітлюють маловідомі події в історії українського військового руху – створення 1917 р. українцями в Саратові полку ім. І. Мазепи. Вперше їх опубліковано у “Вісٹях” (1955. – Ч. 7–8, 9–10; 1956. – Ч. 3–4, 5–6) Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії – журналі, що його з 1950 р. видавали в Мюнхені ветерани колишньої дивізії СС “Галичина”.

Автор, підполковник армії УНР М. Курах – людина вельми непростої долі. Народився він у 1895 р. в с. Сердичя поблизу Львова. Закінчивши школу, юнак у 1913 р. зголосився на австрійську військову службу. Під час Першої світової війни воював на Сербському, Італійському, Галицькому фронтах, дослужився до звання поручника. У 1916 р. пораненим потрапив до російського полону. Саме тут його й застала Лютнева революція. Участь М. Кураха у створенні українського полку ім. І. Мазепи докладно описано в його спогадах. Пізніше, у 1917–1919 рр., він служив у лавах Січових стрільців, що були одним з найбоєздатніших військових з'єднань в Армії УНР. У січово-стрілецькій формациї командував батареєю, а згодом і гарматним полком. Коли ж наприкінці 1919 р. група Січових стрільців припинила своє існування, він за дорученням голови Стрілецької ради Є. Коновалця привів час залишився на зайнятих більшовиками українських землях. У 1920 р. взяв участь в організації Червоної української галицької армії (ЧУГА), а водночас підтримував контакти з антибільшовицькими повстанськими загонами, що діяли на Правобережній Україні. Повернувшись на початку 1921 р. до Галичини, увійшов до створеної Є. Коновалцем підпільної військової структури, відомої пізніше під назвою Української військової організації (УВО). Згодом, наприкінці 1920-х рр., М. Курах став членом ОУН. Водночас закінчив навчання, здобув освіту агронома й працював за фахом на Прикарпатті. Після радянської окупації Західної України в 1939 р. М. Кураха загальним порядком було заарештовано й вислано до

Архангельської області, а потім до Казахстану. Його родина також опинилася на засланні. Як польський підданець, він намагався вступити до польської армії генерала Андерса, яку радянський уряд формував для боротьби проти Німеччини. Проте в 1944 р. його знову заарештували. Цього разу радянські слідчі добре знали, хто потрапив їм до рук. М. Кураха перевели з Алма-Ати до в'язниці в Москві, а звідти – до Києва. Та несподівано в середині 1945 р. він опинився в Австрії – цілком вільною людиною. Гадаємо, пояснити звільнення М. Курахи з ув'язнення можна лише тим, що він погодився співпрацювати з радянськими спецслужбами (додамо, що його рідні залишилися в СРСР як заручники). Проте чи справді була така співпраця, сказати важко. Перебуваючи на еміграції, М. Курах підтримував зв'язки з українськими комбатантськими організаціями, активно друкувався у військово-історичних виданнях. У своїх статтях, що мали гостру антикомуністичну спрямованість, послідовно обстоювали ідею української державності й соборності. Різні часописи друкували його спогади з доби 1917–1921 pp. з надзвичайно змістовними й докладними свідченнями про визвольну боротьбу українського народу. 1952 р. М. Курах виїхав до США, де став головним секретарем Товариства прихильників УНР і членом Головної управи Української вільної громади в США. Життєвий шлях цього військового й громадського діяча закінчився за нез'ясованих обставин: 19 червня 1962 р. його тіло знайшли в одному з готелів Нью-Йорка. За офіційного версію, смерть настала внаслідок серцевого нападу. Що ж сталося насправді, невідомо й досі.

I

Я належав до тих полонених галичан, яким уже вліті 1917 р. пощастило включитися в українську військову роботу. Правда, це включення не йшло так легко, були різні труднощі і перешкоди, які треба було перебороти. Про це і хочу оповісти на підставі моїх особистих записок. Мої спомини дадуть образ обставин, серед яких творилися наші військові формaciї.

Першою українською військовою частиною в Києві, яку мені довелося бачити, був Перший український козацький імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк. Я бачив його дефіляду – тоді рішив вступити на службу до цього полку.

Вже другого дня я вибрався до команди цього полку, щоб здійснити свій намір. Перед командантром полку я вилегітимувався, хто я і звідки походжу, сказав і про те, що був старшиною австрійської артилерії, що в боях під Галичем вліті 1916 р. був тяжко ранений в груди, і в такому стані забраний в полон. З рані вже вилікувався і чуюся добре, а тепер хочу вступити на службу до української армії і прошу мене прийняти в Богданівський полк. При цьому я зазначив, що мені не залежить на тому,

щоб служити старшиною або підстаршиною, бо службу в українській армії я хотів би почати від рядовика. Командир полку уважно вислухав мене, але безрадно розвів руками і сказав що це ніяк неможливе:

– У нас уже було багато галичан, – сказав він, – які просили, щоб прийняти їх у полк. Кількох я прийняв на власну відповідальність, але вже по кількох днях мусив їх виключити, бо наплив галичан дуже затри-вожив вище військове начальство. В цій справі мене викликав начальник Київської воєнної округи і сильно насідав на мене за прийняття до полку галичан, підданих австрійської держави, бо це може мати погані наслід-ки. Це суперечить міжнародним конвенціям про військовополонених. Ми не можемо давати навіть найменшого претексту до того, щоб Австрія нам віддячувалась тим самим і втягала наших полонених у свої військові формaciї. По цій розмові з начальником Київської воєнної округи я ще мав подібну розмову з київським “воинським начальником”.

“Цю справу ми обмірковували з нашими військовиками і прийшли до висновку, щоб галичан не приймати. Ми ніяк не можемо йти всупереч обов’язуючим розпорядкам, не можемо давати привід до того, щоб мос-ковські чорносотенці закидали нам, що в наших частинах служать австрійці і що вони, мовляв, надають тон нашій військовій політиці. Московська чорносотенщина галасує про те, що український рух – це німецька інтрига. А так вони мали б претекст до різних напастей на наші частини, мовляв, це є рух, інспірований австрійцями. Я з дорогою душою рад прийняти вас до моого полку, але повірте мені, що це направду поза межами моїх можли-востей”. Так звучала відмова відповідь комandanта полку. Він ще порадив мені, щоб я в цій справі звернувся до пор[учника] Міхновського¹, голови Українського військового клубу ім. Гетьмана Павла Полуботка, який веде акцію творення наших військових частин. Можливо, що там мені пощастиТЬ. Командир полку сердечно попрощається зі мною і на цьому закінчилася моя перша спроба вступити на службу в українську військову формaciю.

Ця перша невдача трохи притнобила мене, але не відібрала охоти до дальших заходів і старань. Того самого дня я зголосився в пор[учника] Міхновського. В нього я познайомився з хор[унжим] Селецьким², що також займався справами українізації війська.

З ними обома я мав три розмови, але і вони не могли придумати жодного способу, щоб уможливити мені службу в українській військовій формaciї. Міхновський радив, щоб я десь вистарався якийсь документ підданого росій-ської держави і на підставі цього документа вступив до якої-небудь військо-вої частини, а звідти буде легко перевестись в українську формaciю.

Цю пропозицію я з місця відкинув, бо дістати такий документ було неможливо; а якби навіть і вдалося, то можна було напитати собі великої біди. “Мене по мові пізнають, що я не тутешній уродженець, – говорив я, – почують, що маю галицький акцент, почнуть до мене чіплятися і навіть

можуть закинути, що я післаний австрійцями шпіон". Міхновський, подумавши, погодився зі мною, що таке дійсно може статися, але він наразі не бачив іншої можливості допомогти мені дістатися до української частини. Врешті він запропонував мені роботу в Українському військовому клубі ім. Гетьмана Павла Полуботка, де я міг би працювати в характері урядовця. Ale за цю пропозицію я подякував, бо мене манила жива військова робота і я не хотів стати канцелярійним писарчуком.

Про Міхновського я вже чув дещо перед тим, читав його брошуру "Самостійна Україна", і він мені видався типом ідеального українського патріота. Ale разом з ним трохи мене охолодила. Після неї він почав видаватися мені трохи загонистим, експансивним і нерозважним. Розважнішим видався мені другий співрозмовник, хор[унжий] Селецький, ale і він у моїй справі не міг нічого порадити, бо годі було обійти заборону вербування галичан.

Ситуація ставала невідрадною. Я був утікачем з табору полонених і не мав жодних документів, при помочі яких я міг би залегалізуватися в Києві, знайти якусь працю. Тимчасово я примістився в старого Нечуя-Левицького, ale зовсім не мав наміру засиджуватися в нього. Він жив досить скромно, тому я не міг надуживати його гостинності.

Правда, в мене були і інші знайомі – з часів моєго лікування в київських шпиталях. До деяких з них я заходив у відвідини, і вони пропонували мені влаштуватися в них. Ale ці знайомства не могли мені помогти в легалізації моєго перебування в Києві або в справі вступу до військової служби. A приміститися в когось на квартиру і мати певні вигоди не хотілося, бо ці мої знайомі не взяли б від мене заплати. Моя амбіція не дозволяла мені сидіти на ласкавому хлібі.

Нечуй-Левицький також не хотів слухати про якусь платню за перебування в нього. Ale з ним я собі радив у той спосіб, що майже щоденно купував щось з продуктів, якими ми користувалися спільно. Все було в порядку, доки в мене не почала вичерпуватися готівка. Treba було шукати якоїсь роботи.

Без документів на постійну роботу було влаштуватися трудно. Treba було знайти випадкову, поденну. В шуканні за заробітком я зайдов на київську пристань на Дніпрі. Став і приглядався, як робітники виносили мішки збіжжя з величезної баржі. Збоку стояв якийсь тип, пильно стежив за працею і уважно нотував кожний вивантажений мішок. Він завважив, що я стою і приглядаюся, гукнув у мій бік:

– Чого рота розсявив і стоїш без діла? Помагай в вилучці, заробиш на чай!

Я радо скористав з пропозиції і взявся до мішків. Виявилося, що це був купець, торгівець збіжжям. Спочатку праця здавалася дуже легкою, ale під кінець дня так втомився, що ледве доволікся до свого помешкання. Не зважаючи на те, на другий день я знову вийшов на цю роботу, бо годі було пропус-

тити нагоду: був заробіток і ніхто не питав за документами. За кілька день я зовсім втягнувся і не відчував великої втоми. Заробіток був добрий, коло 15 рублів денно, що мало велике значення для поправки моїх фінансів.

Але цьому заробіткові прийшов скоро кінець. На нас наскочили військові стежкі, що виловлювали дезертирів, арештували тих, які не мали жодних документів або мали документи сумнівні чи підозрілі. Між бездокументними опинився і я. Нас погнали до “воинского начальника”, де всіх протоколювали. Коли підійшла черга до мене, я відразу заявив писареві, що в протоколі не можу сказати нічого, а дані про мене можу подати особисто тільки самому “воинському начальникові”. Писар здивувався, але не був упертим і не допитувався. Він кудись пішов і за пару хвилин вернувся з дежурним старшиною. Старшина мав ступінь поручника, з вигляду був інтелігентний і симпатичний. Він вислухав моє заявлення, також багато не розпитував, а зголосив “воинському начальникові”, і мене скоро покликано до його кабінету.

Не вдаватися в жодні розмови з писарчуками і не відкривати їм себе я постановив ще на пристані, коли мене разом з іншими підозрілими затримала військова стежка, бо це могло запутати всю мою справу і дуже мені пошкодити. Я був певний того, що викрути будуть безуспішні, і вирішив признатися, що я втікач з табору полонених, що хотів вступити на українську військову службу і стараюся про це далі. Я гадав, що в безпосередній розмові з начальником я зможу вяснити більше, евентуально виторгувати більше. Мені здавалося, що після моого признання начальник дасть розпорядження відставити мене назад до табору полонених. А коли б за справу взялися військові писарі і вона пішла шляхом звичайної бюрократичної формалістики, то я міг би опинитися під судом за втечу з табору, і мене повезли б до табору порядком етапу, що до приємності не належить.

В кабінеті “воинского начальника” я побачив перед собою полковника віці коло 50 років, з вигляду доволі симпатичного. Вже з перших слів цього начальника, по його м'якій вимові я пізнав, що маю до діла з нашою людиною, мабуть, українцем. Якщо це не свідомий українець, то напевно “хахол” або “малорос”, думав я, а з таким все ж легше договоритися, ніж з зачесливим москалем.

Я сказав йому, що я полонений і втік з табору, щоб вступити на українську військову службу. Начальник відразу насторожився, але попросив сісти і навіть почастував папіроскою. Дежурному старшині сказав відійти, а сам уважно слухав моє оповідання. Часами ставив те чи інше питання, а я відповідав коротко і ясно. Врешті він сказав:

– Бачите, справа з українізацією війська не є така легка. Фронт не є проти такої українізації, бо сам командуючий фронтом ген[ерал] Корнілов кричить і домагається українських поповнень. Це тому, що українці ще й тепер б'ються добре. Але є несприятливі причини глибшої політичної натури. Також тилові установи виступають проти українізації, бо це їм

завдає роботи і багато іншої мороки. Тепер війна, праці багато, а тут ще й ця українізація звалилася на їхні голови. Тому дехто її саботує. Ось тут у Києві організувався український полк. Оцей Богданівський. А скільки клопоту завдав він нам усім! Українці вперлися, що хочуть мати свій полк, а противники вперлися теж і ставили різні перешкоди. Та врешті українці поставили на своєму і мають свій полк. На цьому ще не кінець, бо тепер ці полки почнуть множитися, мов гриби по дощі, а невгамовний Міхновський з своїм військовим клубом уже подбає про те, щоб їх було якнайбільше. Однаке найважливіша перешкода в творенні українського війська – це брак військових кадрів, досвідчених українських старшин. Від хорунжих до капітанів включно ще можна таких старшин назбирати, але армія потребує ще полковників і генералів. Мозком армії є старшини Генерального штабу, а таких серед українців дуже мало. Висококваліфікованих генералів, що признаються до українства, можна порахувати на пальцях руки. Ось де головні труднощі в творенні української армії. Власними силами українці можуть творити полки, загони, може, навіть бригади чи дивізії, проте вже тяжче буде створити корпус. Але армії вони не створять, бо на це не вистачить фахових сил.

Я осмілився звернути йому увагу на те, як в Австрії творився легіон Українських січових стрільців. Були також труднощі в доборі старшин, але врешті цю справу наладнано, і цей легіон являє собою добру військову формaciю. На це начальник відповів:

– Про цей легіон я дещо чув, але вважайте, що це – звичайний легіон, а не загальнонаціональна армія. А дайте вашим галичанам можливість створити хоч би одну дивізію, то ким вони обсадять всі відповідальні пости?

Я не сперечався, бо бачив, що в цім випадку начальник має повну рацію. Він знатав наші слабості, а тому і не вірив у можливість створення української армії. Але я завважив, що коли дають дозвіл на творення польських військових формаций, чеських, сербських, румунських, латиських та інших, то їх українцям не повинні ставити жодних перешкод. А ті формациї, які в нас виникають самочинно, в процесі боротьби можуть стати атракційною силою для української армії. З часом, у процесі боротьби і праці, може вирости сильна українська армія, яка витворить свої інструкторські і командні кадри. Ще ні одна армія не виникла відразу, а творилася в процесі боротьби і в боях, а не в касарнях, гартувала свій дух, кувала свою силу і свої кадри. Велика армія Наполеона творилася в час великих походів і завзятих боїв, в боях виростали її основні кадри, її визначні командири – генерали і маршали. А російську регулярну армію створив щойно Петро I: він школив її і гартував постійними походами і боями. В нашій історії маємо конкретний приклад з війнами Богдана Хмельницького. Він також не мав великої армії і великих кадрів, починаючи війну з Польщею, яка в той час все ж таки була потугою. Щойно в

процес цієї війни він творив свою армію, школив кадри, гартував армію в завзятих боях. Те саме може повторитися тепер. “Візьмім, наприклад, хоч би Росію, – говорив я. – Вона має вишколені кадри і багатомільйонову армію, але в ній немає бойового духу, запалу, а тому вороги б'ють її на всіх фронтах. Це правда, що ми не є багаті на наші військові кадри, але ми багаті на воєнний запал і свою армію таки створимо!”

Начальник якось дивно глянув на мене, хвилину подумав, ніби щось розважував чи щось рішав, а тоді сказав, що й він не може мені допомогти в тому, щоб я дістався на службу в якусь українську військову формaciю. Він цінить мій запал і мою віру в слухність української справи взагалі, а української військової зокрема, тому хоче допомогти мені, але це не залежить від нього. Він не має жодного стосунку ні до Богданівського полку, ні до якогось іншого, тому не може наказати, щоб мене прийняли. Але є інша рада. Я можу подати йому письмову заяву про те, що хочу служити в російській революційній армії і спільно з нею боротися за те, щоб вирвати з австрійських рук Галичину та інші західноукраїнські землі і прилучити їх до материннього пnia, до Києва. Тому і прошу прийняти мене добровольцем і приділити до якоїсь російської формaciї. Тепер усі завербовані відсилаються до Саратова, де стоїть багато військових частин, які рекрутуються з українців. Хвиля українізації напевно докотиться і до Саратова. Тамошні українці напевно схочуть мати свій полк, отже там і для мене знайдеться робота.

Я радо згодився з цією пропозицією і з місця написав заяву. Справа була полагоджена, а через годину я вже мав документ, який стверджував, що я є добровольцем і скеровуюся до Саратова в розпорядження 92-го піхотного запасного полку. Виїзд мав бути по полуодні наступного дня, отже в мене було доволі часу, щоб полагодити всі мої особисті справи: попрощатися з усіма моїми знайомими, зокрема з І. Нечуєм-Левицким, і подякувати йому за те, що в критичні дні дав мені приміщення і не побоявся наслідків за перетримування в себе галичанина, втікача з табору полонених.

Ввечері я зайшов до популярного ресторану “Ліфляндія” на Володимирській вулиці, напроти театру, щоб повечеряти. Тут несподівано стрінув Міхновського та Селецького, що сиділи при столі в товаристві ще трьох старшин.

Я вклонився Міхновському та Селецькому. Вони відразу відзначили мене, попросили до свого товариства і познайомили з іншими трьома старшинами. Це були полковники Олександр Пилькевич³, Віктор Павленко⁴ і хорунжий Михайло Миколаєвич. На питання Міхновського, як стоять справи, я замість відповіді подав йому мій військовий документ від “воинського начальника”. Імпульсивний Міхновський швидко прочитав документ і майже закричав з радості:

– Знаменито, справді знаменито! Ви доказали чуда і таки поставили на своєму. Відразу відзначати впертого і послідовного галицького “русина”.

Хвалю за це! І добре, що ідете саме до Саратова, бо там є аж чотири запасні полки, що рекрутуються з українців. Крім цього, там є ще два скорострільні запасні полки і одна артилерійська запасна бригада, в яких також багато наших українців. Ви там напевно створите український полк, а, може, навіть і два-три полки. Ні, це справді знаменито!

Того вечора ми просиділи довго, говорили про різні справи, а найбільше про організацію українських військових частин. Всі були оптимістами. Всі вірили, що українізація військових частин дасть нам багато і ми створимо сильну українську армію.

З цієї розмови я багато скористав, бо довідався про Саратов, про саратовський військовий гарнізон і деяких українських старшин, що служили в цьому гарнізоні! Полковник Пилькович тут же написав і передав мені рекомендаційний лист до свого товариша, капітана Войнахівського, що служив у кулеметному запасному полку в Саратові. “Якщо рішимося організувати український полк, з ним треба буде познайомитися і втягнути його в нашу роботу”, – сказав полковник. Хорунжий Селецький написав мені рекомендаційний лист до хорунжого Кияници, що служив в 94-му піхотному запасному полку. З ним я мав обов’язково познайомитись і бути в контакті, бо хорунжий Селецький окреслив його як дуже позитивну людину, що може багато зробити.

Отже я вже мав чого їхати до Саратова.

Другого дня по полуодні я покинув Київ. Перед самим від’здом я ще зайшов до кабінету “воинського начальника”, щоб подякувати йому за поміч у влаштуванні мене на військову службу. При цій нагоді посмів запитати, чи він, може, українець.

– Нет! Я кубанец! Но ето почті одно і то же!

II

До Саратова їхалось добре, але поволі і з деякими перервами, так що подорож тягнулася майже чотири доби. За цей час я познайомився з іншими добровольцями. Нас зібралися гурток. За чотири доби постала між нами дружба, що не переривалась і пізніше. Навіть більше. Вона скріпилася в час нашої спільноти служби і праці. Тому повинен згадати про деяких членів гуртка, хоч би тих, які пізніше взяли активну участь у нашій роботі.

1. **Олександр Кривоколінський.** Походив з Васильківського повіту, був студентом Київського університету. Він зовсім не мав вояцької вдачі, також вояцької постави; був недбалим до свого зовнішнього вигляду, мав нахил до філософування, і ми називали його Сковородою в шинелі. Якби були мирні часи, то він у війську був би “офермою”, а різні інструктори-старшини зацікували б його за бездарність. Але тоді, в час революції, військовий режим формувався під впливом подій, а т. зв. оферми були зрівняні з усіма іншими і губилися в солдатській масі. Часами вони були навіть корисні в організаційній роботі, і саме Кривоколінський в організації нашого полку

зробив таки дуже багато. У вересні 1917 року він виїхав до Києва, бо одержав призначення до української школи прапорщиків. В січні 1918 р. я стрінув його в Києві. Саме тоді українська юнацька школа відходила на Північний фронт проти большевиків. Разом з цією школою відійшов і Кривоколінський, і слід по ньому згубився під Крутами.

2. **Аксентій Васильченко.** Родом з містечка Кагарлик на Київщині, де його батьки вели на передмісті рільне господарство. В сусідньому Ржищеві він закінчив якусь школу, що дала йому право стати “вольноопределяючимся”. Але він не захоплювався військовою службою, а трактував її як державну конечність. Тому виконував її солідно, був точним і обов'язковим. Вдачу мавтиху і скромну, але був працьовитий. Робив дуже багато в справі організації нашого полку, хоч ця його робота не всім була відома, ніде і ніким не була відмічена. На фронті перебував до кінця грудня 1917 р. Пізніше був під Крутами і в українській армії вдергався аж до гетьманського перевороту. Розчарований, вернувся домів, а вліті 1920 р., коли мені пощастило відвідати його, він уже був жонатим і став звичайним гречкосієм. Прийшли бульшевики, розкуркулили Аксентія Васильченка, і всі дальші сліди по ньому згасли.
3. **Володимир Крохмалюк.** Був сином київських міщан з закінченою фельдшерською освітою. Низький ростом, лице делікатне і дещо веснянкувате, ясний блондин з гарними блакитними очима. Ми його прозвали Щебетушечка, бо його гарна і мелодійна вимова, повна специфічної делікатності, спроявляла враження, що він не говорить, а щебече. Чимало потрудився він над організацією нашого полку, де опісля працював фельдшером, додатково виконував функції каптенармуса і мав нагляд над кухнею. З усіх цих обов'язків вив'язувався знаменито. Я не раз дивувався, коли цей хлопець відпочиває, коли спить, бо завжди бачив його зайнятим: він все кудись спішив, все щось полагоджує. З фронту він вернув при кінці 1917 р., а в січні 1918 р. я з ним стрінувся в Києві в час боїв з бульшевиками, коли йшов наступ на Арсенал. В цьому бою я був раненим, і Крохмалюк робив мені перев'язку. Після цього я нічого про нього не чув.
4. **Іван Боднаренко.** Родом з с. Білашки, Бердичівського повіту, де його батьки мали гарне сільське господарство. Закінчив якусь середню школу, отже мав права “вольноопределяючогося”. Він любив військову службу і думав про те, щоб відбути військовий вишкіл, відтак закінчити військову школу і опісля робити кар'єру в українській армії. Це був гарний і дуже поставний хлопець, ніби народжений для ролі Гриця в відомій п'єсі Старицького. Був добрим бесідником і добрым організатором. Але був дуже амбітним і мав претензії на провідника. Коли ж не зумів добитися жодної провідної ролі, то зовсім усунувся від праці, почав займатися всякими інтригами і врешті десь від нас відбився. Мушу ствердити, що в

перших початках організації нашого полку він зробив дуже багато, і тому нам було дивно, що він так скоро розчарувався і усунувся від всього. У вересні 1917 р. я ще бачив його в Меджибожі, коли він робив старання, щоб дістатися до української юнацької школи в Києві. Відтоді я більше не бачив його і нічого про нього не чув.

5. **Іван Маздегон.** Також походив із села Білашки і був близьким сусідом і товаришем Боднаренка. І освіта була в них однакова! Він також був гарним і пристійним хлопцем, але без розмаху і жодної ініціативи. Усьому сліпо йшов за енергійним Боднаренком. До роботи не рвався, не спішився, але, коли йому доручили якесь діло, обов'язково виконував його, і то добре. Разом з нами вийшов на фронт, але скоро розчарувався в усьому і разом з Боднаренком виїхав від нас. Відтоді я втратив його з ока.
6. **Митрофан Степан.** Також родом із с. Білашки, сусід Боднаренка і Маздегона, також і за освітою їм рівня. Але його батьки були незаможними селянами, тому він сам промощував собі шлях до освіти. Читав дуже багато і дуже багато знов. Він ніколи з книжкою не розлучався. Про нього говорили, що він з книжкою ляже і в домовину. Сам непоставний, худорлявий, трохи згорблений, ніби скручений. Та й з лиця не був гарний. Але в ньому було щось таке, що притягало до нього і викликало симпатію. Любив спів і сам співав досить гарно, знов багато народних пісень. Тихий, безпретензійний, незвичайно працьовитий і обов'язковий, був дуже помічний в усіх організаційних справах. Ніколи не виявляв жадних претензій, нашого полку тримався до кінця його існування, з фронту вернувся щойно з кінцем 1917 р. Восени 1918 р. він відшукав мене вже в Білій Церкві, хотів вступити до Січових стрільців, але не пройшов лікарської комісії і вернув назад до рідного села. Від того часу я його не бачив і не чув про нього нічого.

В нашому гуртку було ще двоє жителів – **Самуїл Коген**, син київського фабриканта, і **Герш (Гріша) Вайс**, син київського крамаря, обидва абітурієнти гімназії. Вони подружили з нами в час подорожі до Саратова і пізніше держалися нашого гурту або підтримували з нами зв'язки. Про них згадую тому, що вони в Саратові багато нам помогали, а коли ми почали організовувати наш полк, вони повели відповідну пропаганду серед своїх і допомагали нам своїми зв'язками. Що пізніше сталося з Когеном, не знаю, а Вайс віднайшов мене в Києві: восени 1918 р. він вступив до Січових стрільців, служив під моєю командою і як Гриць Біленський згинув в боях на протиболішевицькому фронті в лютому 1919 р. Його могила лишилася в Ігнатполі біля Коростеня. Про цей гурток згадую тому, що він був ініціатором і головним мотором в перших початках творення нашого полку. Про поодиноких членів нашого гуртка постійно буду згадувати і далі, а тому така дигресія для цілості цих споминів є навіть конечною. Бо і в Саратові творилися стосунки нашої історії. Цю сторінку творило наше вояцтво, творило її не словами, а ділами.

III

В Саратові колись карався на засланні наш Микола Костомаров, визначний письменник і історик, приятель Шевченка і член Кирило-Мефодіївського братства. Там народився відомий російський письменник і революціонер Чернишевський, творами якого захоплювалася революційна молодь, а соціалістична молодь вважала ці твори своєю обов'язковою лектурою.

В Саратові були розташовані такі військові частини: 91, 92, 93 і 94-й запасні піхотні полки, два скорострільні запасні полки і 4-та гарматна запасна бригада. В піхотних частинах була абсолютна перевага українців, але їх було багато і в інших частинах. Старшин українського походження було дуже мало. Начальником гарнізону був генерал-майор Заяць, а тон військовій політиці надавав “совет солдатских депутатов”, де головував фельдфебель Михайло Каганович, брат відомого большевицького провідника і сталінського компліса Лазаря Кагановича⁵. Голова “совета” був большевиком, і тому в совєті перед вели більшевики. Голос старшин не мав великого значення, більшевицька пропаганда проникала в усі частини Саратовського гарнізону.

Наш гурток, що складався і здружився в дорозі, розпався, бо ми були приділені до різних полків і рот. Кривоколінський був приділений до 91-го полку, Боднаренко, Маздегон і я – до 92-го, Сметана і Крохмалюк – до 93-го, а Васильченко, Коген і Вайс – до 94-го полку. Але це розбиття не мало великого значення, бо ми дуже часто зустрічалися чи сходилися разом. Ми часто бачилися на вправах, а в неділі часто влаштовували прогулянки по Волзі.

Під час цих зустрічей і прогулянок ми обмірковували питання створення українського полку. Про це ми часто говорили і з іншими солдатами Саратовського гарнізону, ця думка легко приймалася і скоро поширювалася далі. Але щоб приступити до її реалізації, треба було переговорити з нашими старшинами, здобути від них піддержку і допомогу. Але ми українських старшин ще не знали, їх треба було відшукати, познайомитися з ними, узгіднити наші погляди і устійнити план праці. Нав'язати і закріпити ці знайомства багато помогли мені листи Селецького і Пилькевича.

Найбільше допоміг хор[унжий] Іван Кияниця, до якого я мав лист від Селецького. Кияниця походив з містечка Сміли, мав фах учителя, був свідомий українець і великий патріот. Він цікавився громадським життям. Бував і в Галичині, куди їздив ще перед війною, щоб пізнати життя і побут, працю і здобутки галицьких українців. Він був на десять років старший від мене, але ми від самого початку дуже здружилися.

В Саратові був український клуб “Родина”, в який незвичайно багато праці вклала пані Чоботарєва. До цього клубу ходили наші старшини, а мене туди впровадив і познайомив з іншими Кияниця. А я впровадив туди моїх товаришів – Кривоколінського, Василенка, Крохмалюка, Боднаренка,

Маздегона і Сметану. Там ми познайомилися з усіма тими старшинами, які опісля перейшли до нашого полку.

Киянича був першим старшиною, що погодився з нашою думкою про потребу організації в Саратові українського полку. Він твердив, що такий полк конечно треба створити, потім добре його вишколити і переїхати на Україну, щоб підтримати наш уряд і Центральну Раду.

Другим ентузіастом організації українського полку був підпоручник Петъ, родом з містечка Остер над Десною. Також за фахом учитель середньої школи, він мав коло сорока літ, був інтелігентний і дуже зрівноважений. Він обстоював конечність приймати до такого полку тільки свідомих українців, добровольців, які зложать відповідну присягу на вірність Україні та її урядові. Тому був рішучим противником приймання “хахлів” і “малоросів”, бо такі, мовляв, відразу запаскудять всю справу. Вони стануть розсадниками опортунізму і ідеології “общево котелка”.

Цікавими партнерами в цій грі були два фельдфебелі, Мурас і Петъко, з якими я познайомився на сходинах у клубі “Родина”.

Мурас походив з гоголівської Диканьки, був свідомий українець і патріот. Був досить начитаний, інтелігентний, розважливий і статечний. Рослий і поставний, з лиця був подібний на татарина: смаглявий, чорні брови і волосся, чорні очі, завжди ніби прижмурені, рухи повільні, ніби ліниві. Говорив спокійним тоном, ніколи не запалювався. Коли йшла мова про українізацію, про творення нашого полку, він мовчав, а коли прилучився до нашої роботи, то прекрасно зорганізував постачання нашого полку і цієї справи пильнував уже до кінця.

Петъко був родом з Катеринослава і походив з робітничої родини. Перед війною працював на фабриці. Він був також свідомим патріотом, дуже начитаним. З нього був добрий організатор і знаменитий промовець. Видавалося трохи дивним, що ця дитина зросійщеного міста говорила гарною українською мовою. Він радо приєднався до нашої акції, був метким організатором і пізніше став командиром запасної сотні в нашому полку.

Знайомство з капітаном Войнаховським не викликало особливого враження. Він походив з Полтавщини і добре говорив по-українськи, але ніколи не виявляв більшого зацікавлення українськими справами. Як професійний вояк не виявив великих здібностей, бо за три роки війни посунувся в своїй військовій кар'єрі недалеко. В той час він мав коло п'ятдесяти років. Справою організації полку не дуже захоплювався. Зацікавився щойно тоді, коли ця справа стала щораз більше конкретизуватись і вже були цілком реальні вигляди, що полк таки створиться. Тоді він приєднався до нашої акції і був послідовним співробітником, навіть дуже корисним, бо мав життєвий досвід, і до його порад ми ставились уважно. Вкінці ми обрали його командиром нашого полку і на цьому становищі він видержав до кінця, поводячись досить гідно.

З інших старшин, які найбільше допомогли в організації нашого полку, були: пор[учник] Карлин, хор[унжий] Пироженко, Завізіон, Решетників, Палюха, Ляшенко, Максименко, Кожушко, Дяченко, Борковський і брати Осінські.

Ці брати Осінські, обидва хорунжі на військовій службі в Саратові, гордилися тим, що належать до родини, з якої вийшов Валерій Осінський, київський студент і славний воїн революції, що його так гарно змалював С.М. Кравчинський-Степняк у своїй книжці “Підземна Росія”. Валерія Осінського⁶ царська охранка арештувала ранньої весни 1879 р., і вже 17 травня того ж року вів був повіщений. З оповідань братів Осінських віходило, що Валерій Осінський був рідним братом їх батька. Вони також були пристійні, інтелігентні, свідомі українці, але поклонялися соціалістичним ідеям і не дуже захоплювалися військовими справами. В перших початках нашої акції за творення полку вони дали нам ряд практичних порад і вказівок, бо саратовські відносини знали добре, знали деяких провідників і нове начальство. Ale до нашої справи вони не пристали і до нашого полку не вступили. Коли полк був уже зорганізований і ми виїхали на фронт, Осінські залишилися в Саратові, і в час наших визвольних змагань я ніде з ними не стрічався і нічого про них не чув.

IV

Наша пропаганда знаходила податливий ґрунт і безнастанно множилися голоси за виділення українців в окремий полк. Ale не можна було обмежуватись до самої агітації. В парі з цим треба було повести і конкретну підготовчу роботу.

За порадою братів Осінських ми скликали довірочну нараду, на яку запросили наших довірених людей: старшин, підстаршин і козаків. В цій нараді брали участь: кап[ітан] Войнаховський, пор[учник] Карлин, підпор[учник] Петъ, хорунжі Кияниця, Завізіон, Пироженко, Решетників, Палюха і Дащечко; з підстаршин – Мурас і Петъко; а з козаків – Кривоколінський, Васильченко, Крохмалюк, Боднаренко, Сметана і я. Зaproшені було більше, ale прийшли не всі. Не прийшли, зокрема, брати Осінські. Нарадою керував Войнаховський, а головними речниками були Кияниця і я.

Кияниця говорив про те, що Російська революція повалила деспотичний царят і викликала конечність перебудови Російської імперії. Всі народи імперії піднесли голос за свої права, за якнайширшу автономію своїх країн. Україна приступила до будування власного державного життя, а це життя мало б поки що оформитися в якнайширшу крайову автономію. Це мав би бути перший етап нашої державної незалежності і соборності. Ale ми не знаємо, який оборот візьмуть дальші події, тому нам треба творити власну армію, свою збройну силу, бо, може, цій збройній силі доведеться боронити наших революційних здобутків перед усікими несподіванками з боку Москви, з

боку московської чорносотенщини. В цій справі Київ уже сказав своє слово і створив свій козацький полк ім. Гетьмана Богдана Хмельницького, а тепер там твориться другий полк, полк ім. Гетьмана Павла Полуботка. За прикладом Києва пішли інші міста і гарнізони. Процес творення українських частин знайшов широкий відгомін по всіх просторах колишньої російської імперії, знайшов позитивний відгомін і на фронті, і всюди там, де є хоч би найменший гурт наших вояків. В самому Саратові є кілька тисяч наших вояків, яких можна б зібрати і створити з них добрий український полк. Цю справу нам треба продумати і внести певні рішення.

Я говорив про те, що ми нав'язали контакт з усіма частинами Саратовського гарнізону і що майже по всіх полках і навіть сотнях ми маємо наших довірених людей, які ведуть пропаганду за створення українського полку. “Ця пропаганда знаходить позитивний відгомін серед солдатської маси української національності. Згідно з нашими обрахунками, ми вже тепер могли б зібрати коло двох тисяч наших військовиків. Їх можна б зібрати і більше, але треба перейти до конкретної акції. Справу започаткували і вели досі самі рядовики, а тепер уже реальний інтерес вимагає того, щоб за справу взялися і наші старшини і довели її до кінця, тобто до повного оформлення полку. Тому питання ставимо конкретно: хто з наших старшин згідний очолити цю нашу роботу, хто з наших старшин готовий взяти діяльну участь в організації нашого полку, на кого з наших старшин можна числити в цій роботі? Без старшин, а також без відповідної кількості підстаршин ми полку не створимо. Тому просимо, щоб наші старшини сказали своє слово і взялися за цю роботу, яка не під силу нам, рядовикам”.

Розгорнулася дискусія, в якій взяли слово всі присутні; всі промовці висловлювалися за конечність творення українського полку. Присутні старшини заявили, що вони до цього полку вступлять, але справу треба добре обдумати і намітити конкретний план дій, щоб, зокрема, усунути всі евентуальні труднощі, які напевно будуть.

Петь говорив, що агітації вже вистачає і що треба перейти до організації. “Насамперед треба вислати делегатів до начальника гарнізону, бо ми мусимо знати, як він поставиться до справи організації українського полку: чи піде нам на руку, чи буде протиставитися нашим заходам. Далі нам треба вислати делегатів до «совета солдатських депутатов» Саратовського гарнізону, вияснити і його становище, щоб твердо знати, чи чекати від нього приязні, чи ворожнечі. А як становище цих інституцій буде позитивне, тоді можемо створити свій полковий штаб, вибрати командира полку і доручити йому дальнє ведення всіх справ”.

Карлин був за тим, щоб уже нині подумати над вибором командира полку і доручити йому організацію штабу і полку взагалі.

Пироженко звернув увагу, що в даний момент немає чого говорити про вибір командира полку, бо ще не маємо самого полку. “Полк можемо тво-

рити, але найперше нам треба вияснити становище начальника гарнізону і «совета солдатських депутатов». Якщо вони будуть проти творення нашого полку, тоді ми маємо шукати іншого виходу, і вся наша робота і тактика муситимуть мати в цьому разі інший характер і інший напрям. Тому поки що потрібно створити організаційний комітет і доручити йому ведення дальших справ. Вся наша дотеперішня робота мала характер фрагментарний, випадковий. Відтепер вона мусить мати чітку форму, ясний напрям і конкретні завдання”.

Петъ, Кривоколінський, Васильченко і Мурас промовляли проти творення комітету. Вони твердили, що коли військову роботу доручити комітетові, то користі з цього не ждати. Будуть лише самі дискусії і балачки. Treba створити свій штаб і доручити йому дальнє ведення справи.

Завізіон був за тим, щоб вибрати дві делегації. Одну – до начальника гарнізону і другу – до совета, щоб переговорювати з ними і добитися згоди на організацію полку.

Войнаховський завважив, що немає потреби висилати аж дві делегації, бо з цим завданням впорається і одна. Вона найперше переговорить з начальником гарнізону, дізнається про його становище, і це дасть їй підставу до розмов з советом.

Але Дащенко почав переконувати, що належало б вибрати і вислати-таки дві делегації. Бо якщо делегація звернеться перше до начальника гарнізону, то совет образиться і може вчинити нам певні труднощі. А це ж тепер справжня революційна влада, яку ніяк не можна легковажити. Коли ж делегація звернеться перше до совета, то тоді образиться начальник гарнізону і теж може нам шкодити. А щоб нікому не було кривди, Дащенко обстоював думку вибору двох делегацій, які повинні діяти рівночасно.

У висліді дальших дискусій запало рішення, щоб вислати таки одну делегацію в складі старшини, підстаршини і рядовика. Делегація має звернутися спершу до начальника гарнізону, а відтак до совета. По закінченні цих розмов делегація скличе чергові сходини і на них складе звіт про вислід розмов. Збори обміркують справу і приймуть ті чи інші конкретні рішення.

В склад делегації вибрано: хор[унжого] Кияничу, фельдфебеля Мураса і мене. Вже наступного дня ми вибралися до начальника гарнізону і до совета, щоб вияснити їх становище в справі організації нашого полку.

V

Начальником гарнізону був генерал Заяць. Він з місця прийняв нашу делегацію, уважно нас вислухав і поставився до нашої справи прихильно. Сказав, що сподівався таких гостей, бо йому вже доповідали про те, що між українцями йде пропаганда за створення українського полку. “Деякі командири частин, – продовжував він, – вимагають від нього, щоб він заборонив у гарнізоні таку пропаганду, але він ніколи цього не зробить, бо це ішло б уrozріз

з інструкціями вищого командування фронту. Це командування навіть домагається українських військових частин, бо під час бойових акцій виявилося, що в насталий революційний період українці борються краще від росіян і не є такі податливі на деструктивну агітацію різних демагогів. Тому він буде сприяти нашій акції і піддержить її всіма можливими засобами”.

Але рівночасно з цим начальник гарнізону підкresлив, що наша справа не піде так легко. “Ми стрінemo цілий ряд перешкод, – говорив він. – Те, що колись можна було полагодити звичайним розпорядком чи наказом по гарнізону, нині мусить перейти довгу «революційну» процедуру. Тепер начальник гарнізону вже не рішає сам, а мусить рахуватися з голосом «совета солдатських депутатів», який сидить під боком, веде свою власну військову політику, яку дуже часто переплутує з політикою загальною, і через те вносить велике замішання, часто спричиняючись до різних непорозумінь. «Совет» вникає не лише в роботу начальника гарнізону, а і в роботу начальників частин, намагається всіх контролювати, дає свої директиви. Він має підтримку всіх революційних партій, але в основному спирається на комітети поодиноких частин. Ці комітети, – говорив генерал-майор Заяць, – мають підтримку солдатської маси, яка в більшості напевно піде за ними, а не за своїми командирами. Командири частин напевно виконають розпорядження начальника гарнізону, дане у справі організації українського полку. Але такого розпорядження він не може дати «советові», бо цей останній має свою «владу» і своє «начальство».

Тому генерал-майор Заяць радив нам порозумітися з “советом солдатських депутатів” Саратовського гарнізону і договоритися з ним, щоб він підтримав наші організаційні заходи. “Крім того, – додав він, – нам треба бути в добрих взаєминах з полковими, курінними і сотенними комітетами, бо і від них залежить багато. Коли вже матимемо підтримку «совета» і підлеглих йому комітетів, тоді зможемо приступити до організації полку. Але полк мусить мати офіційне затвердження начальника військової округи, бо без такого затвердження ми не дістанемо жадних військових придлів, а вояки, які перейдуть до нас як добровольці, будуть мати великі неприємності. Офіційно вони будуть уважатися дезертирами, що покинули свою формацию. Отже, нашим найважливішим завданням буде добитися легалізації нашого полку, тобто його має затвердити начальник воєнної округи в Казані, якому підлягав наш Саратовський гарнізон. Третью важливою перешкодою в організації нашого полку буде брак старшин, щоб обсадити всі командні місця, бо в усьому Саратовському гарнізоні ледве чи знайдеться така кількість старшин українського походження, якої потрібно. Але всі вони мали б зголоситися до нашого полку”.

На цьому наша зустріч і розмова з начальником гарнізону закінчилася. Він зробив на нас позитивне враження, бо показався людиною щирою, розважною і прихильною до нашої справи.

Ми подякували йому за практичні поради і прихильність до нас, попрощались і вийшли. По дорозі Кияниця зауважив, що начальник гарнізону з походження, мабуть, українець і тому його теж треба було б звербувати до нашого полку...

Про нашого начальника гарнізону справді говорили, що він з походження українець і тому сприяє нашій справі. Але сам він до українства чомусь не признавався, і його слід цілком згубився в вихорі дальших подій.

На розмову з президією “совета солдатських депутатів” довелося ждати цілий тиждень. Нарешті нас прийняли і вислухали. Говорили ми з самим головою совета – фельдфебелем Кагановичем і ще двома членами президії. Один з них був звичайним солдатом, а другий – старшим унтер-офіцером. Прізвищ своїх вони під час зустрічі не назвали.

Вони уважно нас вислухали, довго з нами дискутували, але не сказали нічого конкретного. Каганович запевняв, що в засаді він не противиться організації українського полку, але вважає, що ця справа нічим не спричиниться до поглиблення революції, яка через опортунізм кліки Керенського⁷ сходить на манівці. Тому треба не розпорощувати наші революційні сили, а гуртувати їх, об'єднувати всю солдатську революційну масу для захисту революції, бо революція – в небезпеці. Мовляв, з поваленням царя нічого не змінилося, його місце зайняли князі, графи та їх попутники, які далі гноблять трудящі маси. Війна в інтересах капіталізму і міжнародного імперіалізму продовжується, народ гине на фронтах, трудове населення Росії терпить велику нужду і голоду. Тому не роз'єднувати, а об'єднувати треба нам всі наші революційні сили, щоб позбутися влади Родзянків, Львових, Мілюкових і різних лакеїв типу Керенського. Треба всю владу передати советам, які припинять дальшу війну, землю роздадуть селянам, забезпечать робітникам належні їм права і заведуть революційний лад на всіх просторах Росії.

Каганович говорив до нас ніби на якомусь мітингу, а йому вірно секундували два його помічники.

Старший унтер-офіцер висловив своє здивування, що власне тепер, коли революція в небезпеці, нам захотілось організувати свій український полк, і то власне тут, у Саратові, де немає “нікакої України”. А по нашім зауваженні, що ми хочемо оформитись і організованим порядком переїхати на Україну, щоб там поглиблювати і поширювати наші революційні здобутки, цей “унтер” почав нервуватись і доводити нам, що ми поступаємо як найгірші контрреволюціонери і шовіністи. Засліплени національним егоїзмом, ми, мовляв, розвалюємо єдиний революційний фронт і стаємо по боці контрреволюції...

Член совета – солдат зауважив, що ми заінтересовані в організації українського полку з особистих мотивів, щоб у ньому робити власну кар’єру, яка нам не вдалася в російській армії.

Ми відразу зорієнтувалися, що маємо до діла з партійними політиками і переконаними большевиками, які не бажають говорити з нами поважно, а

хочуть втягнути нас у гостру дискусію, спровокувати нас на сварку, щоб мати підставу урвати розмову і вину за це перекинути на нас. Але ми не далися спровокувати, відповідали спокійно, робили речеві зауваження і спонукували до речевих відповідей.

Побачивши, що ми не піддаємося чарам фразеології і що нас спровокувати не вдається, Каганович змінив тон. Призначав, що Україна має право влаштувати своє життя по власній уподобі і що в цім випадку вона мусить мати і свою революційну армію, бо контрреволюція загрожує не лише Росії, а і Україні, і іншим країнам. Що ж до організації нашого полку, то на це питання він не може дати відповіді зараз, бо цю справу має вирішити і відповісти за неї весь “совет солдатских депутатов”, а не лише його президія. Отже президія скличе пленарне засідання совета, на яке запросить і наших представників, щоб спільно обміркувати і вирішити це важливе питання.

На цьому наша перша розмова закінчилася. До другої не прийшло, бо практика показала, що совет діє проти нас. Наших представників зовсім не кликали на які-небудь збори чи пленарне засідання, як обіцяв Каганович. Отже нам довелося працювати поза советом і всякими іншими комітетами. Ці комітети по різних військових частинах Саратовського гарнізону здебільшого були проти нас.

З ініціативи нашої делегації були скликані чергові наші збори. По звіті делегації всім стало ясно, що начальник гарнізону підтримає нашу акцію, але совет напевно буде проти нас; також комітети по різних військових частинах підуть по лінії совета і будуть нам шкодити.

Учасники зборів говорили, що, з нашого боку, було б, проте, неполітичним виступати проти совета і підлеглих йому комітетів, бо це наставило б проти нас і ту солдатську масу, яка ці комітети підтримує і вірить їм. Тому треба йти на розмови з советом і комітетами, якщо нас будуть кликати. Але на цих розмовах треба бути не звичайними киваїголовами, а боронити справу і відстоювати наше право на організацію власного полку. Промовці були тієї думки, що як довго немає нашого полку, так довго немає потреби висилати делегацію до начальника військової округи в Казані, щоби просити його про легалізацію полку. Але дехто був за тим, щоб делегацію таки вислати і домагатися дозволу на створення полку. Однаке більшість висловилася проти цього: творення наших частин є революційним чином, а на революційний чин ще ніхто і ніколи не просив жадного дозволу чи згоди. Отже маємо творити наш полк революційним порядком. А коли вже створимо, тоді будемо його оформляти, легалізувати і т. д.

Гірше виглядала справа з реєстрацією добровольців. В наявній ситуації мало хто схотів би реєструватись і наражувати себе на різні неприємності з боку теперішнього начальства. Що ж до негайної реєстрації старшин, то про це не могло бути жадної мови. Бо якби ми таку реєстрацію почали, то цим ми наразили б наших старшин на неприємності і переслі-

дування з боку їх “єдинонеділімського” начальства. Воно могло б усіх наших старшин вислати на фронт і цим відразу повалити нашу акцію. Ми повинні були бути обережними, щоб зберегти старшин для дальній роботи. Промовці говорили, що рівночасно треба вишукувати наших старшин по різних частинах Саратовського гарнізону, з якими ми ще не мали контакту, щоб і їх втягнути в нашу роботу. Це завдання мали виконати ті наші старшини, що вже в нашу роботу включилися. Подібне завдання мали в своїм колі виконати наші підстаршини, щоб вияснити, хто з підстаршин перейде в наш полк і на які підстаршинські кадри ми можемо розраховувати.

Що ж до переведення обліку рядовиків, то ми мали це зробити підрахунком тих рук, які піднімуться за наші резолюції на зборах і вічах, які ми вирішили влаштовувати в усіх частинах Саратовського гарнізону. Пропаганду ми досі вели принаїдно, а тепер вирішили виступити відкрито, надати зборам організованого і масового характеру і урядити їх по всіх частинах.

Тут знову виринуло питання, хто має очолювати нашу акцію і відповідати за неї. Вона вже ввійшла в таку стадію, що вимагала плановості і послідовності, а для цього потрібно було створити якийсь штаб або комітет. Я поставив внесок, щоб створити штаб з кількох старшин: хай вони очолюють роботу, а ми, рядовики, будемо помагати їм і робити все, що буде в межах наших можливостей.

Але проти цього виступив Войнаховський. Він був рішучим противником того, щоб уже тепер втягати в цю справу наших старшин і обтяжувати їх такою відповідальною роботою. На деякі речеві зауваження з нашого боку Войнаховський кинув нам з докором:

– Ви цю справу почали, ви її ведіть і до кінця!

Ми відповіли йому:

– І доведемо!..

Таким чином уся праця знову звалилася на наші плечі, тобто Кривоколінського, Васильченка, Крохмалюка, Боднаренка, Маздегона, Сметани і мої. Але ми були певні, що старшини піддержать нас і помогуть.

Всю роботу ми вирішили вести так, щоб виглядало, ніби вся ініціатива йде знизу, від рядовиків, а не від старшин. Треба сказати, що наші противники пустили провокаційні чутки, ніби справа створення нашого полку – це витівка наших старшин; бо, мовляв, вони хочуть у цім полку робити свою особисту кар’єру, якої не могли зробити в російській армії. Такі підозріння треба було усунути, бо вони зводили всю справу до звичайних інтриг, робили з неї гешефт певної групи, навіть одиниць. Ми вже знали наших старшин настільки, що могли їм довіряти, а вони вірили нам, і ця віра ніколи нікого не завела. Тому ми в нашій роботі мали успіх.

VI

В ті революційні часи, часи безпринципної керенщини, обов'язки старшин стали дуже клопітливими. Права старшин щораз більше обмежувано. Зате рядовикам ставало щораз вільніше; попусту більшало, а обов'язків меншало. Службу ще сяк-так вони виконували, але з вправами і військовими заняттями ставало щораз гірше. На вправи виходили, коли самі хотіли. Вправлялися, скільки самі хотіли. Коли щось було не до вподоби, вони відразу робили крик, скликали збори, радили, голосували і виносили рішення, які були суперечні з наказами командування. Так робили новобранці. А що вже говорити про старих вояків, поворотців із шпиталів, які вже бачили фронт!

В 92-му полку, до якого мене приділили, я служив у 8-ї роті, командиром якої був прaporщик Дубецький. Це був цілковито зрусифікований поляк, старий вояк, який уже мав за собою Японську війну і після неї все ж лишився на військовій службі, яка йому подобалася. В цю війну він уже побував на різних фронтах, уже кілька разів був ранений і мав цілий ряд відзначень за хоробрість (був “полним георгієвским кавалером”). Ранги прaporщика дослужився завдяки своїй хоробрості і виконливості. Він був великий служака і дуже страждав, бачивши, як на його очах падає дисципліна, як розвалюється армія і що частинами фактично командують демагоги з різних советів і комітетів, а не фахові старшини.

Я був у роті звичайним новобранцем, рядовиком і ніхто не знав про мою попередню службу в австрійській армії, про мій вишкіл і рангу; ніхто не знав і про мою освіту, бо про це не було повної згадки в моїх нових військових документах. Мені йшов тоді 22-й рік життя, але я виглядав значно молодше і ролю новобранця міг виконувати цілком добре.

Але обставини складались якось так, що я почав поволі вибиватись на чолове місце. Мене вибрали в ротний комітет. Я часто виступав на наших зібраниях, до мого голосу почали прислухатись. Не раз доводилось ладнати різні суперечки між деякими новобранцями, між членами комітету, а найчастіше між самим комітетом і командиром роти. Я мав щасливу руку в полагоджуванні цих конфліктів. Мені вдалося захистити командира роти перед різними напастями з боку комітету або поодиноких його членів.

При перевиборах я став головою комітету 8-ї роти, і на цьому становищі мені вдалось наладнати дружну співпрацю між комітетом і командиром роти. Командир роти дуже дбав про своїх людей. Він направду був батьком своєї роти, був командиром добрым, і тому я старався, щоб йому не було жадної кривди з боку роти і різних комітетчиків, щоб ніхто не топтав його авторитету. Тому в нашій роті послух і порядок був можливий, а згодом вона вибилася на перше місце і стала взірцем для інших рот полку.

В нашій роті багато говорилося про українізацію військових частин, про можливість утворення в Саратові українського полку. Я був певний,

що на випадок створення такого полку до нього перейде добра половина нашої роти. Подібно виглядала справа і в інших ротах 92-го полку.

Командир нашої 8-ї роти був проти українізації, проти творення українського полку в Саратові. Він здивовано запитував:

– Нащо вам творити якийсь окремий український полк? Таж і без цього наш полк є український, бо більшість у ньому творять ваші хахли. Вони між собою говорять по-хахлацьки, співають українських пісень. Пошо ж вам щось більше?

Так дивилися на справу і інші командири рот і батальйонів, також полків. Вони ніяк не могли зрозуміти наших стремлінь і суті українського визвольного руху. Це треба було вияснювати їм при кожній нагоді. Але дуже мало було між ними таких, що їх можна було переконати.

В нашій роті був лише один старшина, тобто сам командир роти Дубецький. Підстаршин було дванадцять, серед них – сім українців, влас- тиво “малоросів”. Приєднати їх до нашої справи не вдавалося. Вони три- малися разом з командиром роти і повторювали, що вони закінчать свою військову службу там, де її почали.

Члени комітету мали повну свободу. Вони могли відмовитись від вико- нання службових обов'язків, бо, мовляв, вони повинні мати час і вільну руку для організаційних справ. Я, як голова комітету 8-ї роти, спершу не користав з мого привілею і пильно ходив на всі заняття, бо хотів пройти цей новий для мене вишкіл. Але тепер, коли справа формування українсь- кого полку набрала певного розголосу і ставала щораз актуальнішою, я мусив присвятити головну увагу цій справі.

Я завжди контактувався з моїми найближчими друзями – Кривоколінським, Васильченком і Боднаренком, які, як і я, були головами ротних комітетів. Ми почали навідуватись до інших частин Саратовського гарнізону і шукати за добровольцями до нашого українського полку. Влаштовуючи принагідні збори, ми говорили про революцію, про наші завдання, про українську визвольну боротьбу і конечність творення української визвольної сили.

Наша діяльність викликала шалену реакцію з боку москалів і русо- тяпів. В своїх виступах різні російські “революціонери” і чорносотенці почали нас поборювати. Мовляв, український рух – це звичайна німець- ко-австрійська інтрига, яка стремить до того, щоб здеморалізувати російську армію, зламати фронт, завоювати всю Росію, знову посадити царя і знівечити всі здобутки революції. Все це кінчалося відомим: “Зачем вам отделяться? Ми вместе страдали, ели из одного котелка” і т. д. Часами такі самі “аргументи” можна було почути і від наших землячків-малоросів. Дуже часто проти нас виступали і російські стар- шини, виявляючи себе в таких випадках безприкладними демагогами і погромниками.

Під час одного з таких зібрань у 94-му полку російські старшини кинулись на нас і пірвали за собою своїх солдатів, щоб дати нам “добру науку” і відібрati охоту до дальшої агітації за творення українського полку. На нас посипались удари, ми почали відбиватись, і вив'язалася справжня шарпанина і бійка. Вона напевно скінчилася би для нас погано, якби наші прихильники не кинулися нас боронити. Декотрі вхопилися за зброю і скоро навели порядок.

Такі ексеси почали множитися. Наші противники провокували їх, мабуть, свідомо, щоб добитися заборони всіх зібрань у справі організації українського полку.

Різні начальники скористали з нагоди і забороняли такі зібрання. Ці заборони піддержал i совет, i деякi пiдлеглi йому комiтетi. Ale не пiддержал їх начальник гарнiзонu – мовляв, свобода зiбрань поширюється на всiх, отже i на українцiв. A раз заборони переводити українiзацiю вiйськових частин нема, то українцi мають повне право вести пропаганду за творення своїх частин.

Цi подiї мали той позитив, що вони розбурхали пристрастi i викликали по всiх частинах живу вимiну думок про українiзацiю вiйськових частин. Ця справа поставила на ноги не лише її противникiв. Рiвною мiрою вона змобiлiзувала i її прихильникiв. Уже нiщo не могло спiнити справу. Вона ставала пекучою i вимагала розв'язки. Нам належало вирiшати її остаточно, щоб не допустити до дальших ексесiв, bo їх московськi чорносотенцi з oфiцерськими погонами провокували раз у раз.

В зв'язку з цим була скликана довiрочна нарада наших старшин i тих всiх, що були причетнi до справi органiзацiї полку. Всi розумiли, що справа вже повniстю дозрiла i що дальше зволiкання могло б провалити її. Пiслi грунтовної дiскусiї була прийнята одноголосна ухвала, що треба скликати зiбiрку всiх тих, якi хочуть перейти в український полк. Miсcем зiбiрки визначено подвiр'я 8-ї роти 92-го полку, bo в nii було найбiльше (коло 150) бажаючих перейти в український полк. В сусiднiй, 7-ї ротi, де цю справу вiв Боднаренко, добровольцiв було коло 100 осiб. Обидвi роти мали з'єднатися i вийти на вулицю, a до них мали приєднатися iншi роти 92-го i роти сусiднього 91-го полку. Дальшим нашим намiром було на чолi цих сотень вирушити до касарень 93-го i 94-го полкiв, викликати звiдти наших добровольцiв i створити похiдну колону, яка пiд українським нацiональним прапором мала вирушити у манiфестацiйний похiд.

Найперше планувалось помаршувати пiд будинок, в якому урядував начальник гарнiзонu, викликати його привiтати i вiдрапортuvати йому, що “перший український полк Саратова зголошує йому своє постання”. Звiдти треба буде маршувати до примiщення “совета солдатских депутатов” i зголосити про постання нашого полку також йому. Piслi цього ми мали перейти головними вулицями мiста aж до баракiв за мiстом, do т. зv.

воєнного городка. Тут ми мали зайняти для себе вільні бараки. Така була перша частина нашого плану. Другу частину ми мали намітити вже ввечері, після нашого маніфестаційного виступу.

Перша частина плану вдалася знаменито. Сотні наших добровольців виходили і шикувалися в колону. Підготову переведено скоро і в великий таємниці, тому наш виступ був великою несподіванкою для всіх наших противників. Заки вони зорієнтувались, уже було запізно і вони не змогли нам протидіяти. Похідна колона наших добровольців уже маршуvalа до будинку начальника гарнізону.

Коли начальник вийшов, ми привітали його гучним “слава”, прapor перед ним похилився. Після нашого рапорту начальник гарнізону відповів, що наш звіт він приймає до відома і докладе всіх старань, щоб наш полк був забезпечений всім необхідним і був всіма визнаний. Він подякував за наше привітання і пошану до нього. Знову прогриміло “слава”, і колона рушила, дефілюючи перед начальником гарнізону, а він салютував нашому прaporові і нашим рядам.

Звідти ми помаршували до приміщення “совета солдатских депутатов”, але нікого там не застали.

На вулицях, якими ми проходили, перехожі зупинялись і здивовано приглядались нашій колоні, що по-молодецькому маршувала під звуки українських бойових пісень. Дивувалися, бо від вибуху революції ще не бачили в Саратові такого бадьорого війська.

В поході наші старшини участі не брали, бо ця маніфестація мала бути виявом того, що організації українського полку домагаються солдати українського походження і що це не є “інтрига” наших старшин чи політиків. Старшини мали перейти до нас після маніфестації, коли ми вже размістимося в бараках “воєнного городка”.

VII

“Воєнний городок”, як уже згадувалось, лежав за містом. На великому просторі землі були споруджені дерев’яні бараки, де примістилися два скорострільні запасні полки і 4-та запасна гарматна бригада. Їхні бараки були відгороджені від інших і добре упорядковані. Четвертина бараків була вільна, ніким не обсаджена і занедбана. Власне в цій порожній частині городка і мав приміститися наш полк.

Але тут нас чекала несподіванка.

Наші противники спам’яталися і хотіли не допустити, щоб ми розквартирувались у вільних бараках “воєнного городка”. Мабуть, думали, що коли ми не матимемо приміщення для людей, то наші спроби організації українського полку на цьому проваляться. Але вони не виступили відкрито, а взялися на підступ, провокацію. Була пущена поголоска, що наш полк “збунтувався і виповів непослух «Временному правительству»”. Ми

вирушили на “воєнний городок”, мовляв, для того, щоб роззброїти гарматну бригаду і скорострільні полки, а відтак маємо збомбардувати Саратов і роззброїти всі інші військові частини, що залишились вірні урядові...

Ця провокативна вістка дійшла до “военного городка” раніше, ніж ми встигли до нього дійти. Начальство відразу заалармувало всіх артилеристів і кулеметників. Вони, озброєні, вийшли напроти нас і заявили, що ніяк не допустять нас до “военного городка”, бо ми хочемо захопити всі гармати і скоростріли.

Ми опинилися в дуже критичній ситуації. Нас було багато, але ми не мали жадної зброї, а проти нас муром стояли добре озброєні артилеристи і кулеметники. Наша колона спинилася, а дізнавшися, в чому річ, підняла страшний галас і крик і була готова з кулаками кинутися на озброєних противників. Але такий виступ нам дуже пошкодив би і відразу провалив би всю нашу справу. Крім того, було б нонсенсом кидатись на озброєних артилеристів і кулеметників, бо вони були спроможні змасакрувати нас. Нам треба було йти на “переговори” і переконати противній сторону, що в нас не було жадних поганих намірів, що ми навіть не думали про те, щоб кого-небудь роззброювати. Адже ж ніхто не вибирається на роззброєння озброєних з голими руками!

Цей аргумент впливув на декого з противній сторони і звідти почулися запити, чому саме ми вибралися до “военного городка”. На це запитання треба було дати вичерпливу і переконливу відповідь, бо від цього залежав наш дальший успіх.

Отже розмови нав'язались, велись і затягались. Сипались питання, ми відповідали, а колона нетерпеливилась і гула. Цей гул ставав щораз голоснішим і грізнішим. По противній стороні настій падав, було помітне якесь вагання, нерішучість. Під впливом наших вияснень деякі солдати в повнім озброєнні перейшли до нас. Інші виходили з рядів і верталися до бараків. Кінець кінцем всі відійшли за огорожу, а ми скористалися з цього і вмаршували на площа вільних бараків. Як несподівано інцидент почався, так несподівано і закінчився...

Це для нас була нова пересторога, що треба бути напоготові, що можуть статися нові провокації.

За огорожею подекуди ходили озброєні стійки, а добровольці тим часом розміщувалися в бараках. Ми сказали їм, що ці бараки будуть нашим постійним приміщенням і що ми самі маємо їх упорядкувати. Щодо їжі, то поки що мусимо обійтись тим, що маємо при собі, але від завтрашнього дня почнемо видавати харчі. Насамперед треба упорядкувати бараки і приміщення для канцелярій, магазинів, кухонь і т.д., а далі зробити порядок і біля бараків та на всіх площах.

Треба було перевести реєстрацію всіх добровольців. Але вже вечеріло, світла не було і тому перевести таку реєстрацію не було можливості. Ми

лише перерахували чвірки нашої колони і ствердили, що на першу збірку прибуло 1943 добровольці. Як на початок ця кількість виглядала дуже поважно.

Був кінець червня, погода стояла тепла, ніч була ясна, зоряна. Хлопці сиділи гуртками, гуторили, співали і поклалися спати досить пізно. Всі спали надворі, на землі, а Кривоколінський, Васильченко, Боднаренко, Крохмалюк, Маздегон, Сметана і я далі заводили порядок. Визначили дежурних, вартових і чоту поготівля. Адже час був воєнний і революційний. Але ще більше треба було рахуватися з тим, що своїм виступом ми придбали собі багато ворогів, отже треба бути напоготові, забезпечитись перед усіма можливими несподіванками...

Десь коло півночі прийшли до нас наші підстаршини – Мурас і Петъко. Спільно з ними ми обговорили наші справи і наші клопоти. Від Мураса ми дізналися, що наші старшини ввечері скликали свою нараду і обмірковували, як їм здати свої службові обов'язки і перейти в наш полк. Більшість із них командувала ротами, отже командування треба було передати заступникам, розрахуватися з грошей і військового майна, все це списати і передати за всіма приписами, щоб опісля не вийшли якісь непорозуміння, комплікації тощо. Така процедура була конечною вже хоч би тому, що їх русотяпські колеги по службі з місця використали б усі їх недотягнення та недогляди, щоб цим їх скомпрометувати. А компрометація наших старшин була б компрометацією і нашого полку.

Одне питання турбувало нас: чим нагодуємо завтра наших людей? Бо як не буде чого їсти, настрій почне падати і багато добровольців піде назад до своїх полків і рот. Це значно пошкодило б нашій справі. Але нас заспокоїв Мурас. Він вперто твердив, що справа не є така безнадійна, що завтра ми отримаємо наші харчові приділи.

В цю ніч я не спав зовсім, бо мені випало дежурство по полку. Я провіряв дежурних, вартових, чоту поготівля і кілька разів обійшов весь табір, щоб упевнитися, що все на місці, що все в порядку.

Ніч пройшла спокійно, а ранком наш табір ожив, почався рух. Заряджено збірку і проголошено заняття на весь день. Найважливішою справою було виготовлення реєстру нашого полку, бо тільки на підставі такого реєстру ми могли старатися про приділ харчів і т. д. Ми ніколи не навіювали надій, що харчові приділи пощастить отримати вже сьогодні, і говорили, що доки не наладнається постачання, нам доведеться попостувати.

Загал вояків прийняв цю нашу заяву до відома як цілком зрозумілу, бо всі здавали собі справу з того, що відразу всього наладнати не можна. Кожний ще мав деякі харчові запаси (головно хліб, сало, чай і цукор), кожний ще мав деяку готівку, отже загрози голодування не було. Наші добровольці так і заявили нам, що пару днів вони можуть витримати і без харчових приділів, бо ті, що мають більші запаси, будуть ділитися з тими,

що таких запасів не мають. Всім залежало передусім на тому, щоб полк був якнайскорше зорганізований і міг виїхати на Україну. Заради цього, мовляв, варто трохи поголодувати і потерпіти різні невигоди.

Мурас зарядив, щоб добровольці стали групами згідно з нумерацією полків, з яких вони прибули. Він разом з Петъком вибирає до інтендантури за харчовими приділами, а до цього треба було знати число добровольців з окремих полків. Вояки відразу збилися в кілька груп, і по перерахуванні ми дістали такий вислід:

91-й піхот[ний] запас[ний] полк –	375 доброволь[ців]
92-й “ “ “	593
93-й “ “ “	357
94-й “ “ “	541
2-й скоростріль[ний] запас[ний] пол[к] –	52
4-та гармат[на] запас[на] бригада –	29
Разом	1943

Після переліку Мурас і Петъко вибралися до інтендантури за харчовими приділами. Тим часом ми почали переводити реєстрацію, що проходила дуже скоро, бо ми запрягли до неї всіх добре грамотних. Після реєстрації всі взялися до прибирання. Насамперед належало зробити порядок у бараках, в яких ми мали мешкати, а потім – біля бараків і в усіх закутинах нашого розташування.

Того самого дня, під вечір, почали прибувати наші старшини. Петъ, Киянища і Паліоха привели з собою майже цілі роти, якими вони командували. Трохи добровольців привели і інші старшини – Карлин, Пироженко, Завізіон і Решетників. Новоприбулі відразу включилися в нашу роботу.

Для нас було милою несподіванкою, що нові добровольці прийшли в добрих мундирах, були забезпечені харчами на п'ять днів і принесли з собою 125 рушниць і деякий запас набоїв. А найбільшу несподіванку зробили нам наші підстаршини Петъко і Мурас, бо приїхали чотирма підводами приділених нам харчів, привезли деяку посуду і кухонне устаткування. Це відразу наладило нашу харчову справу і викликало надії на дальші приділи.

Мурас і Петъко служили в 94-му полку. Обидва працювали в полкових магазинах і тому мали добре зв'язки з інтендантурою, знали різних магазинерів і тому знали, як братися до справи і що від кого треба тягнути. Вони використали всі свої зв'язки і впливи, щоб здобути харчі на всіх тих добровольців, які прийшли до нас з 94-го полку, і дістали для них приділи на десять днів. Це була незвичайна полегша для нас, бо цими приділами ми могли обділити весь наш полк, тим часом стараючися дістати приділи на інших. Другого дня вже почала працювати канцелярія нашого полку, яку

організував Кривоколінський і сам почав її вести. Того самого дня по обіді в цій канцелярії зібралися всі наші старшини, підстаршини і ті рядовики, що вели роботу для організації нашого полку. На порядку нарад стало одно питання: оформлення нашого полку. Треба було вибрати командира полку і його штаб, призначити командирів сотень і т. д.

На командира полку висунено три кандидатури: хорунжий Пироженко зголосив кандидатуру капітана Войнаховського, хорунжий Дащенко запропонував поручника Карлина, а Боднаренко – підпоручника Петю. Останній попросив зняти його кандидатуру, бо, мовляв, він не є професійним старшиною, а старшиною резерви, тому на командира полку не надається. Войнаховський і Карлин заявили, що вони згідні кандидувати, евентуальний вибір приймуть і сумлінно виконуватимуть прийняті на себе обов'язки. Войнаховський запропонував, щоб голосування було таємне, і його пропозицію прийнято.

Кандидатура Карлина не пройшла: він отримав лише два голоси. Решта голосувала за Войнаховського, і він став командиром полку. Войнаховський подякував за честь і довір'я до нього і заявив, що докладе всіх старань, щоб поставити полк на належну висоту, добитися його легалізації і по змозі найскоріше вивести його на Україну в розпорядження нашого уряду.

На цій же нараді сформовано штаб полку і обсаджено всі інші командні пости. Обсада виглядала так:

- 1) Капітан Войнаховський – командир полку;
- 2) Підпоручник Петь – начальник штабу;
- 3) Хорунжий Пироженко – ад'ютант;
- 4) Поручник Карлин – начальник постачання;
- 5) Урядовець Ільїн – скарбник.

Командири сотень:

- 1) Хорунжий Решетників – командир 1-ї сотні,
- 2) Хорунжий Кожушко – командир 2-ї сотні,
- 3) Хорунжий Завізіон – командир 3-ї сотні,
- 4) Хорунжий Кияниця – командир 4-ї сотні,
- 5) Хорунжий Палюха – командир 5-ї сотні,
- 6) Хорунжий Дащенко – командир 6-ї сотні,
- 7) Хорунжий Дяченко – командир 7-ї сотні,
- 8) Хорунжий Борковський – командир 8-ї сотні,
- 9) Хорунжий Максименко – командир 9-ї сотні,
- 10) Хорунжий Несторенко – командир 10-ї сотні,
- 11) Бунчужний Петъко – командир запасної сотні.

Бунчужний Мурас став помічником начальника постачання. В постачання перейшли Боднаренко, Маздегон і Сметана. Крохмалюк став полковим фельдшером, Кривоколінський – начальником полкової канцелярії, а Васильченко – його помічником. Мені дано функцію, що її звичайно виконує старшина для особливих доручень.

Найбільше часу забрала дискусія над назвою полку. Я запропонував, щоб полк дістав ім'я останнього кошового Січі – Петра Калнишевського⁸. Свою пропозицію я мотивував тим, що нам треба нав'язувати до наших історичних традицій, до світлих традицій запорізького війська, існування якого урвалося з ліквідацією Запорізької Січі і ув'язненням останнього її кошового Калнишевського.

Підпоручник Петь запропонував нав'язати до традиції княжої держави і дати полкові ім'я князя Святослава. Хорунжий Кияниця запропонував надати полкові ім'я князя Володимира Великого.

Ця пропозиція, як і пропозиція попередника, була відкинена з мотивацією, що в наші революційні часи князівські титули стали непопулярними, що для низів від них відгонить контрреволюцію і полк, який носив би ім'я князя, став би непопулярним.

Хорунжий Пироженко висунув нову пропозицію: назвати полк іменем гетьмана Івана Мазепи. “В цей спосіб, – говорив він, – ми зв’яжемо ту нитку, яка в нашій історії перервалася битвою з москалями під Полтавою в 1709 р. В цей спосіб ми зреабілітуємо добре ім’я великого нашого державника і відповімо Москві на «викляття» гетьмана Мазепи і зневагу всього українського національного руху”.

Я далі обстоював мою пропозицію, але побачив, що пропозиція Пироженка матиме більшість і буде прийнята. В цій дискусії мене здивувало, як прекрасно зналися дискутанти-придніпрянці на нашій історії. Вони до справи підходили ґрутовно, вглиблювалися в саму суть епохи, а не захоплювалися тільки її формами, як деякі галичани, в тому числі і я.

Дискутанти висвітлювали постати Мазепи всебічно, але насамперед розуміли його як будівничого української держави. В час цієї дискусії над нами витала тінь гетьмана-державника, а не гетьмана-романтика і поета, яким захоплювались наші галицькі гімназисти. Щойно під час цієї дискусії я зрозумів, яке значення має на Україні ім’я гетьмана Мазепи. Тому я зризгнував з моєї пропозиції і приєднався до пропозиції Пироженка.

Його пропозицію прийнято одноголосно і ухвалено таку офіційну назву нашого полку. Перший козацький піхотний полк ім. Гетьмана Івана Мазепи. Того самого дня, 25 червня 1917 року, появився полковий наказ ч. 1., в якому говорилося про постання нашого полку, його цілі і завдання, його організаційну структуру і командний склад. Наказ підписав командир полку Войнаховський і його ад’ютант Пироженко.

Закінчення буде

ПРИМІТКИ

- 1 Микола Міхновський (1873–1924) – видатний український громадсько-політичний діяч, теоретик українського націоналізму. Народився в с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. У 1890-х рр. був членом Братства тарасівців і товариства “Молода Україна”. Автор програмного документа Революційної української партії – “Самостійна Україна”, у якій сформулював ідею державної незалежності Батьківщини. Організатор Української народної партії (1902 р.), що стояла на самостійницьких позиціях. У своїх працях обґрунтував основні теоретичні засади українського націоналізму. В 1909–1914 рр. – директор Товариства взаємного кредиту. У 1914 р. мобілізований до лав російської армії. Підпоручник Київського окружного військового суду. У березні 1917 р. став організатором Українського військового клубу ім. П. Полуботка, що обстоював потребу творення українських національних збройних сил. Член Центральної Ради. У травні – червні того ж року – член Українського генерального військового комітету. З липня – на Румунському фронті. Наприкінці 1917 р. повернувся до України. За гетьманату П. Скоропадського й Директорії УНР активної участі у громадсько-політичному житті країни не брав. Наприкінці 1919 р. перейхав до Новоросійська. На початку 1920-х рр. замешкав на Кубані, де працював в органах народної освіти РСФРР. Навесні 1924 р. повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством (за деякими даними, убитий співробітниками ДПУ УСРР).
- 2 Селецький Федір (1885 – 1919) – український військовий діяч, сотник армії УНР. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. На початку Першої світової війни мобілізований до лав російської армії. Закінчив Олексіївське військове училище. Після Лютневої революції 1917 р. активний учасник українізації частин російської армії. Член Українського генерального військового комітету, представник УГВК при штабі 34-го (1-го Українського) корпусу. Навесні 1918 р. – секретар військового міністерства УНР. З грудня 1918 р. – начальник загальної управи військового міністерства УНР. У бою з більшовиками поблизу м. Остріг на Волині потрапив до ворожого полону й був страчений.
- 3 Олександр Пилькевич (1880–1922) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Закінчив Миколаївське інженерне училище, Миколаївську інженерну академію. Учасник Першої світової війни, полковник російської армії. На початку 1917 р. – командир 2-го авіаційного дивізіону. Учасник українського національного відродження 1917 р., начальник агітаційно-освітнього відділу Українського генерального військового комітету, представник УГВК при російському Головному штабі. Старшина для особливих доручень при Генеральному секретарстві військових справ УНР. За гетьманату 1918 р. – отаман для особливих доручень Міністерства військових справ. Навесні 1919 р. – начальник національно-політичної інспекції армії УНР. У червні того ж року деякий час командував чесько-українським полком. З червня – командувач Окремого корпусу кордонної охорони УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з українською армією в польських таборах, де й помер.
- 4 Віктор Павленко (1888–1932) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Народився на Кубані. Закінчив військове училище (1909 р.), військову авіашколу. Учасник Першої світової війни, підполковник російської авіації. У 1917 р. – начальник авіації і повітряної оборони ставки російського верховного головнокомандування. Делегат I Всеукраїнського військового з'їзду (травень 1917 р.), на якому був обраний до складу Українського генерального військового комітету. Представник УГВК при російській ставці. Підтримував зв'язки з Українською партією соціалістів-самостійників. Наприкінці року – командувач військами Київської військової округи.

- У 1918–1920 рр. – командувач повітряних військ армії УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Влітку 1921 р. – командувач армії та військовий міністр УНР. У 1926 р. повернувся в УСРР. Згодом замешкав на Кубані, де, за деякими даними, працював сторожем у колгоспі. Помер під час Голодомору.
- 5 Лазар Каганович (1893–1991) – радянський партійний і державний діяч. Народився в с. Кабани на Київщині. З 1907 р. працював на взуттєвих підприємствах у Києві. З 1911 р. – член Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). У 1917–1918 рр. очолював гомельську організацію РСДРП (б). У 1918–1922 рр. перебував на більшовицькій партійній роботі в Росії й Туркестані. З 1922 р. – секретар ЦК РКП (б). У 1925–1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП (б) У. На цій посаді намагався знищити будь-які прояви національного життя в Україні, переслідуючи навіть т.зв. націонал-комуністів. З 1928 р. – секретар ВКП (б). У 1935–1945 рр. очолював кілька наркоматів СРСР, з серпня 1938 р. – заступник голови Раднаркому СРСР. У 1947 р. деякий час був першим секретарем ЦК КП(б)У. Послідовний виконавець карально-репресивної політики Й.Сталіна в СРСР у 1930–1940-х рр. У 1950-х рр. – перший заступник голови Ради Міністрів СРСР. У 1957 р. – учасник невдалої спроби усунути від влади М.Хрущова, після якої був сам звільнений з усіх державних і партійних посад. Помер і похований у Москві.
- 6 Валерій Осінський (1852–1879) – визначний російський революціонер, учасник народницького руху. Народився в родині генерала. У 1871–1872 рр. навчався в Петербурзькому інституті шляхів. Працював у земських установах у Ростові-на-Дону. З 1875 р. – у революційному русі. Один із засновників революційної терористичної організації “Земля і воля”, з 1877 р. очолив Південний виконавчий комітет. Організатор низки терористичних актів. 1879 р. у Києві заарештований царською поліцією. Засуджений до смертної кари. Страчений у Києві.
- 7 Олександр Керенський (1881–1970) – російський державний і політичний діяч. За фахом адвокат, виступав під час політичних процесів у Росії на початку ХХ ст. Гостро критикував царський режим, виступав за його лібералізацію, а також за надання народам Російської імперії національно-територіальної автономії. Депутат IV Державної думи, голова фракції трудовиків. Учасник Лютневої революції 1917 р., член Тимчасового комітету Державної думи, заступник голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Увійшов до першого складу Тимчасового уряду Росії як міністр юстиції. Один з лідерів партії російських соціалістів-революціонерів. З травня 1917 р. – військовий і морський міністр у складі Тимчасового уряду. У липні того ж року обраний прем'єр-міністром Тимчасового уряду, а у вересні 1917 р. став ще й Верховним головнокомандувачем російської армії. Після більшовицького перевороту в Петрограді в листопаді 1917 р. спробував за допомогою військ ліквідувати переворот, проте невдало. З 1917 р. жив на еміграції у Франції, США. Займався громадсько-політичною діяльністю. Автор спогадів.
- 8 Петро Калинішевський (1690–1803) – український військовий діяч, останній кошовий отамана Запорізької Січі. Походив з козацько-старшинського роду Лубенського полку. В 1762, 1765–1775 рр. – кошовий отаман Запорізької Січі. Обстоював військові, економічні й адміністративно-територіальні права Запоріжжя від зазіхань московського уряду. У 1775 р. після зруйнування російськими військами Запорізької Січі заславний до Соловецького монастиря (суч. Архангельська обл., Росія). Утримувався в одиночній камері. У 1801 р. звільнений з наказу Олександра I. Помер і похований на Соловках.

**Вступне слово,
публікація й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА**

Олександр ГРЕКІВ

СПОГАДИ (1917–1919 рр.)

Видатний український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР Олександр Греків (1875 – 1958) залишив яскравий слід в історії України ХХ ст. Офіцер російської служби, учасник Першої світової війни, він став одним з творців українських збройних сил у 1917 – 1919 рр., головнокомандувачем і організатором близькух перемог Української галицької армії в 1919 р.

Незважаючи на значний інтерес до постаті О. Грекова серед дослідників, його мемуарна спадщина мало зана в Україні. Вочевидь це пояснюється тим, що спогади О. Грекова друкувалися в діаспорних періодичних виданнях, які тепер становлять бібліографічну рідкість. Зокрема в 1964 р. фрагмент його споминів опубліковано в заснованому ветеранами армії УНР збірникові “Задержавність” (Торонто, Канада). У 1965 – 1966 рр. кілька розділів мемуарів О. Грекова опубліковано на сторінках білоємігрантського видання “Вестник первоходника” (Лос-Анджелес, США). На жаль, для української історіографії ця публікація ї досі практично невідома. А інша частина спогадів генерала взагалі ніколи не друкувалася й зберігається в архіві.

З цього числа “Військово-історичного альманаху” розпочинаємо публікацію мемуарної спадщини генерала О. Грекова. Увазі читачів пропонуються як уже видані, так і недруковані дотепер розділи його спогадів. Подаємо їх за хронологією авторової розповіді.

НА УКРАЇНІ В 1917 РОЦІ*

6 вересня 1917 р. пізно ввечері я приїхав у Різночинці (поблизу Збаража), в штаб 6-го корпусу, начальником якого мене призначили наприкінці серпня. Щойно почавши одужувати від важкої малярії, на яку захворів на початку липня, я почувався ще досить кволим. Проте в штабі корпусу одразу довелося взятись повним ходом за роботу, бо командир корпусу В. В. Нотбек на другий день після моого приїзду захворів на дизентерію, а тим часом у внутрішньому житті корпусу момент був надзвичайно гострий і складний. У червні чи липні корпус оголосили українізованим – це був захід, до якого зважилося вдатись начальство Південно-Західного фронту, щоб зміцнити фронт: усі українські елементи виділяли в кілька спеціально визначених корпусів (6-й, 17-й Шиллінга, 34-й Скоропадського та ін.) і висували на фронт уздовж українського територіального кордону, припускаючи, що свою територію

* Публікується в українському перекладі за вид.: Греков А. На Украине в 1917 году // Вестник первоходника. – 1965. – № 44. – С. 20 – 26.

місцеві українці відстоюватимуть завзятіше й активніше, ніж загальна армійська маса, яка почала на той час уже досить помітно розкладатися.

Дві третини особового складу частин корпусу вже поповнили українцями, аж раптом у ставці вирішили спинити українізацію й деякі корпуси, у тому числі й 6-й, оголосили дезукраїнізованими. Тим часом у серпні в Києві став на більш-менш твердий ґрунт український національний рух. Користуючись зі слабкості Тимчасового уряду й пасивності військового командування стосовно всього, що оголосило про себе, мовляв, воно йде під прапором революції, київський український центр і, зокрема, *секретар військових сплав** С. В. Петлюра встановив безпосередній зв'язок із українізованими частинами фронту та їхніми *радами*, створеними як паралель до комітетів російських частин ще в період українізації.

І без того палкий український настрій частин, що його ввесь час підігрівали з Києва й про створення якого ще недавно щосили дбало саме військове начальство, зіткнувся з новим віянням дезукраїнізації і наказами знову стати російськими частинами, замінити ради комітетами й увійти в загальну лінію російських військ. Протидія українських елементів цьому зросійщенню виявилася іще гострішою тому, що сформовані в корпусі російські комітети були всуціль більшовицькі, до корпусного комітету включно, де головував запеклий більшовик прап[орщик] Каракан.

Одна з дивізій корпусу була українізована цілком, до начальника дивізії й штабу включно. У другій тільки деякі частини були остаточно українізовані, а інші не повністю; начальник дивізії і штаб були росіяни. При українізованій дивізії зосередилася й корпусна рада, а при неукраїнському штабі другої дивізії – корпусний комітет. На час мого прибууття якраз точилася надзвичайно загострена боротьба між корпусною радою і комітетом. На підставі наказу про дезукраїнізацію комітет пропагував у частинах розпуск рад і здачу всього майна в руки неукраїнських елементів. Ради, спираючись на наказ Петлюри, обстоювали своє фактичне становище і навіть вимагали ліквідувати комітети, як представників меншості, і передати неукраїнські залишки частин корпусу в українські руки для остаточної українізації. Якщо взяти до уваги безсилість муштрового начальства щодо запровадженіх Тимчасовим урядом комітетських (*радянських*) організацій і абсолютно небажання корпусного більшовицького комітету зважати на те, що, як не є, а корпус перебував на фронті й повинен був виконувати бойову службу, легко собі уявити, що мали відчувати командир корпусу та його штаб.

Спроби генерала Нотбека примирити взаємоворожі сторони не привели до жодних наслідків, бо українська сторона не довіряла йому, звинувачуючи його у сприянні дезукраїнізації корпусу; фактично цього зовсім не було, але начальник українізованої дивізії мріяв стати командиром українізованого корпусу й під рукою інтригував проти свого командира корпусу та налаштовував проти нього українізовані частини, а комітети, що були більшовиць-

* Тут і далі письмівкою виділено українські слова, які автор ужив у російськомовному тексті своїх спогадів. – Прим. перекладача.

кими, принципово підкреслювали своє ігнорування всяких начальствтв. Хвороба командира корпусу не дала йому змоги далі робити ці спроби, а тимчасовий його заступник, інспектор артилерії корпусу, людина старого гарту, дуже пряма і гостра в поводженні, уже абсолютно не міг претендувати на авторитет в очах організацій, що боролися між собою.

Мені випало завдання так чи інакше створити в корпусі внутрішній порядок і більш-менш зберегти його боєздатність. Стосовно мене великим плюсом було те, що я прийшов як зовсім нова людина, не скомпрометована ані сприянням, ані протидією українізації й дезукраїнізації. Виходячи з вимог здорового глузду, мені вдавалося цілком ясним, що операція з дезукраїнізації частин, де особовий склад українців був від ста до п'ятдесятьох відсотків, при тій слабкості командного елементу, що в цей час уже цілком виразно окреслилася, могла в найкращому разі тільки змусити корпус покинути фронт, побити кількісно невеликі неукраїнські елементи й вирушити в Київ до Петлюри. Крім того, корпусна рада була абсолютно ворожа більшовикам і вірна бойовим традиціям корпусу. Нарешті, моральне право було на боці ради, тому що фактично корпус зробило українським саме начальство, і в час, коли у Києві Тимчасовий уряд допустив існування місцевої української влади, годі було українцям на фронті наказати, щоб вони оголосили себе неукраїнцями.

З огляду на це я в основу внутрішнього порядку корпусу поклав визнання *status quo** цього моменту. Командир корпусу погодився доповісти в армію, що таке становище неминуче, і його не можна змінити без загрози для фронту. Корпус залишався українським, і голові ради було надано право зв'язуватися з Києвом, але не втручатися в бойові розпорядження штабу. Цей *modus*** було прийнято.

Лишалося переконати голову ради Петра Трохименка, людину дуже запальну, що в інтересах справи треба визнати право існування комітетів для неукраїнських частин корпусу й створити, сказати б, демаркаційну лінію між обома організаціями. Тут потрібна була дуже наполеглива й довга робота, але зрештою, головним чином завдяки особистим бесідам ут্রьох (я, Трохименко й Каракан), удалось встановити збройне перемир'я. Лише абсолютнона чисельна перевага українських елементів змусила більшовиків, згнітивши серце, зважати на них.

Ця робота стала першим моїм дотиком до українського питання, яке перед тим я ніколи серйозно не обмірковував, хоча змалку вже стикався з ним, вирісши в родині, де споконвіку зберігалися традиції прихильності нашого роду до старої України. Але я виховувався в Москві, жив в умовах петербурзької служби і, мушу щиро зізнатися, зовсім не цікавився й не займався українським питанням. Зіткнувшись з ним у корпусі, я насамперед цілком ясно побачив з перших же вражень, що це надзвичайно активна сила для боротьби проти більшовизму, який після серпневих подій поблизу Петрограда давав себе з кожним днем дедалі більше знати й готувався вже остаточно захопити державну владу. Я вжив усіх заходів, щоб ближче зйтися з корпусною радою й більше вивчити

* Незмінний стан.

** Норма.

українське питання. Не можу спокійно сказати, що й стосовно комітетів я зберіг повну лояльність. Факт свого роду єдиний: від'їжджаючи не раз за викликом у штаб армії (Старокостянтинів) для вирішення всіляких принципових питань на зборах представників командування й комітетів, я одержав право подавати голос і за раду, і за комітет, крім свого голосу як представника командної частини; і це наділення мене двома голосами від організацій корпусу було абсолютно безконтрольне й жодного разу не викликало непорозумінь із цими організаціями, хоча, звичайно, усі мої три голоси іноді доводилося подавати в зовсім різних напрямках, виходячи з мандатів. В армії це справляло великий ефект, особливо на комісарів інших корпусів, які ніяк не могли перетравити, що штабний генерал має такі мандати й не зловживав ними.

За півтора місяця роботи в штабі я цілком спрацювався з радою, і якби мое серце не лежало так проти більшовиків, міг би, звичайно, спрацюватися й з комітетами, а не лишатися щодо них пасивно лояльним, як я робив. Тим часом В. В. Нотбек одержав 1-шу армію, і тому що він працював зі мною більшу частину війни (в 1-й Гвардійській піхотній дивізії), то вирішив перетягти мене у штаб своєї армії. Він запропонував мені посаду генерал-квартирмейстера армії, і я погодився на це. Листування щодо призначення затягнулося, і я дістав наказ 20 чи 21 жовтня. Тим часом перед цим тільки-но стався більшовицький переворот, і 1-ша армія стояла на Дніпровському фронті, тобто в серці більшовизму. Я виїхав зі штабу корпусу до місця нового призначення, ще не знаючи про переворот. Я мав бути в Києві у справах корпусу, де й довідався про стан справ у Петрограді й опинився на роздоріжжі: можна було або іхати далі, або кинути службу й поїхати до родини, або, нарешті, лишитися на українській службі. Внутрішньо я трохи вагався, бувши здавна привичаєний до військових порядків – не виконати наказу про призначення й не з'явитися в 1-шу армію. Проте в Києві я стільки дізнався про розпорядки, які заводив тов. Криленко, що прирівнювати до військової служби цю службу було абсолютно неможливо. Урешті, один факт остаточно розвіяв усі мої сумніви. Маючи потребу у справах корпусу переговорити з Петлюрою, я прибув у військовий секретаріат (Гімназична, 5). Там мене насамперед скерували до полк[овника] Скрипчинського, що виконував при Петлюрі обов'язки, аналогічні до обов'язків чергового генерала штабу. Скрипчинський повідомив мене, що в нього щойно була делегація від 6-го корпусу, яка доручила йому передати Петлюрі, що українці 6-го корпусу категорично жадають від свого військового міністра залишити мене на українській службі. Виявилося, що корпусна рада, як тільки я від'їхав з корпусу, негайно відрядила в Київ спеціальну депутатію, не сказавши мені про це ні слова. Це мене так зворушило, що я не міг не висловити цього Скрипчинському, хоча й бачив його вперше в житті. П. В. Скрипчинський, зі свого боку, поставився до мене надзвичайно привітно, кажучи, що рекомендація *громадських кіл* – достатня підстава для мене бути цілком певним, що правлячі особи охоче запропонують мені служити на Україні. Все це остаточно поклаво край моїм ваганням, і я вирішив вступити на українську службу. У штаб 1-ї армії я послав телеграму про те, що до місця служби прибути не можу.

Переговоривши з П. В. Скрипчинським, я довідався, що Петлюра на кілька днів виїхав з Києва і раніше, ніж за 5–6 днів побачити його не вдастся. Тоді я вирішив поїхати до своєї родини, бо ж із здобуттям більшовиками влади треба було залагодити особисті справи, а на час, визначений Скрипчинським, приїхати в Київ (від Курська, поблизу якого в маєтку жила моя родина, до Києва 8–9 годин дороги). 18 листопада я виїхав з Києва. Скрипчинський обіцяв мені, якщо Петлюра повернеться в Київ раніше, телеграфувати.

Не одержавши телеграми, я дочекався умовленого терміну й 23 листопада виїхав у Київ. Ранком наступного дня я пішов до Скрипчинського. Від нього я довідався, що цього дня командувач військ округу підп[олковник] Павленко робить огляд гарнізону Києва й що на цьому огляді буде також Петлюра, де найкраще й спробувати з ним побачитися та умовитися, коли він мене прийме. Я був трохи здивований таким незвичайним поворотом справи, але погодився сам улаштовувати собі прийняття, гадаючи, що в тому новому світі, куди мене кинула доля, найперше не треба нічому дивуватися.

З Гімназичної вулиці я вирушив до місця огляду на Хрестатик. Уся Фундуклєївська була забита кавалерією, і я радо переконався, що вона в досить непоганому стані. Як я згодом довідався, мені довелося бачити тут так званий полк “Вільної України” – частину, справді дібрану дуже непогано й збережену до самого зайняття Києва більшовиками.

На Хрестатику панував страшений сумбур. Уздовж вулиці проходила піхота й комусь відповідала, але де стояв цей хтось, мені так і не вдалося знайти, тому що годі було перетнути вулицю. Я вже був утратив надію, аж нараз поблизу протиснувся великий автомобіль-карета й у публіці заговорили, що це Петлюра. Оскільки автомобіль став недалеко, то я одразу подався до нього, але мене різко перепинив якийсь суб'єкт у шапці з великим червоним шником. Я пояснив йому, хто я й що мені потрібно, і просив доповісти Петлюрі. Суб'єкт (згодом я добре пізнав його, тому що був так званий полковник Чоботарів) просунувся в автомобіль і за хвилину повідомив мене, що *пан отаман* просить мене о четвертій годині бути на Гімназичній вулиці. Самого Петлюру я так і не бачив, бо він залишився в автомобілі, а я, не бажаючи далі штовхатися біля нього, пішов з місця параду. Про стан піхоти, баченої на параді, судити було важко, позаяк вона йшла вузьким фронтом і досить безладно. У всяком разі, було враження, що її доволі багато й що начальство своє вона визнає, бо люди помітно підтягувалися, підходячи до місця, де хтось невидимий для мене їх вітав.

Близько четвертої години я з'явився на Гімназичній. Та, мабуть, того дня мені судилося лише далі знайомитися з порядками військового секретаріату, але Петлюру бачити не судилося. Не тільки Петлюри, а й Скрипчинського в секретаріаті не було, і до п'ятої години не з'явився ні один, ні другий. Тоді я зловив якогось поручника (це виявився Саєнко, згодом мій ад'ютант) і попросив його розвідати в яких-небудь можновладців, що ж мені робити далі. Близько шостої години Саєнко, нарешті, повідомив мене, що коли я хочу, то можу побачитися з помічником Петлюри полк[овником]

Жуковським і начальником Генерального штабу генералом Бобровським, а інших вищих чинів у секретаріаті нині немає і, ймовірно, сьогодні не буде. Зізнаюся, я трохи був пошкодував, що поквапився сповістити в 1-шу армію про неприбуття, бо українські порядки одразу не віщували багато доброго. У всікому разі, я погодився побачитися з обома названими мені особами.

Підполковник Жуковський, у формі прикордонної варти, прийняв мене вкрай гостро й недружньо, і хоч я й послався на депутатію 6-го корпусу, думаючи, що і йому від Скрипчинського про це має бути відомо, але він поставився до цього досить байдуже. Загалом його відповідь звелася до того, що “багато, мовляв, вас отут вештається генералів, але ми вам не віримо й до себе не беремо”. Я був глибоко вражений і скривдженій цією відповіддю і ще раз підкresлив, що самі українці мене кликали служити тут, а не я сам нав’язую свою особу. Розсталися ми на тому, що завтра, 8 грудня, о дев’ятій годині ранку він улаштує мені прийняття “отаманом” Петлюрою.

Генерал Бобровський виявився справді генералом Генштабу й до того ж україн делікатним і зичливим. Ми розговорилися з ним по-товариському, і він трохи, хоч і дуже обережно, схарактеризував мені первісний хаос, що панує в секретаріаті. Виявляється, тут кожен діяв на свій розсуд, без жодної правильної організації роботи, підпорядкованості й доповідей. Петлюра найбільше віддавався прийманням усіляких депутатій і заняттям у Раді міністрів та в Центральній Раді. Жуковський, людина, за словами Бобровського, порядна, але вкрай нервова й невихована, заступав Петлюру, приймаючи незліченних відвідувачів, що були бичем Божим для секретаріату, така була їхня кількість. Другий помічник Петлюри, Кедровський, відав політичною частиною, а він, ген[ерал] Бобровський, разом зі своїми помічниками, підп[олковником] Кельчевським і Сливинським, намагався організувати Генштаб. На думку Бобровського, війська українські були непогані, але мали потребу у твердому керівництві. Для мене ці нові промені в темне для мене царство українських урядових розпорядків були дуже цінні. Генералові роз’яснення примирili мене і з Жуковським; у людини, либоń, справді очі на лоба лізли від надміру пропонувачів своїх послуг.

Другого дня я прийшов у секретаріат на призначений час. Петлюра був уже там, і вже знайомий мені Саенко повідомив, що він прийме мене слідом за тією депутатією від котрогось полку з фронту, яка вже сиділа в нього. Я міг навіч пересвідчитися в порядності Жуковського, незважаючи на всю його лютість.

Мушу зіznатися, що чекаючи, коли мене приймуть, я надзвичайно хвилювався, дарма що попередня моя служба й призвичайлa мене до всяких прийнятий, аж до Височайшого включно. У 6-му корпусі Петлюра був популярний як борець за українську ідею. З його телеграм голові ради, а згодом і самому командирові корпусу, я міг робити висновки, що це людина, яка йде на найсміливіші й найрішучіші заходи. Він видавався мені новим, незнайомим типом революційного трибуна й борця за народ, якого висунув

самий народ. Для людини старої військової школи їй суто військового минулого зустріч з таким діячем було річчю абсолютно незвичною.

Мені довелося чекати близько двох годин, поки виговорилася депутатія, і мене, нарешті, запросили до Петлюри. Людина років сорока, з довгим волоссям на зразок зачіски ліберальних студентів добрих старих часів, у форменому френчі, що погано сидів на ньому, – прийняв мене офіційно й холодно-ввічливо. У кімнаті були ще п'ятеро чи шестеро осіб різного віку, які, не соромлячись присутності отамана, палили їй голосно розмовляли між собою.

Петлюра говорив зі мною близько п'яти хвилин, розпитавши, де я проходив службу й сказавши, що в нього була з приводу мене депутатія 6-го корпусу й що він уважає за свій обов'язок зважати на *громадську опінію* і постарається знайти мені відповідну посаду. Тепер такої він не має, але щойно вона з'явиться, він мене сповістить. Ми сухо попрощалися, і я подався до Скрипчинського.

Під час моєї розмови з Петлюрою мені упав в око вкрай стомлений вигляд його її, особливо, відяво-голубуваті очі, виразу яких ніяк не можна було вловити, вони були якісь застиглі у вираженні й водночас метушливо-перебігливі; розмовляючи, Петлюра не мав, видно, звички дивитися в обличчя співрозмовцеві, а увесь час оббігав очима кімнату й своїх товаришів, що далі безцеремонно провадили бесіду, мовби підкреслюючи своє презирство до “прохача-генерала”.

Мілій і добродушний П. В. Скрипчинський поспішив мене всіляко заспокоїти, запевняючи, що справа моого призначення вирішиться найближчими днями, що він не дасть Петлюрі забути своєї обіцянки й що я маю за кілька днів навідатися по відповідь. Оскільки мої особисті справи не були закінчені, я домовився зі Скрипчинським, що він негайно викличе мене телеграмою, коли це буде потрібно; а я тим часом знову пойду до себе в Курськ. Того ж дня я виїхав з Києва. Прочекавши з півтора тижня телеграми з Києва і все не отримуючи її, я вирішив, урешті, знову їхати в Київ, тим більше, що свої справи вдома я вже закінчив. 6 грудня 1917 р. я виїхав зі свого сільського будинку, якого мені вже більш не судилося було ніколи побачити, і вранці наступного дня був у Києві.

Вирушивши в секретаріат на стару адресу, я довідався, що він перейшов у нове приміщення на Фундуклейську, у колегію Павла Галагана*.

Далі буде

З російської переклав

Олександр РИБАЛКО

Вступне слово і публікація

Михайла КОВАЛЬЧУКА

* На цій останній фразі манускрипт уривається. Невідомо, чи говорив генерал Греків того дня знову з Петлюрою, чи тільки з одним із його помічників; у всякому разі, його скерували до командувача Київського військового округу Шинкаря, що за згодою Петлюри запропонував йому посаду начальника штабу округу, з чого й почалася його служба на Україні. – Прим. авторової дочки Е. О. Грекової.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Євген СЛАВУТИЧ

ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII ст.

Зброя українських козаків завжди привертала увагу військових істориків – як зброєзнавців, так і нефахівців у цій ділянці. Та якщо арсенал козацької зброї XVI–XVII ст. уже вивчено досить грунтовно (праці І. Свешнікова, Д. Тойчкіна, В. Сидоренка, І. Крип'якевича, Б. Мельника), то розроблення питань історії озброєння козацького війська XVIII ст. досі лишається незадовільним. Хоч і тут можна назвати відому монографію О. Апанович “Збройні Сили України першої половини XVIII століття” (1969), у якій авторка визначила склад озброєння українських козаків Гетьманщини того періоду, а також поділ козаків на певні категорії за складом наявної у них зброї¹.

Предметом нашої розвідки обрано розвиток ручного озброєння козацьких полків Української держави у XVIII ст. У дослідженні ставимо завдання визначити основні етапи тогочасного переозброєння цих полків, а також чинники, що зумовлювали зміни в озброєнні; встановити види й типи козацької зброї. Ми не маємо на меті проаналізувати й описати всі види і морфологічні типи зброї, якою користувалися козаки, – це справа майбутніх зброєзнавчих студій. Обмежимося лише відомостями, потрібними для загальної характеристики типів ручної вогнепальної і холодної зброї, а також для пояснення, що саме в озброєнні козаків було визначальним для їхнього воєнно-тактичного значення, статусу як роду військ, організації і обов’язків.

З огляду на специфіку матеріалу, коли потрібно було характеризувати конкретні види вогнепальної і холодної зброї і з’ясувати деякі складні поняття типології, морфологічних ознак та походження різних видів їх, ми зверталися до публікацій дослідників, що вивчали безпосередньо дотичний нашої теми матеріал. Зокрема до праць істориків-зброєзнавців Л. Маковської, В. Сидоренка, Д. Тойчкіна, В. Маркевича, С. Богоявленського, М. Гордеєва, Е. Аствацатурян та розробок відомого археолога-зброєзнавця І. Свешнікова².

Оскільки в сучасній українській історіографії зброєзнавчі терміни все ще трактовані велими довільно, у додатку до статті подано наше тлумачення окремих з використаних у роботі спеціальних термінів.

Мобілізація до козацького війська провадилася за територіальним принципом. У кінці XVII – на початку XVIII ст. кількість полків Гетьманщини усталася і складалася з десяти, а саме: Стадорубського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Київського, Переяславського, Лубенського, Гадяцького, Полтавського й Миргородського. Після приєднання в 1775 р. Полтавського полку до Новоросійської губернії у Гетьманщині залишилося дев'ять полків як в адміністративно-територіальному, так і у військовому поділі.

У другій половині XVII ст. козацьке військо за родом військ поділялося на піхоту і легку кінноту. Пропорція між кавалерією та піхотою була досить умовою і випливала головним чином з фінансових можливостей козаків. У 1780-х рр. кіннота становила 2/3 козацького війська.

З початку XVIII ст. козак мав з'являтися на службу з двома кіньми (один в'ючний), що, утім, було можливим не для всіх козаків. З безкінних умовної складалася в козацькому війську піхота. За майновим рівнем компонти полкові, зокрема Миргородського полку, розрізняють козаків "можніших", "можних же конnych", "п'яших могучих"³. Матеріальний рівень козацтва визначав також поділ війська ще й на групи з особливими для кожної службовими обов'язками: кінні "оружейні" (з рушницями), кінні "безоружейні" (без рушниць), піші "оружейні" та піші "безоружейні". За даними історика Д.Бантиш-Каменського, у 1723 р. в десяти полках налічувалося

16540 піших і 38701 кінних козаків⁴. У походи та до роз'їздів на кордонах заличували кінних козаків. А основна маса безкінних виконувала допоміжну й сторожову службу: працювала на будові й лагодженні укріплень та фортець, чатувала на них (при маяках), супроводжувала судна з провіантром, обслуговувала обози та артилерію тощо. Лише окремі піші козацькі частини вирушали в похід⁵. Однак співвідношення кінних і піших у полках не було однаковим⁶.

Стан готовості козаків щодо зброї був безпосередньо пов'язаний із системою матеріального забезпечення козацького війська. Держава стосовно цього практично не мала жодних зобов'язань. Козаки, вирушаючи на війну, мусили споряджатися самостійно власним коштом.

Якнерегулярні формування, козацькі полки не дотримувалися чіткої одноманітності у зброї навіть у межах полку. Втім предмети озброєння, а разом і спорядження, кінський убір та фасон предметів одягу реєстрових козаків, об'єднаних єдиною етнічною і становою належністю, ідеологією і бойовими традиціями, були традиційними і здебільшого однотипними в усьому "малоросійському" козацькому війську.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. сформувався комплекс озброєння українських гетьманських козаків, який відтоді став для них типовим. Це – рушниця, шабля й спис. З такою зброєю козак мав з'являтися на збірний пункт згідно з гетьманськими універсалами та указами козацького і російського

командування. Чільну рулю у збройному арсеналі козаків відігравала вогнепальна зброя. Проте до 20-х рр. XVIII ст. у козацькому війську рушниця ще не усунула повністю лук зі стрілами⁷. Про характер тогочасного козацького озброєння уривчасті відомості залишили сучасники іноземці. Так, англійський посол у Московській державі Чарльз Вітворт 1705 р. занотував, що одні козаки “озброєні коротенькими іржавими рушницями, інші – луками і стрілами...” А описуючи військові дії 17 вересня 1708 р., він уже зазначав, що “козаки й калмики вдарили шведам у фланг і багато завдали їм шкоди своїми списами”⁸. Для порівняння, шведський посол Гільдебрандт, перебуваючи в Україні у 1656–1657 рр., так схарактеризував озброєння відділів козацької кінноти: “Вони мають шаблю, прив’язану до боку простим ременем, рушницю з ременем через плече, яку вони самі роблять, враз із порохом; пістолю у руці й нагайку.... Деякі носять і сагайдак з луком...”⁹ Отже, основна зброя козаків – традиційна рушниця місцевої роботи або лук зі стрілами та шабля – не зазнала змін. Натомість унаслідок входження гетьманських козацьких полків до складу іррегулярної кавалерії Російської армії поряд з донськими, слобідськими, чугуйськими та іншими козаками й хрещеними калмиками неодмінним предметом озброєння “малоросійських” козаків на межі століть стає ще й список, а пістолі – привілеєм старшини.

Не вдаючись до докладної характеристики козацької зброй, її похо-

дження та морфологічних ознак, коротко розглянемо основні риси й визначальні конструктивні особливості зразків вогнепальної і холодної зброй, що були на озброєнні українських козаків, а також як їх носили.

Козацьким *рушницям* на відміну від рушниць армій інших європейських країн властиві були застарілі, характерні для середини XVII ст. форми і оздоблення. Вони мали ложе довгє з підцівником на всю довжину цівки, виготовлене з деревини клена чи берези й прикрашене вставками з чорного дерева, кістки й мушель, традиційний короткий і вузький аркебузний багатопрофільний приклад із шухлядою (гніздом) для рушничного приладдя (флейтухів, сала та кременів) (ил. 1). У вітчизняних писемних джерелах XVII–XVIII ст. такий тип рушниць дістав назву “ручниця” (див. Додаток). Козацькі ручниці зазвичай оснащувалися недовгими, надзвичайно відпорними цівками східного виробництва, з невеликим потовщенням у дульній частині, завдовжки 800–1090 мм і калібром 12–16,5 мм, виготовленими з так званого червоного заліза (цівки робили з литого “витого” булату й зварювали на відміну від простих цівок спіраллю, а не вздовж, завдяки чому вони зазнавали розриву рідше¹⁰), із гладким або нарізним каналом, з 6–8 півкруглими гвинтовими нарізами. Загальна довжина рушниць коливалась від 110 до 136 см, вага сягала 4 кг. Найчастіше до козацьких рушниць використовували замки англо-голландського типу. Меншу популярність мав

Іл. 1. Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфа на саркофазі польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, що зображає битву під Берестечком 1751 р. Скульптор Ж. Тібо, 1672 р.

азійський (турецький, або арабський, іспано-мавританський) та інші замки. Перший тип в Україні дістав назву “шкоцького”¹¹.

Рушниці мали неширокий погонний ремінь з антабками для завіщування за спину. У поході рушниці вкладали у шкіряний покрівець нагалище¹².

Заряджали рушницю так: 1) вояк зводив курок на запобіжник; на відкриту полицю замка (панівку) сипав порох з натруски, закривав полицю; 2) діставав з ладівниці набій, надривав (скушував) його з боку пороху, висипав порох у цівку, опускав туди порожню паперову оболонку з кулею; 3) витягав шомпола й прибивав ним заряд у цівці (при цьому папір, зім'явшись, ставав флейтухом); 4) забираючи шомпол у ложе, ставив

курок на бойовий звід, прикладався і смикав за спусковий гачок.

Козацькі “завісні пищалі”, “ручниці”, використовували як у пішому, так і в кінному строю. Однак своїм розміром і формою вони були призначені більше для пішої стрільби в бою та полювання. Через це російське командування відряджало козаків відвідувати вартову службу на форпостах і охороняти обози, табори й запілля. Традиційні бойові козацькі “ручниці” з характерним багатопрофільним прикладом часто позначалися в приватній і офіційній документації в Гетьманщині терміном “мушкет” або “пищаль”. Хоча власне мушкет, тобто довгу, важку рушницю велико-го калібрУ з широким прикладом, де був глибокий виїм для великого пальця зверху, козаки зовсім не викорис-

товували. Узагалі термін “мушкет” із середини XVII ст. почали вживати як збірну назву, якою окреслювали будь-яку за типом і походженням військову завісну рушницю полегшеного зразка з погонним ременем, якщо вона не була західноєвропейського карабінного, мушкетного й фузійного (французького) типу, наприклад: “мушкет розходний”, московський, черкеський, донський тощо. Власне, семантика цього слова ідентична російському збірному терміну “пищаль” другої половини XVII ст.¹³

Старшина у воєнному побуті використовувала здебільшого *пістолі* й *карабіни* західної, російської чи турецької роботи з ударно-кремінним замком англо-голландського чи французького типу, рідше – пищалі гладкі й нарізні козацького типу із замками західноєвропейської або тульської роботи, з 20-х років – також фузії. Носили карабін на ремінному перев'язу з металевою пряжкою і гаком, на який його підвішували. Наприклад, генеральний хорунжий М.Ханенко 16 квітня 1733 р. замовив слюсареві виготовити пару карабінів з мосяжним прибором за 6 руб.¹⁴ А гетьман Д.Апостол 1728 р. доручив сотнику конотопському купити для нього в Гданську “две ручници терновии, з яких кождая была б о семи гвѣнтах..., а ложа и приклади такіе, як и в протчих наших ручницах, тилько з замками фолинтовими добрами (себто фузійними, французькими батарейними. – Е. С.)...”¹⁵ У реєстрі майна полковника Д.Апостола, складено му в 1724 р., налічуємо 49 (!) замків

фузійних тульського виробництва. В опису вогнепальної зброї полковника П.Полуботка 1722 р. подибуємо 9 пар пістолів та 27 гвинтових і 12 гладких “пищалей”. Генеральний підскарбій Я.Маркович у липні 1723 р. замовив купити в Шльонську (Силезії) “флінту” (фузію), пару пістолів гладких і ладівницю, а в травні 1724 р. – там само – знов фузію гладку, довгу¹⁶.

Утім основною вогнепальною зброєю практично всіх середніх і вищих старшинських чинів були *пістолі*. Наприклад, значковий товариш Чернігівського полку Петро Мокревич узяв у похід навесні 1725 р. тільки шаблі й пару пістолетів добрих¹⁷. Пістолети були зручними в близькому бою, однак їхня далекобійність, потужність і густість бою були досить невисокими. Серед використовуваних пістолів абсолютно переважали західного виробництва: “шльонські”, “ліпські”, “шкоцькі” – з “шкоцькими” (шотландськими чи англійськими) ударно-кремінними замками, а подеколи і витончені східні пістолі, але до них часто приробляли “шкоцькі” замки¹⁸. Пістолети в поході носили у шкіряних ольстрах завдовжки до 37 см, які привіщували поперед сідла з кожного боку.

Разом з вогнепальною зброєю козаки носили біля пояса потрібний для обслуговування її набір предметів спорядження та інструментів: ладунку, або ладівницю, з набоями, порохівницю для зберігання грубозернистого, цівкового пороху, натрускуд для підсипання дрібного пороху на

панівку, кульницю, викрутку, кисети з кулями, кременями, кресалом, трутом, шкіряні сумки.

Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував ролю лука й стріл у бою, але в козацькому війську лук залишався поширеним ще й на початку XVIII ст. Козаки послуговувалися рефлексійними луками турецького, або мусульманського, типу середніх і малих розмірів (до 130 см). Для носіння й захисту лука і стріл від дощу та пошкоджень використовували спеціальні футляри – наруччя, або луб'я, і колчан. Разом з усім комплектом зброєю мав називати “сагайдак”, або “сайдак”¹⁹.

Колольна держакова зброя – *спис* до XVIII ст. була мало пошиrena в українському козацькому війську, тоді як у військовому мистецтві російських козаків спис відігравав дуже важливу роль. Однак уже починаючи з останніх років XVII ст., спис стає неодмінною зброєю і в “гетьманців”²⁰.

Козацький спис складався з довгого, але вузького, легкого держака-ратища (ратовища) завдовжки близько 3,5 м і видовженого залізного наконечника-вістря (довжиною до 30 см разом з конічною втулкою): вузького огранованого, квадратного в перерізі або ж широкого, огранованого, листо- чи пероподібної форми (універсальніший тип, побутував також у піших козаків). Упродовж походу спис висів за правим плечем козака, тримаючись за допомогою двох ремінних петель (темляків), прив'язаних відповідно на нижньому кінці списа (крізь спеціальний отвір) і посередині: петлю,

прив'язану на кінці ратища, надівали на ногу, а довгим верхнім темляком привішували за плече²¹.

Шаблі на озброєнні козаків були центральноєвропейських і східних типів, різного походження, чималу кількість їх становили вироби місцевих майстрів²². Піхви до шабель виготовляли з дерева й переважно обкладали чорною шкірою. Прибор складався із залізного наконечника й двох металевих обіймиць завширшки 1½ – 3 см з кільцями під паска, або “брейцарами”. Підвішували шаблю до поясного ременя з лівого боку на довгих ремінних пасках, які зазвичай оригінально перепліталися між собою посередині особливим вузлом крізь прорізи, чого не знаходимо на Сході й у західних сусідів українських козаків²³.

Через часті, далекі й довгі походи, до яких заличували козацьке військо з 20-х рр. XVIII ст., довгострікову службу при форпостах з тривалим відривом від господарства, а також поширення на козацький стан унаслідок фінансової реформи 1722 – 1727 рр. податків, що традиційно збиралі лише з поспільства²⁴, багато козаків до 30-х рр. дуже збідніли. Вони були неспроможні забезпечити себе всім потрібним для служби, насамперед вогнепальною зброєю. Так, за результатами огляду-інспекції українського війська російським генералітетом перед походом 1734 – 1735 рр., у козацьких полках тільки половина козаків мала коней і вогнепальну зброю (рушницю) – так звані “кінні оружейні”. А другу

половину козаків становили такі категорії, як “піші оружейні” й “піші безоружайні”²⁵. Відряджені в 1735 р. до Лінії козаки (16 тис.) виявилися “... самые неимущие, у них не только ружей, но и седел нет...”, – звітував фон Вейсбах. Подібні оцінки давав фельдмаршал Мініх²⁶.

Ускладнили ситуацію також руйнівні для козаків Кримські походи 1735, 1736 рр.²⁷ Випе козацьке керівництво й російські уповноважені в Канцелярії міністерського правління спробували були виправити становище, виокремивши групу заможних козаків, які б несли основний тягар військової служби. Так було покладено поділ козаків на “виборних” (тобто добірних) і “підпомічників” та вперше регламентовано козацький службовий стрій. Виборні козаки (яких, відповідно до указу від 1736 р., залишилося в компутах лише 20 тис.) мали ходити в закордонні походи, тимчасом як їхніх “підпомічників” відряджали на всілякі наряди – на форпости та інші наближені до дому місця, використовували як сторожу при сотенних правліннях і полкових канцеляріях. Крім того, вони мали забезпечувати виборних козаків усім військовим спорядженням – одягом, зброєю, кіньми з убором тощо. Генеральна військова канцелярія (далі – ГВК) пропонувала полковникам залічувати до виборних низку категорій, виходячи з матеріального становища козаків²⁸. Міру матеріального забезпечення козака встановлювала спеціальна інструкція ГВК від 16 вересня 1735 р.

Полковники Хрушцов, Богданов і Радищев запропонували в 1734 р. особливу форму, як визначати виборних козаків і що їм належить мати. “Форма исправностей” була прийнята ГВК, доповнена й розіслана у всі полки. У ній було послідовно зазначено набір військових “исправностей” чи “потребностей” (одяг, зброя і кінський убір) виборного козака із зазначенням приблизної вартості кожного предмета, зокрема й озброєння: мушкет ціною 2 руб., ладівниця – 15 коп., натруска – 3 коп., спис – 10 коп.²⁹

Проте сама зброя, як і більшість предметів амуніції, і надалі залишались у козаків неуніфікованими, тобто не форменими.

Сотенна старшина, значкові товариши й сотники, як звичайно, мали в поході комплект озброєння, подібний до козацького. Деякі сотники й значкові товарищи озброювалися пістолями замість рушниці³⁰. Натомість полкова старшина вибирала озброєння на власний розсуд і в “іменних відомостях” воно не реєструвалося. Здебільшого це були шабля й пара пістолів, у рідкісних випадках до них додавали ще й карабін.

Незважаючи на нововведення, спрямовані на “реанімацію” козацького війська, певний час ще зберігався поділ козаків на категорії залежно від озброєння (кінні з рушницею і без рушниці та піші з рушницею і без неї) – в основному через фінансову неспроможність козаків забезпечити себе спорядженням. Так, наприкінці 30-х рр., як про це свідчать дані полкових

“іменних відомостей” 1737 – 1738 рр., складених за результатами персональних оглядів козаків і старшини в сотнях, ще залишалося чимало козаків без коней, без рушниць чи без шабель, зокрема й категорія “піших безоружейних”. Цих останніх, озброєних самими списами, у війну з Туреччиною 1735 – 1739 рр. відряджали на обслуговування й охорону артилерії, обозів, вищих чинів тощо. “Піші оружейні” козаки відбували службу на Українській лінії та дніпровських форпостах, а “кінні оружейні” брали безпосередню участь у військових діях, їх посилали в розвідки, вони охороняли роз’їзди. Не виключено, що збройні категорії визначали на той час не лише за рівнем добробуту козаків, а й за характером їхньої служби. Наприклад, у деяких селах були тільки піші козаки, озброєні самими списами, а в інших – лише повністю озброєні кінні, яких відправляли в похід і для охорони кордонів з рушницею, шаблею, списом і рушничними припасами. Подибуюмо курені, де всі або половина козаків – піші, а озброєні рушницею й списом, в інших – кінні, озброєні рушницею і списом, шаблею і списом чи тільки списом. Особливо багато піших козаків служило в Переяславському й Полтавському полках, зважаючи на близькість кордону³¹.

Уявлення про боєздатність і рівень забезпечення козацького війська зброєю за тих часів краще від сухої статистики дає звіт гадяцького полковника Г.Граб’янки від 23 червня 1737 р. у відповідь на указ Малоросійської колегії про спо-

ряджання козаків у похід: “В полку Гадяцком между рядовыми козаками имются престарые, молодые, наймиты, некоторые безоружные, и в некоторых неисправное руже и недоволное число пороху и свинцю... лучшие козаки едини в беспрестанных походах поизмели, а другие в раскомандированих... оные козаки свое доброе руже в прежних походах потерялы, а иные оного ружя, також... за крайним своим убожеством покупит[ъ] за что не имели, а хочай кто и купил бы, однак и купитьт[ъ] нигде не сискал.... весма те козаки обнищалы”³².

Маємо також деякі відомості про особливості козацького озброєння по окремих полках, зокрема на час Шведського походу 1741 р. Так, відповідно до ордерів Стародубської полкової канцелярії про готовування до походу, розісланих в усі сотенні правління в середині березня того року, кожний козак мав вирушати в похід з двома конями й належною зброєю зі спорядженням. Згідно з поданою формою, озброєння козака складалося із рушниці з погонним ременем і рушничним начинням, спеціального ремінного зеленої перев’язу з гаком-карабінчиком (бандолет) завширшки 3 пальці, на який чіпляли рушницю, шаблі з ремінними пасками, списа, ладівниці й рогової натруски, 15 кременів, 3 фунтів пороху, 80 куль, 3 фунтів олива (свинцю), “наворотки, протички” й форми для ліття куль до казенних рушниць на кожен курінь³³.

Водночас ордером з Лубенської канцелярії, надісланим у сотенні правління в перших числах березня

1741 р., наказано, аби місцеві уряди доклали зусиль і потурбувалися, щоб до походу кожний козак мав рушницю, пороху три фунти, кулі, кремені та інші збройові речі, передбачені минулими указами Генеральної військової канцелярії (тобто “Формою исправностей” виборного козака 1735 р.). До рушниці мав бути зелений перев’яз з погонним гаком, завширшки 3 пальці, а при сідлі біля правого стремена – “остерко” (олстро, бушмат), у яке мало засуватися дуло рушниці. Крім того, для захисту від дощу і пилу ставилася вимога мати на рушниці “олстро” (нагалище, покрівець). Щоб зберігати дрібний (затравковий) порох для підсипання на поліцю замка, у всіх козаків повинні були бути рогові натруски³⁴.

У 30-х рр. зроблено також перші кроки до уніфікації козацької зброї. До того часу козаки хоч і мали однотипні рушниці, але через брак централізованого забезпечення повної уніфікації в розмірах, калібрі й приборі не було. Причім, очевидно, ані козаки, ані командування не вбачало в ній потреби, виходячи із традиційного статусу козацького війська як іррегулярної сили. Однак у тривалих і важких походах 20-х рр. більшість козаків втратила свою зброю. У зв’язку з цим гетьман Д. Апостол у травні 1728 р. надіслав лист-клопотання графові Г. Головіну в Колегію іноземних справ. Покликаючись на втрату рушниць козаками в Низовому Дербенському поході й на Лінійній роботі під Царицином, а також на відсутність у Малоросії майстрів

“оружейної” справи, гетьман просив імператора виготовити на російських зброярях для козаків за їхній кошт 20 або 30 тис. “мушкетов” (рушниць) невисокої ціни за розробленим козацькою старшиною зразком “по обыкновенію Малоросійському”³⁵.

Нова імператриця Анна Йоанівна указом від 24 травня 1731 р. у відповідь на клопотання Д. Апостола наказала Військовій колегії виготовити на тульських зброярях коштом козаків 5 тис. рушниць. Ціну на кожну з них Військова колегія встановила 1 руб. 94 коп.³⁶

Однак виконання цього замовлення загаялося. Хоча зразок рушниці було передано в 1731 р., проте через зубожіння козаків не вдалося зібрати потрібних грошей на оплату майстрів. Тільки 9 січня 1735 р. президент Канцелярії міністерського правління О. Шаховський подав повторно імператриці на розгляд цю справу³⁷, і врешті в 1737 р. її завершено, хоч виготовлені рушниці були трохи відмінні від переданого зразка. У зразкової рушниці, загалом подібній до традиційних козацьких рушниць, цівка була виготовлена з “червоного заліза”, а кленовий станок (ложе) інкрустований лосячими різбленими кістками. Проте ще в 1731 р. наказано було встановити ціну на рушницю з простого заліза й ложе кісткою не викладати. Відповідно до указу, “надзвиратель оружейних дел” Пушкін установив зазначену ціну на рушницю з простою залізною цівкою, залізним замком, залізним прибором і п’ятьма мідними бляхами (обіймицями), а на станок (по

25 коп.) – з кленового дерева, тільки з двома “піддульниками” (наконечник устя підцівника) роговими й заслінкою роговою на прикладі, прибитою трьома залізними цвяхами. Втім указом імператриці в 1735 р. велено було робити рушниці цілком за зразковою. І, незважаючи на слухні зауваження Пушкіна, що виготовити такі рушниці за старою ціною неможливо (внаслідок значно більших затрат часу й коштів – не менш як 1 руб. 60 коп. замість 1 руб. 20 коп., а також через замалу кількість майстрів з виготовлення цвок із червоного заліза та відсутність зовсім майстрів з викладення станків кісткою за надісланим зразком), указом імператриці від 21 червня підтверджено “накрепко”, аби майстри робили 5000 рушниць “со всяким поспешением... и точно против образцовой во всем сходные, не отговаривая никакими отговорками”. Повільним ходом справа зрушила з місця. Проте кінець кінцем тільки частину руш-

ниць виготовили із цівками із червоного заліза, і то обійшлися вони козакам у 2 руб. 33 коп., а решта мала звичайні цівки й стару ціну³⁸.

Однак 5 тис. виготовлених рушниць було замало, щоб задовольнити потребу всіх козаків у зброй. Тому указами цариці в 1735 і 1736 рр. велено на тульських зброярях для козаків малоросійських і слобідських полків виготовити 25 тис. “казацких ручниць”. Їх і було зроблено за встановленою ціною відповідно до зразка, надісланого 7 травня 1735 р. з контори артилерії і фортифікації, – “з железным прибором, а бляхи для укрепления в стволе ложки медные против присланной...” З тієї кількості рушниць 21 тисячу, згідно зі звітом генерального підскарбія Михайла Скоропадського від 19 березня 1750 р., було прийнято й розіслано в малоросійські полки³⁹.

В іменних оглядових “відомостях” козацьких команд, споряджених у 1750, 1751 і 1752 рр. до Української лінії для тримання караулів, роз’їздів

Іл. 2. “Чертёж малороссийской казачьей ручницы 1735 г.” (Історичний архів ВІМАІВ і ВЗ (м. Санкт-Петербург, Росія). – Ф. 57. – On. 1. – Спр. 38. – Арк. 5).

і форпостів, в усіх виборних козаків у складі озброєння подибуємо список, шабло, ладунку з 8–18 набоями, по 3 фунти олива й пороху, 50–80 куль, 5 або 10 кременів та майже в кожного – “казенну”/“государеву” рушницю⁴⁰.

Кілька таких козацьких казенних рушниць нині зберігаються в музеїчних збірках Росії і України. Вона має восьмигранну цівку з гладким або нарізним каналом, чотирикутну мушку й націльник – фігурну колодку з прорізом; замок тульський кремінний батарейний з додатковим запобіжником курка – гачком-“собачкою”, ложе з підцівником в усю довжину цівки й традиційним коротким, вузьким, багатопрофільним прикладом з шухлядою (гніздом) для рушничного приладдя; прибор заливний, за винятком мосяжного наконечника устя підцівника й п’ятьох тонких мосяжних кілець, за допомогою яких цівка кріпиться в ложі. Шомпол залізний. Довжина цівки – 1070мм, калібр – 16,5мм. Довжина всієї рушниці – 1417мм, вага – 4300г. (л. 2)⁴¹.

Отже, тепер абсолютна більшість козаків усіх полків були озброєнні однаковими рушницями. А невдовзі, 4 липня 1751 р., вийшла “промеморія” Військової колегії “о неделанні в нерегулярних войсках ружья и прочих оружейных вещей мимо и без ведома Тульской оружейной канцелярии”. 28 вересня 1751 р. цей документ відправлено до гетьмана К. Розумовського. У “промеморії” між іншим зазначалося: “буде когда для малороссийских козаков понадобится какое ружье или оружейные вещи”, то має він повідомити

про це в Колегію іноземних справ, а без проби й свідоцтва Збройової канцелярії рушниці та інші предмети озброєння не підряджати⁴².

На 50-ті рр. XVIII ст., часу правління гетьмана К. Розумовського, уже змінюються вимоги військового керівництва в цілому до матеріальної і бойової готовості українського війська. Козакам почали вчиняти регулярно персональний огляд і належну військову екзерцицію (вишкіл). Нові кондіції відображені, зокрема, уже в перших ордерах новообраного гетьмана до полковників з військових питань, наприклад: “... мы з единой нашей ко отечеству своему любви сего желат[ъ] знатную имъем причину: дабы всегда малороссийских полков всѣ до единого козаки, також и сами старшина полковая, и сотники з сотенною старшиною, и значковые товарищи были во всякой подлежащей им воинской добротѣ и исправности, и в случае куда либо вперед востребования их для службы Ея Императорскаго Величества в крайней готовности находилис[ъ]... Того ради через сие повелъваем вам и всей полковой старшинѣ над сотниками и сотенною старшиною... имѣт[ъ] всеприлѣжнѣшое недреманним оком надсмотреніе: чтоб они над подкомандными своими козаками всемѣрно сего наблюдали, дабы всегда во всякой подлежащей воинской добротѣ и исправности оные найдовались... Зачем зараз би они... всѣм до единого рядовим козакам самоперсонал[ъ]ной смотр и должную экзерцицію учинили”⁴³.

Такі тверді вимоги ставилися й до козаків-підпомічників як людей військової професії. Так, згідно з ордером К. Розумовського від квітня 1752 р., вони мали спорядитися до військової служби “поелику кто как изможет, хотя при едних лошадех... и ружем исправним и прочтою аммуніцією”⁴⁴.

А проте заходи, яких ГВК вжила протягом 30 – 50-х рр. XVIII ст., усеж таки не дали бажаного результату, – матеріальна готовість “вигборних” козаків у цілому лишалася нездовільною. Скажімо, після огляду 1 серпня 1756 р. козачої півторатисячної команди, відрядженої на Українську лінію під начальство полтавського полкового осавула Якова Козельського, той подав скаргу до ГВК про те, що призначених у команду козаків висилають з їхніх сотень, не роблячи їм належного огляду: “ибо в оной командѣ козаки многіе и по большей части являются в воинском припасѣ так неисправни, что в иных в ладунках патрони холостіе, а в нѣкоторих хотя и с пулями, но и тѣ не в пропорцію ружжа подѣланы, что и в руже ввойти нѣкак не могут. В нѣкоторих же патрони против калѣбуру весма мали, а особливо что в оних козаков в патронах и в турсуках (натрусках. – Е. С.) порох ветхой и от ветхости в пил истерп, так что і к палбѣ крайне не годится...”, а через відсутність у козаків із собою потрібних інструментів, передусім кулевиливних форм, виправити це неможливо. За такі хиби часто дорікав осавулові й російський генералітет, що командував при

Лінії. За указом ГВК, козаків при Лінії замінено до жовтня на інших, яких було перед тим ретельно оглянуто⁴⁵. Водночас і бригадир фортеці св. Єлизавети комендант Глебов рапортував імператриці, скаржачись, що багато хто з “малоросійських” козаків, присланих у Нову Сербію, непридатні до служби й “безоружайні” (без рушниць). Такий стан речей був характерний загалом для всіх козацьких полків через брак належного нагляду за готовістю козаків у сотнях, скруту, яку переживали самі козаки, а також унаслідок відсутності виробленого загального дисциплінарного порядку, військового статуту й генеральних оглядів.

Проте дуже “підмочена” репутація малоросійських козаків і скарги російського командування не залишили байдужими найвище козацьке керівництво, насамперед гетьмана К. Розумовського, у якого зродились далекояжні наміри щодо майбутнього Гетьманщини та її збройних сил. Уже ордером від 7 жовтня 1756 р. в ГВК гетьман звелів “из той Генералной войсковой канцелярії ко всѣм малоросийским г[ос]п[о]д[а]м полковнікам найкрѣпчайше подтвердит[ъ] впред[ъ] малоросійскія козаки к служби Ея Императорского Величества наряжаеми были годнія и с исправним ружем...”⁴⁶

Знаменним виявився 1757 р., з якого почалась нова сторінка в історії козацького війська Гетьманщини. З нагоди приготування до Прусського походу п'ятитисячної команди козаків ГВК на чолі з гетьманом

запровадила реформу “воїнської екзерциї” козацьких команд, якої вимагали від ГВК деякі полкові канцелярії, запитуючи зокрема: “яким образом наряженних с тѣх полков в пятотисячное число к походу козаков нинѣ и вперед[ъ] к военному дѣйствію экзерцѣтоват[ъ] и какія при том их обученіи рѣчи употреблят[ъ]”. Бо до того часу сотники провадили вишкіл козаків на власний розсуд, не маючи настановлення згори, через що навіть в одному полку козаки не були узгоджені в екзерциї⁴⁷. Наприкінці грудня 1756 р. генеральний осавул Яков Якубович відправив до всіх полковників форму свого огляду козацьких команд і форму воїнської екзерциї “легкого войска”, що їх склали генеральні старшини (як і пропонував гетьман)⁴⁸.

Згідно з першою формою, виряд козака, визначений для огляду, становили такі предмети: список з темляком; шабля з піхвами й темляком; ремінні паски (портупея); рушниця, а при рушниці – погонний ремінь, затравка, курок, кресало, панівка, протичка, шухляда з жиром і флейтухами полотняними; “погон с круком” (перев’яз з гаком-карабіном до рушниці, бандолет); ладунка з ременем, натруска з порохом; кулі, залізна форма для виливання куль; кремені, обкладені оливом або ремінцями; “крейцар для вишрубовання пул[ъ]”. Крім того, в кожного козака при сідлі мала бути ще й сокира в покрівці, а в кожних десяти чоловік – три заступи для переправ.

Сотникам належало мати шаблю й пару пістолетів в ольстрах при сідлі, неодмінно з темляками – “для всяко-го нужного слuchaю”. Те саме стосувалося й сотенних старшин. Сотенні отамани на огляді мали бути озброєні так само, як і рядові козаки⁴⁹.

За результатами огляду генеральним осавулом Я. Якубовичем козацьких команд, споряджених у Прусський похід, що відображені в поіменних списках, 20% козаків бралися за шаблю та інші предмети озброєння. Зокрема в переліку “несправностей” подибуємо непридатні або відсутні рушниці (найбільший відсоток), шаблі, ладунки, паски, піхви, ремені до ладунок і натрусков. Утім осавул твердо наказав полковникам і сотникам ліквідувати всі виявлені хиби – замінити або полагодити забраковані речі, що й було швидко виконано⁵⁰.

Вважаємо за потрібне також уточнити питання, що стосується реального статусу “малоросійського” козацтва як роду військ у XVIII ст. У вітчизняній історичній літературі усталилася концепція, відповідно до якої козацьке військо з кінця XVII ст. виконує ролю легкої кінноти у структурі російської армії (О. Апанович, В. Дядиченко та ін.). Сумарне вивчення різних за типовими ознаками джерел, насамперед писемних, дає підстави спростовувати або принаймні поставити під сумнів цю думку. На наш погляд, “малоросійські” козацькі полки XVIII ст. можна розглядати як окрему легкоозброєну армію універсального призначення, а не рід зброй чи військ. Про це

свідчать комплекс озброєння козаків, тип їхньої вогнепальної зброї, а також міра матеріальної готовості на середину XVIII ст. гетьманських козаків до походів. Шаблі й навіть списи не мали істотного значення в арсеналі “малоросійських” козаків для характеристики їхнього військового мистецтва й виконання службових обов’язків, зокрема під час бойових дій. Так, у 20–30-х рр. XVIII ст. половина навіть найкращих, “кінних оружейників” козаків не мала в походах шабель⁵¹, які конче потрібні легкій кавалерії. Для порівняння, у битві під Берестечком (1651 р.) так само далеко не кожний козак мав шаблю, на відміну від рушниці, але в той час більшість козацького війська становили піші формування, де шабля завжди мала другорядне значення⁵².

До того ж, традиційні козацькі “ручниці” були пристосовані насамперед для пішої стрільби – щоб швидкісно й результативно стріляти верхи, вони занадто довгі й важкі. Недарма формену козацьку ручницю зразка 1735 р. було затверджено 1740 р. як штатну зброю російських гарнізонних військ. Тим часом донські, слобідські й запорізькі кінні козаки на додачу до рушниць тоді мали на озброєнні ще й пістолі⁵³. За ними, на відміну від “гетьманців”, закріпилася роль справжньої легкої кінноти, традиційна для російського козацтва південного степового простору, яке завжди було під величезним впливом військової вміlostі кінноти тюркських і кавказьких народів, зокрема адигів (черкесів),

татар, калмиків, осетинів і грузинів. Не мало вагу в цьому, вочевидь, мало й те, що з початку XVIII ст. російське командування використовувало “малоросійських” козаків переважно для сторожової служби, охорони форпостів, обозів, таборів і запілля.

Універсальну роль “малоросійських” козаків офіційно закріплено згаданою реформою військової екзерциї 1757 р. Козаків мали навчати не тільки вправ легкої кінноти, а й добре стріляти рядами, спішившись. Ця особливість зближала козаків у військовій тактиці з драгунами, які в разі, коли цього потребували обставини, спішувалися і діяли як піхота у складі підрозділу. Можливо, небезпідставно козацьку Форму екзерциї написано багато в чому за зразком Форми екзерциї російської регулярної кавалерії⁵⁴. В ордері Генеральної старшини від 2 лютого 1757 р. до всіх козацьких полковників підкresлюється, щоб козаки й старшина серед іншого завжди знали, “... в случае надобности, где будет конная команда, а потребност[ъ] укажет сгышитис[ъ], как поступат[ъ], особенно же искусно б умѣли в цѣль палит[ъ], и ружжем, так же и списом, сидя на лошадѣ действовать[ъ], а притом... и сами козаки... при всяком добром вооруженїи и при всяком же доволном в пулях и поросѣ запасѣ” (підтверджено гетьманським ордером від 7 березня 1757 р. до полковників)⁵⁵. Свідчення “універсального” статусу “малоросійських” козаків знаходимо і в ордері чернігівського полковника Петра Милорадовича

до полкових осавулів у серпні 1762 р.: “Оних козаков обучат[ъ] экзерциї так, как ордером Его Ясневелможности приказано, а особливо порядочно и скоро заражат[ъ] и палит[ъ]... Причем всячески старатся о сем, чтоб особенно пешими могли порядочно и скоропостижно палит[ъ], как целими сотнями, так раздѣля сотню на двое и на трое, и на четверо”⁵⁶.

Зміст і мету розглянутої реформи найкраще й без коментарів характеризують гетьманові слова стосовно вишколу козаків в ордері від 31 грудня 1756 р., відправленому до ГВК з Санкт-Петербурга: “... в разсужденії яко они нерегулярніе, в далную экзерцицю вводит[ъ] не слѣдует, однако надлежит[ъ] их обучат[ъ], примѣряясъ другим хвалимим нерегулярним войскам, дабы они могли токмо скол[ъ]ко возможно, хотя нѣ по регулям, но против прежняго своего обикновенія исправно з ружя палит[ъ] и оным дѣйствоват[ъ] и в лошадинной ездѣ исправними и проворними оказываются. Особливо, чтоб лошадѣ крѣпкіе и годніе в дал[ъ]ний поход служит[ъ] могутшіе, и ружье исправное и чистое, и всякая воїнская исправност[ъ], и запаси, и одѣяніе негнусное у оних козаков были. О чем надлежит накрѣпко к полковникам из старшинами предложит[ъ]”⁵⁷.

Полковники відтоді своїми указами стали вимагати від полкових осавулів та сотників сумлінно виконувати наказ гетьмана від 1757 р. і регулярно надсилати рапорти про результати навчання й стан готовості козаків у “войнській

ісправності”⁵⁸. Отож реформа почала давати плоди, зумовила реальні позитивні зрушенні.

Запровадження нової військової екзерциї і здобутий у Прусському поході досвід показали доцільність переозброєння виборних козаків. Ще під час генерального огляду козацької п'ятитисячної команди в 1757 р. вище командування визнало козацькі рушниці малопридатними як для кінної, так і пішої служби через їхню велику вагу⁵⁹. І вже невдовзі більшість козацьких полків поступово, протягом кінця 50 – 60-х рр., переозброюється шаблями й вогнепальною зброєю російських і західноєвропейських легкокавалерійських зразків⁶⁰.

До масового переозброєння козаків у полках призвів передусім реальний незадовільний стан озброєння козаків. Полкові осавули не раз скаржилися генеральній старшині, що в багатьох козаків рушниці й шаблі – вкрай непридатні до використання. Тому невдовзі, на підставі ордера гетьмана від 21 грудня 1760 р., у якому мовилося, що в разі потреби в підряді рушниць та інших козацьких “войнських ісправностей”, мають бути чинені підряди за попередньою апробацією гетьманом. Більшість полковників після обговорення на раді з полковою старшиною і сотниками та апробації гетьманом підписали контракти з тульськими збройовими майстрами на підряд форменої зброї і спорядження для козаків за поданими з полків зразками⁶¹. Розгляньмо цей процес на окремих прикладах.

Ще в січні 1756 р. гадяцький полковник Василь Розумовський уклав контракт з тульським купцем А. Сушиліним на поставку виборним козакам його полку 1500 однокаліберних коротких рушниць “павловської роботи”: із цівками червоного заліза завдовжки шість аршинних чвертак (106,8 см), зокрема половину гвинтованих (нарізних), а половину круглих, з добрими ложами із погонами (скобами), із залізним шомполом. Також у комплекті до всіх рушниць були ремінні перев’язі (бандолети) завширшки 1/12 аршина (59 мм) із звичайним гаком та добреї ремінні нагалища/покрівці. Рушниця обійшлася кожному козакові в 3 руб. 20 коп. За свідченням самого полковника, старі рушниці у виборних козаків – зовсім непридатні, “ибо разної роботи и разных же калѣбров, тяжестное, к тому же много имѣется и такого, что рострѣляно и вовсе через то не годится...”⁶²

Трохи пізніше гадяцькі козаки взяли також на озброєння шаблі гусарського зразка. 30 жовтня 1759 р. Гадяцька полкова канцелярія надіслала гетьманові на розгляд свою постанову про підряд на виготовлення для всіх виборних козаків шабель. У поданні полковник доповідав, що, згідно з повідомленням полкового осавула Йосипа Ситенського, в усіх виборних козаків шаблі до воєнних дій і церемонійних оказій малопридатні, а саме: 1) “разномодніє, как то: з древних российских уже за негодност[ъ] повиброшенных палашей передѣлки, полѣускіе

старіе, гусарськіе, донскіе, а по болшой часты козацкіе здешной малороссійской работы: простоманерніе ржавіе і никакой оправки доброй не имѣючие; 2) короткіе; 3) узкіе; 4) адни кривѣ, а другіе весма правіе сабли, простого і крученого желеza, здешними майстерами дѣланніе, тупіе, а многіе і сламанніе да подчиненніе, і в рукойманії (руків'ї. – Е. С.) никакой защиты не имеющіе. Сабля же де, кромѣ ружья і списа, всякому козаку так конному, яко и пѣшому добрая, длинная, острая, широкая и доволиной замах имѣющая, к военной аперациї в случаѣ поиску и обороны, так нужно і необходимо потребна, что без оной козаку против неприятеля стоят[ъ] крайнѣ ест[ъ] мало надежност[ъ]”, – переконує осавул. Тому вирішено в полковій Гадяцькій канцелярії, за прикладом Миргородського полку (2568 шабель для всіх виборних козаків і підпомічників виготовлено на казенних російських зброяряннях), для усіх виборних козаків Гадяцького полку виготовити підрядом на казенних зброяряннях “одноманерніе добріе, длинніе, остріе, з защитою в рукоймії достаточною, сабли, примѣром в длину и дебелост[ъ] и з крѣпкою оправкою против гусарских шабел[ъ]”. Однак паски до шабель мали залишатися “козацькі”. А старі шаблі козаки могли самохіт’ продати козакам-підпомічникам⁶³.

Водночас, з дозволу ГВК і в інших полках розпочато поставку для козаків і сотенної старши-

ни зброї і амуніції гусарського або драгунського, переважно, зразка. Робилося це на розсуд полковників і осавулів. Так, Чернігівський полковник Петро Милорадович, за прикладом Ніжинського, Лубенського й Миргородського полку, отримавши 20 листопада 1762 р. дозвіл на підрядження, підписав 14 грудня 1763 р. контракт з тульським зброярем І. Ослоповим на виготовлення за поданими зразками 1706 однокаліберних карабінів, 32 пар пістолетів (для сотених осавулів і хорунжих), 1738 ладунок і 1738 шабель. Згідно з контрактом, карабіни мали бути легкими, із цівками круглими негвинтованими з доброго й некроєного сибірського заліза з написом “полку Черніговського”; в ложах березових чистих, несучкуватих, в opravі мідяній жовтій, з товстими заложниками (наконечниками устя підцівника) по кінцях, з прикладами “без налобников” (стопи), із загинами пласкими міцними, з написом на них “Іван Ослопов”; з дужками (погонами) й погонними кільцями на них залізними, чистої роботи, а також із залізним шомполом. (У пізніших документах зазначається, що карабіни чернігівських козаків мали гніздо (шухляду) з кришкою, пригвинченою шрубом, і мідяні антабки). На кожний десяток рушниць передбачалося виготовити по одній залізній кулевиливній формі. До карабінів – зробити червоні юхтові перев’язі з пряжкою і наконечником, гладкими, з жовтої міді, завширшки три добрих пальці, як у драгунських, та заліз-

ним вороненим гаком з тугою пружиною. Нагалище/покрівець до карабіна мало бути з білої шкіри. Ладунки до карабінів і пістолетів – з юхтової червоної шкіри, на 22 набої по калібрzu рушниці, з мідяною зеленою бляхою із полковим гербом (орел з деревцем) і написом “полку Черніговського”. До ладівниці належало виготовити ремінь-перев’яз юхтовий червоний, завширшки два пальці з двома жовтими кільцями. Шаблі з мідяними ефесами й руків’ями дерев’яними, обшитими чорною шкірою і обвитими мідяним дротом – за новозразковими драгунськими. Клинок у шабель – довгий, гострокінцевий, неламкий, з пружинною силою; піхви хозові (козлові) чорні із залізним наконечником та “устям” і серединою (обіймицями) короткими, залізними. Портупеї/паски з червоної юхтової товстої шкіри завширшки два пальці, з мідяними жовтими пряжками й наконечниками (по 1 парі). Сотенным старшинам замість карабінів – по парі пістолів однокаліберних із цівками з доброго заліза зі смугами й написом “полку Черніговського”, у добрих березових ложах, з “окладкою” мідяною; замок плаский, міцний з написом “Іван Ослопов”; шомполи залізні. Ольстри до пістолетів з чорної юхтової шкіри, з ременем.

Карабін з ладункою і шаблею для козака обходились у 6руб. 60коп., а старшинам ладунка з шаблею – у 2руб. 40коп. і пара пістолетів з приборами – у 4руб. Та через те, що козаки були не однакової заможності, їх

поділили на три категорії, відповідно до яких і справляли гроші за зброю. Усі вироби мали пройти казенну апробацію у Збройовій канцелярії в Тулі при депутататах Чернігівського полку. І. Ослопову належало поставити їх у Глухів у три терміни – з січня 1765 по січень 1766 р. У середині 1765 р. всю зброю з амуніцією було роздано в сотнях полку⁶⁴. Причому централізовано підряджену зброю та амуніцію роздавали чинам і козакам тільки для військової служби і її мали відбирати в них у разі звільнення. Про це наголошувалося в ордері про віді branня зброї і амуніції у звільненого 1768 р. хорунжого. Пізніше у міру зношування зброю і речі з амуніції відсилали для лагодження в Тулу⁶⁵.

Незабаром і виборні козаки Переяславського полку з дозволу гетьмана отримали однакові карабіни (1200 штук) з ладунками й перев'язами. До цього, як доповідав у донесенні гетьманові в ГВК полковник Семен Сулима (кінець грудня 1763 р.), виборні козаки були “в ружії весма неисправні, которое имъютъ разнокалѣберное неодинакое и у инного ста ринное козацкое, а у другого называемое донское, однако и тое неравное и пулями малое”. Ці старі рушниці розprodавали козакам-підпомічникам для служби⁶⁶.

Вітчизняний історик-сучасник М. Антоновський теж відзначав, що з певного часу козаки почали носити шаблі, як у всіх російських драгунських і гусарських полках. Крім того, він залишив опис тогочасного козацького списа, який мав тригранний наконечник (“дротик”),

а від дротика по ратищу прибивали ребром загострену залізну штабу завдовжки аршин (так званий відріз) – для заподіяння рани ворогові, якщо той схопиться за спис⁶⁷. Утім немає підстав уважати, що описаний зразок був єдиний, спільний для всіх козацьких полків.

Переозброєння козацьких полків дістало відображення і в тогочасних ілюстративних пам'ятках. Зокрема на акварельному малюнку виборного козака (натурна робота Т. Калинського) бачимо і зброю описаних типів (іл. 3). У руці козак тримає карабін, опертій на плече, а з лівого боку в нього на козацьких пасках – шабля гусарського зразка: з обвітим мідяним дротом руків'ям під чорною шкірою, дугоподібною гардою і чорними піхвами із залізним прибором. А на малюнку козацького сотника зображено шаблю гусарського зразка, у якої гарда й верхів'я ефеса оформлені декоративно (іл. 4).

На збереженому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку 60-х рр. XVIII ст. уміщено традиційний образ козака (герб Війська Запорозького), але озброєного вже не “ручницею” і шаблею з відкритим ефесом, традиційними для українських козаків, а карабіном і з т. зв. французьким прикладом і гусарською шаблею, які зображені вельми реалістично (іл. 5).

Виявлені нами реєстри (відомості) спорядження козаків, яке козаки окремих полків утратили в боях із супротивниками, або яке належало полагодити, або воно було послане козацьким командам, що довгостроково перебували при фортецях,

Іл. 3. Т. Калинський.
Малоросійський виборний козак.
60 – 70-ти pp. XVIII ст.

Іл. 4. Т. Калинський. Малоросійський
сотник. 60 – 70-ти pp. XVIII ст.

на заміну зношеного й пошкодженого, показують повний склад збройових речей виборних козаків у 60 – 70-х рр. XVIII ст. Наприклад, серед похідних “войських ісправностей” козаків Лубенського полку (1768 і 1774 рр.) називаються карабін, ладунка, перев'яз з погонним гаком і жовтим прибором (пряжкою і наконечником), нагалище, сумки ремінні, натруска з порохом, ріг пороховий, 40 – 50 куль, 3 фунти пороху, спис, шабля, нагайка (канчук). Деякі козаки замість карабіна мали “ружо донське”. Під “донською” рушницею, вочевидь, треба розуміти рушницю кавказького типу, що була на озброєнні в донських, а

Іл. 5. Прапор Сенчанської сотні
Лубенського полку, 1760-ти pp.
XVIII ст. Фрагмент. Національний
музей історії України

також значною мірою – у запорозьких і слобідських козаків (див. *Додаток*). Такі речі згадуються і в реестрах спорядження козаків та отаманів інших полків. Сотники й сотенна старшина козацьких полків, як звичайно, були озброєні пістолетами й шаблею⁶⁸.

В окресленому складі, судячи з відомостей сучасників (кіївський полковник О. Безбородько, історик О. Шафонський), козацьке озброєння збереглося до розформування “малоросійських” козацьких полків у 1783 р. Єдине нововведення до козацького спорядження зроблено 1769 р. За ордером і розробкою нового правителя Малоросії, генерал-фельдмаршала гр. О. Рум'янцева, усі виборні козаки дістали до сідел *бушмат* – шкіряну кишеню-ольстерце із системою спеціальних ременів з пряжками, призначену для приторочування карабіна з правого боку сідла під час походу, тобто коли він не привішений на гаку перев’яза-бандолета⁶⁹.

У козаків-підпомічників зброя і амуніція до неї залишались неуніфікованими, здебільшого – старі козацькі, придбані у виборних козаків і полагоджені. Окрім кінної служби на внутрішніх нарядах, у коло обов’язків підпомічників входило відбування караулів при полкових клейнодах і корогвах та сотенних канцеляріях, а також при колодниках (тут вони мали бути озброєні рушницями й шаблями, придатними для служби)⁷⁰.

Настанок коротко підсумуємо основні результати нашої початкової, відправної розвідки з розглянутої проблеми. Від початку XVIII ст. і надалі, аж до самого кінця існуван-

ня “малоросійських” козацьких полків, озброєння гетьманських козаків, згідно з військовими приписами, складалося з рушниці, списа й шаблі. Впродовж першої половини століття ці різновиди вогнепальної і холодної зброї в козаків не були строго уніфікованими за розмірами, формою, матеріалами й оправою, хоча серед них і переважали однотипні, традиційні зразки. Перші кроки до водноманітнення зроблено у другій чверті XVIII ст.: для більшості козаків на тульських казенних зброярнях у 30–40-х роках виготовлено за наданим від козацького керівництва зразком однакові “ручниці”. Далі зброя козаків зазнала відчутних змін. Підставою для них став як негативний, так і позитивний досвід, що його козацьке військо здобуло в численних закордонних походах (передусім у Прусському), функційна непридатність старих “різноманітних” зразків козацької зброї та їхня невідповідність викликові часу й новим бойовим вимогам, тодішньому розвиткові тактики і стратегії у провідних європейських арміях, а також змінам у вмінні й вишколі українського козацького війська у результаті військових реформ, запроваджених урядом гетьмана К. Розумовського. Як наслідок, більшість козацьких полків переозбройлися уніфікованими шаблями і карабінами, розробленими полковими урядами, здебільшого за російським і західноєвропейськими легкокавалерійськими зразками, і виготовленими на казенних тульських зброярнях за підрядом (контрактом).

ПРИМІТКИ

- Цитати з давньоукраїнських писемних джерел у тексті подано із збереженням мови й графіки оригіналу. Лише твердий знак у кінці слова ї між приголосними випущено.
- 1 Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969. – С. 44–46, 73.
 - 2 Сидоренко В.О. Зброезнавство як спеціальна історична дисципліна: (За матеріалами історії України XVI – першої половини XVII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 269–279; Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992; Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброезнавче дослідження. – К., 2007. Див. також: Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие: (История развития со временем возникновения до 1936 г.). – Ленинград, 1937. – Т. 1.; Богоявленский С. К. Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // Исторические записки. – Москва, 1938. – Т. 4. – С. 258–283; Гордеев Н. В. Русское огнестрельное оружие и мастера-оружейники Оружейной палаты XVII века // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. – Москва, 1954. – С. 1–58; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Каталог. – Москва, 1990; Вона ж. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Определитель. – Москва, 1992; Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа: История оружия. – Москва, 1995.
 - 3 Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 142.
 - 4 Бантиш-Каменский Д. История Малой России: В 3-х ч. – 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч. III. – С. 589, 590.
 - 5 Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 43–46; Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: (К 250-летию Полтавского сражения). – Москва, 1959. – С. 249; Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, м. Москва (далі – ВР РДБ). – Ф. 159. – Спр. 2908 (3147). – Арк. 2.
 - 6 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Спр. 54481 (Лаз. 30). – Арк. 210; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 329 (383). – Арк. 1–6.
 - 7 Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 73.
 - 8 Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза ВитвORTA, с 1704 г. по 1708 г. // Сборник Русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 39. – С. 56; Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза ВитвORTA, и секретаря его Вейсброда с 1708 г. по 1711 г. // Там само. – СПб., 1886. – Т. 50. – С. 68.
 - 9 Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 55.
 - 10 Маркевич В. Е. Зазнач. праця. – С. 80.
 - 11 Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.: (За матеріалами археологічної експедиції музею). – Рівне, 1986. – С. 5–7; Сидоренко В. О. Зазнач. праця. – С. 273; Гордеев Н. В. Зазнач. праця. – С. 20; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие Русской армии конца XIV–XVIII веков: Каталог. – С. 71.
 - 12 Каталог найважливіших знахідок... – С. 7.
 - 13 Богоявленский С. К. Зазнач праця. – С. 273; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 29, 112; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 13. – С. 140; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 370.
 - 14 Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). – К., 1884. – С. 108.

- 15 ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр. 162м/80. – С. 31.
- 16 Там само. – Ф. ХХVІІІ. – Спр. 1. – Арк. 38; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков//Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1862. – Кн. 3. – С. 24; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. 1. – С. 35, 98; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1902. – Т.1. – С. 75.
- 17 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 53082 (Лаз. 127). – С. 212.
- 18 Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 24, 41; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1842 (2026). – Арк. 7; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55718 (Лаз. 415). – Арк. 428зв; Спр. 58454. – Арк. 11зв; Ф. ХХVІІІ. – Спр. 1. – Арк. 11 зв., 25 зв., 32 зв., 39 зв.; Стороженки: Фамильный Архив. – Т.1. – С. 75; Славутич Е. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06. – К., 2008. – С. 72, 73.
- 19 Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 118.
- 20 Там само. – С. 118; Стороженки: Фамильный архив. – Т. 6. – С. 112.
- 21 Свешников И. К. Зазнач праця. – С. 236; Казаки в изображении иностранных художников//Казачий круг: Альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 3, 5, 6; Украина – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітинах. – К., 2004. – С. 95; Національний музей історії України, м. Київ. – Інв. № 1455; Славутич Е. В. Зазнач праця. – С. 74, 75.
- 22 Див.: Тойчкін Д. Зазнач праця.
- 23 Славутич Е. В. Зазнач праця. – С.75; Харківський державний історичний музей. – Інв. № ОС – 577; Національний музей історії України. – Інв. № 3 – 42.
- 24 Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні – Гетьманщині (1722–1727)//Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 148.
- 25 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4838. – Арк. 9, 56, 85.
- 26 Там само. – Спр. 5102. – Арк. 11, 33 – 56; Спр. 5107. – Арк. 14; Репан О. Мобілізація козаків гетьманщини для воєнних походів у 1735 – 1739 роках//Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 20.
- 27 Аркас М. Історія України-Русі. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 314.
- 28 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51423 – 51497 (Лаз. 82). – Арк. 4, 5, 34; Апанович О. М. Зазнач праця. – С. 23.
- 29 Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: (Историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 21 – 22; ВР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51191 – 51422 (Лаз. 81). – Арк. 60 – 62; Російський державний архів давніх актів, м. Москва (далі – РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 41.
- 30 ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6427. – Арк. 3 – 32; Спр. 5102. – Арк. 33 – 56; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1306 (1420). – Арк. 2; Спр. 1685 (1867). – Арк. 2.
- 31 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1306 (1420). – Арк. 3; Спр. 1309 (1423). – Арк. 1 – 3; Спр. 1307 (1421). – Арк. 2; Спр. 1681 (1863). – Арк. 1; Спр. 1685 (1867). – Арк. 1 – 6; ЦДІАУК. – Ф.1501. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 45, 298 – 306, 505; Спр. 25. – Арк.6, 152; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6427. – Арк. 3 – 32; Спр. 6829. – Арк. 128; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 918. – Арк. 31 – 32, 72; РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 1144. – Арк. 9 зв.
- 32 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 563 (643). – Арк. 1.
- 33 ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1 – Спр. 406. – Арк. 2.
- 34 ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1.
- 35 Там само. – Ф. VIII. – Спр. 162м/80. – Арк. 28.
- 36 Науковий архів Інституту історії РАН, м. Санкт-Петербург (далі – НА ПРАН). – К. 150. – Оп. 1. – Карт. 11. – Спр. 490. – Арк. 1.

- 37 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 3050 (3304). – Арк. 1 зв.
- 38 Там само. – Спр. 3048 (3302). – Арк. 1, 2; ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5969. – Арк. 1 – 3.
- 39 ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19305. – Арк. 186; Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, м. Санкт-Петербург (далі – ВІМАІВ та ВЗ). – Історичний архів. – Ф. 2. – Оп. ШГФ. – Спр. 4168. – Арк. 222 зв.; 223; Оп. Сборн. – Спр. 42. – Арк. 89 зв.
- 40 ІДІАУК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 28, 29; Спр. 244. – Арк. 17, 40; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 17, 65 – 76.
- 41 ВІМАІВ та ВЗ. – Інв. № 1/249; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков: Каталог. – С. 64, 65.
- 42 РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 2945. – Арк. 300; НА ПРАН. – К. 150. – Оп. 1. – Карт. 13. – Спр. 675. – Арк. 9.
- 43 ІДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10 – 10 зв., 11; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 7, 28 – 56.
- 44 Там само. – Арк. 9 зв.; Спр. 993. – Арк. 17.
- 45 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14141. – Арк. 2, 5.
- 46 Там само. – Спр. 13490. – Арк. 2.
- 47 Там само. – Спр. 14412. – Арк. 2.
- 48 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 2.
- 49 Там само. – Арк. 3.
- 50 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14436. – Арк. 1 – 8; Спр. 14524. – Арк. 3, 4, 10 – 13; Спр. 14685. – Арк. 9.
- 51 Там само. – Спр. 5102. – Арк. 33 – 56.
- 52 Тоїчкін Д. Зазнач. праця – С. 131, 134.
- 53 ІДІАУК. – Ф. 1725. – Спр. 392. – Арк. 9; Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 5, 41.
- 54 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 4, 5; Полное собрание законов Российской империи: (Собрание первое), с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XIV. – Приложения II. – 10.475. а. – С. 10, 40.
- 55 ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 13, 14; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 7, 15.
- 56 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 658. – Арк. 2.
- 57 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 2; Спр. 14411. – Арк. 8.
- 58 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 658. – Арк. 2, 3, 38; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16454. – Арк. 24.
- 59 Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2497. – Арк. 1.
- 60 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15839. – Арк. 1 – 3, 4, 7; Спр. 17133. – Арк. 4, 7, 14 – 16, 18 – 20; Оп. 1. – Спр. 2734. – Арк. 3.
- 61 Там само. – Оп. 3. – Спр. 17133. – Арк. 2 – 4.
- 62 Там само. – Спр. 14054. – Арк. 43, 44.
- 63 Там само. – Спр. 15839. – Арк. 1 – 3, 7.
- 64 Там само. – Спр. 17133. – Арк. 4, 7, 14 – 16, 18 – 20; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 231. – Арк. 1, 20 – 23; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1752. – Арк. 1а; Спр. 1186. – Арк. 88.
- 65 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 985. – Арк. 2, 3; Спр. 923. – Арк. 247, 248.
- 66 Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2734. – Арк. 3.
- 67 Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов.../Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. IV. – С. 206, 207.
- 68 ІДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3014. – Арк. 2 – 4; Спр. 8538. – Арк. 1, 4 – 16; Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 1 – 16; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1186. – Арк. 38, 84, 88, 91.
- 69 Там само. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 23; Оп. 2. – Спр. 1186. – Арк. 8; Рубан В. Краткая летопись Малой России... – Санкт-Петербург, 1777. – С. XVIII; [Шафонский А.] Черниговского наместничества Топографическое описание... – В 2 ч. – Киев; Москва, 1851. – Ч. 1. – С. 67.
- 70 ІДІАУК. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 326 зв.; Рубан В. Зазнач. праця. – С. XVIII; Георги И. Г. Зазнач. праця. – Ч. IV. – С. 334, 341; Шафонский А. Зазнач. праця. – С. 67.

ДОДАТОК

ТЛУМАЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ЗБРОЄЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Ручна вогнепальна зброя

Рушниця – ручна вогнепальна зброя з довгою цівкою. У XVII – XVIII ст. в Україні на позначення цівки в офіційній і приватній документації використовували назви “ствол” (рос. ствол) і “рура”, або “рурка” (з пол. rura, rurka від нім. Röhre – трубка, цівка).

“Мушкет” (з фр. mousquet, італ. moschetto – рушниця, нім. die Muskete – рушниця, подібна до піхотної зброї, але більша, фортечна) – 1) до середини XVII ст. так здебільшого називали довгоцівкову важку європейську піхотну рушницю з гнотовим замком, гладким каналом цівки великого калібріу (18 – 23 мм), загальною довжиною 1,6 – 1,8 м і масою 5 – 10 кг. Мушкет мав гнотовий замок і широкий, плаский, трохи опущений донизу приклад з глибоким вирізом зверху замість шийки. Далекість стрільби становила до 250 м. Побутував у XVI – XVII ст.; 2) цим місцевим українським збірним терміном від середини XVII до другої третини XVII ст. окреслювали будь-яку за типом і походженням військову довгу “завісну” (з погонним ременем) рушницю полегшеного зразка, що не належала до західноєвропейських типів (мушкетного, фузейного й карабінного). Analog російського збірного терміна “піщаль”. До середини XVIII ст. його повністю вигіснила нова назва – “ружже” або “ружье” (від рос. “ружъе”)

“Пища́ль ручна” – назва, якою з кінця XV ст. на Русі почали позначати пища́лі полегшеного типу на противагу важким фортечним пища́лям – т. зв. затинним пища́лям або гаківінцям (від нім. hakken). У XVII ст. уживаний був також синонім “пища́ль завісна”.

“Ручни́ця” (назва, вживана в Литовській і Московській Русі з останньої чверті XVI ст. на позначення ручної пища́лі з полегшеним ложем, з плавними переходами від підіцвника до приклада, пристосованим до прицільної стрільби) – рушниця місцевого, українського, виробництва; мала короткий аркебузний багатопрофільний приклад з гніздом (шухлядою) для рушничного приладдя, що веде своє походження від приклада т. зв. німецької ложі другої половини XVI ст., і довгий підіцвник – в усю довжину цівки.

Аркебуз, гаркебуз (фр. l'arquebuse) – один з найдавніших зразків ручної вогнепальної зброї західного походження, з XVI ст. – легка вогнепальна зброя калібром 12,5 – 18,5 мм, довжиною цівки від 60 см і загальною довжиною 1,2 – 1,4 м. Мав характерний багатопрофільний приклад з ящичком (гніздом) для зберігання рушничного приладдя (запасних кременів, жиру, флейтухів, протравника тощо) і зубчасту спускову скобу (з трьома заглибинами для пальців).

Рушниця “доніська” – завісна легка коротка рушниця кавказького типу, мала східну цівку невеликого калібріу (12 – 15 мм) з невеликим потовщенням у дульній частині, азійський (арабський, або турецький) замок і вузький, довгий, круглий або овальний у перерізі приклад з масивною кістяною стопою чи кістяною накладкою.

Фузія (від фр. fusil – рушниця) – довга гладкоцівкова рушниця з французьким кремінним батарейним замком і так званим французьким прикладом – пласким, з широкою щокою, довгою шийкою, низьким і широким гребенем.

Карабін (фр. carabine від араб. караб – легка вогнепальна зброя) – легка портативна коротка рушниця невеликого калібріу, з коловим або ударним кремінним замком. До карабінного ложа з лівого боку, проти замкової дошки, кріпилася стрижнева зализна дужка (погон), за яку кавалерист вішав карабін на бандолет – широкий ремінний перев’яз з металевою пряжкою і зализним гаком.

Пісто́ль, пісто́лет (фр. pistolet з іт. pistola) – легка, портативна вогнепальна зброя, пристосована для стрільби однією рукою на близьку відстань. Мав коротку цівку завдовжки 32 – 37 см і відігнуту донизу руків’я.

Нарізна зброя – вогнепальна зброя, канал цівки якої має поздовжні нарізи – гвинтові заглибини, що надають кулі обертального руху. Це забезпечує стійкість кулі під час польоту, збільшує далекість і густість стрільби.

Елементи ручної вогнепальної зброї

Ложе – основна монтажна деталь ручної вогнепальної зброї, на якій кріплять цівку, замок і прибор.

Підцівник (рос. цевьё) – частина ложа у вигляді жолоба, розміщена під цівкою.

Замок – запалювальний механізм, пристрій для підпалювання пороху в гузовій частині цівки. Найдавніший тип – *гнотовий* замок – запалювальний пристрій з використанням тліючого гнота, прикріпленим до курка, відійшов у минулє на середину – кінець XVII ст., поступившись *кововому* й *ударно-кремінному* замкам. Принцип роботи першого типу ґрунтуються на дії потужної спускової пружини, з'єднаної приводом із зубчастим коліщам. Накручена за допомогою спеціального ключа пружина обертала коліщам, яке, б'ючись зубцями об кремінь, викрещувало іскри, підпалюючи затравковий порох на полиці. В ударно-кремінному замку іскри викрещувалися внаслідок удара кременя, затиснутого між “губами” курка, об сталеве кресало.

Курок – деталь замка, призначена для утримання кременя або гнота.

Поліця (затравкова), панівка – металева вигнута платівка, призначена для насипання дрібного, затравкового пороху.

Замкова дошка – металева платівка, на якій змонтовано всі деталі механізму займання заряду.

Прибор – ложкові кільця, шомпольні трубки, накладка під замкові гвинти, стопа (затильник) приклада, спускова скоба й наконечник устя підцівника.

Калібр – діаметр каналу цівки в дульній частині (у нарізної зброї – відстань між протилежними полями нарізів).

“Протичка” (польс. przetyczka, рос. проправник) – мосяжна чи залізна голка для прочищання затравкового отвору в цівці ручної вогнепальної зброї.

Флейтух, клейтух (пол. flejtuch, flajtuch, рос. пыж, пластирь) – тампон, згорток з клаптя полотняного ганчір’я, яким прибивали заряд пороху в цівці, аби постріл мав силу; під час заряджання нарізної зброї кулю загортали в просалений флейтух, уганяли в цівку й прибивали до заряду шомполом.

Холодна зброя

Шабля (пол. szabla) – різновид наступальної холодної січної різально-колольної клин-

кової зброї (за Д. Тоїчкіним). Складається з довгого викривленого клинка з лезом на вигнутому боці, ефеса, а також піхов. Ефес, у свою чергу, складається з руків’я, гарди та верхів’я. Гардою називають сукупність захисних елементів ефеса. Ефес, у якому гарда захищає п’ять тільки з боку клинка, називається *відкритим*. Якщо захисні елементи сполучаються з головкою (верхів’ям) чи торкаються її, то ефес називається *закритим*. *Металева оправа*, або *прибор* піхов складається з устя (захищає верхню частину їх від пошкодження), наконечника і двох обіймиць з кільцями, у які просмокуються паски портупеї.

Шабля гусарська – шабля з довгим, широким, мало викривленим клинком, ефесом закритого типу з дугастою гардою і руків’ям, обтягненим шкірою й обмотаним дротом.

Лук – різновид невро-балістичної ручної стрілецької зброї, призначеної для метання стріл, дія якого базується на використанні пружинної сили дерева. Має вигляд довгої дуги, кінці якої стягнуті тятивою. Лук *турецького*, або *мусульманського* типу – так званий рефлексійний лук: у ненапруженому стані був вигнутий у протилежний бік. Він – композитний, тобто склесний із дерева твердих порід, рогових накладок і виварених сухожилків або шкіри; кінці лука робили з кістки. Прицільна стрільба з нього була можлива на відстань до 150 м, а далекобійність становила 450 – 500 м.

Сагайдак, сайдак (з тур. sagdak, sajdak) – комплекс стрілецького озброєння, що складався з лука, налучча (луб’я), колчана зі стрілами, а також нерідко сагайдачного ременя.

Спіс (нім. Spiess) – різновид холодної ручної колально-метальної держакової зброї. Складався з довгого держака, або ратища, і бойового металевого наконечника з пера і втулки, за допомогою якої насаджувався на ратище. Міг оснащуватися металевим підтюком з другого боку. Загальна довжина списа становила від 1,5 до 5 м.

Булат, дамаська сталь, або “червоне залізо” – надвуглецева, особливо чиста узорчаста сталь, який притаманні водночас висока твердість, міцність, в’язкість і пружність. Кували із залізних штаб з різною місткістю вуглецю, зі сталі м’якої і твердої.

ФАЛЕРИСТИКА

НЕВІДОМІЙ ПРОЕКТ ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА СВ. АНДРІЯ

У перших числах грудня 1919 р. оточена з усіх боків Армія УНР була фактично заблокована в районі волинського містечка Любар. На півдні й південному сході стояли денікінці, з півночі насидали “червоні”, а на заході фронт тримали поляки, які хоча й уклали з українцями перемир’я, однак далеко не завжди дотримувалися його умов. Ситуацію ускладнювали люті морози, нестача теплого зимового одягу, а головне – епідемія тифу викошуvalа лави українського війська. За таких умов політичне й військове керівництво УНР вирішило відмовитися від регулярних форм боротьби, постановивши натомість відправити всі боєздатні частини в глибокий партизанський рейд ворожим запіллям. 6 грудня 1919 р. близько 8–10 тис. українських вояків (силуо 2 тис. шабель і барабанів з 12 гарматами) вирушили у славний Перший зимовий похід. Протягом п’яти місяців українські війська, рейдуючи запіллям “бліх” і “червоних”, пройшли з боями понад 2,5 тис. км за маршрутом: Любар – Старокостянтинів – Жашків – Умань – Черкаси – Золотоноша – Бобринець – Вознесенськ – Ольгопіль – Тульчин – Ямпіль. 6 травня 1920 р. українці з’єдналися із союзними польськими військами, що наступали на Київ.

Щоб відзначити героїзм і самопожертву українських вояків, про-від УНР розглядав можливість установити спеціальну нагороду для всіх учасників Зимового походу 1919–1920 рр. Автори грунтовної “Української фалеристики”, покликуючись на архівні документи, стверджують, що вперше на урядовому рівні це питання було поручено на засіданні Ради Народних Міністрів 15 травня 1920 р. За її постанововою, військовий міністр мав “внести законопроект про нагороду всіх учасників походу спеціальним орденом і грошовою допомогою”¹. Утім ідея заснувати таку відзнаку виникла, мабуть, значно раніше. У фондах Національної бібліотеки у Варшаві ми виявили невідомий досі проект ордена “Залізного хреста св. Андрія за похід і бої з 6 грудня 1919 р.” (така повна назва нагороди). Кілька моментів свідчать, що він з’явився набагато раніше. Так, у статуті ордена згадується тільки дата початку походу. Крім того, документ належало підписати отаманові, командувачеві Армії УНР (М. Омеляновичу-Павленку) й полковникові, начальнику штабу (А. Долудові). На нашу думку, статут нагороди складено в штабі Дієвої армії УНР, очевидно, наприкінці Зимового походу, по завершенні якого його надіслали на розгляд і затвердження до Військового міністерства УНР.

Безперечно, проект ордена св. Андрія взято за основу під час розроблення ордена Залізного хреста, офіційно затвердженого Головним отаманом С.Петлюрою і оголошеного в наказі Головної команди війська УНР №83 від 19 жовтня 1920 р. Статути обох нагород подібні². Вони складаються з трьох розділів, де визначаються загальні положення, порядок нагородження й права та привілеї нагороджених.

Спільні риси простежуються у зовнішньому вигляді нагород. В обох випадках він лаконічний і виразний: основу становить чорний або оксидований хрест, обведений по контуру золотом; у центрі вміщено національний символ – Тризуб; хрест до стрічки кріпиться за допомогою декоративних булав; нагородна стрічка, на кшталт російської георгіївської, має чергування синіх і жовтих смужок.

До того ж, у назвах обох орденів наявна словосполучка “Залізний хрест”, цим наголошується, що в “похід вирушили тільки ті люди, котрі, не рахуючись ні з якими пригодами і втратами, взяли на себе цей тягар за кращу долю Краю”, тобто несли тяжкий хрест боротьби. Водночас постає питання, чому розробники врешті відмовилися від патронату св. Андрія. Гадаємо, по-перше, через співзвучність назви зі старим російським імператорським орденом св. Андрія, а по-друге, тому що в українській республіканській армії доцільнішою була “понадконфесійна” нагорода.

Текст документа подаємо за машинописною копією, що зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (фонд “Наукове Товариство ім. Т.Шевченка”, Т. XXIV.32, к.188 – 190). Правопис увідповіднено з сучасним, орфографічні помилки й друкарські похибки виправлено беззастережно.

СТАТУТ

ордена Залізного хреста св. Андрія за похід і бої з 6 грудня 1919 р.

Описання ордена

Орден складається:

1. З Андріївського залізного чи сталевого (оксидованого) хреста з боками золотими чи жовтого металу.
2. Герба Української Народної Республіки золотого чи жовтого металу.
3. Рухомого прибору, маючого форму двох булав, з'єднаних в кільце проти державного герба на хресті і протягненого в два кільця на верхніх кільцях хреста. В кільце з'єднання двох булав протягається дротянє кільце, за котре орден чіпляється до стрічки. Прибор мусить бути золотий чи жовтого металу.
4. Стрічки жовто-синього кольору (як у Юровського російського хреста).
5. На стрічку накладаються хрест-на[в]хрест дві козачих шаблі. (Священики і взагалі духовні особи, лікарі, цивільні особи і урядов-

- ці, які фактичної участі в боях не мали і займали немуштрові посади, шабель на стріці не мають.)
6. Орден мусить бути для всіх однаковий.
 7. Сестри й фельдшериці одержують не орден, а жетон з правами і перевагами ордена.
 8. Орден і жетон носяться на лівім боці грудей.
 9. На кожному орденові і жетонові повинна бути черга і прізвище власника ордена.

Зложення ордена:

1. Хреста святого Андрія як українського святого. Залізного тому, що в сей похід вирушили тільки ті люди, котрі, не рахуючись ні з якими пригодами і втратами, взяли на себе цей тягар за крашу долю Краю.
2. Герба Української Народної Республіки як відзнаки державності, за котру військо вирушило в тяжкий і відповід[аль]ний похід.

Реконструкція за архівним примірником чорно-білого ескізу ордена Залізного хреста св. Андрія

Розпорядок нагороди

1. Орден видається по затвердженні Ради ордена Св. Андрія:
 - а) всім, бравшим участь в поході з 6 грудня 1919 року, котрі не заплямували козацької честі ганебними вчинками і знаходяться зараз в частинах;
 - б) особам, залишившимся під час походу по раненні або хворості;
 - в) забитим в боях або помершим від хворості.
2. Рада складається з представників від частин, приймавших участь в поході, старшин і козаків – по одному від полку по вибору учасників походу. Ради для козаків збираються при дивізіях, а для старшин – при штабі армії.
3. Право ношення цього ордена, а також права і переваги, зазначені в статуті, позбавляються особи, стративші власне право і перевагу по суду цивільному або військовому.
4. Особи, маючі орден, повинні стежити за тим, щоб кожен власник ордена не заплямував козацької честі. Всякого кавалера ордена, зробившого

ганебний вчинок, мусить притягнути до відповідальності Рада ордена по заявлі хоч би одного із членів [Ради] ордена. Коли ж Рада не існуватиме, то до відповідальності можна притягнути винуватця в місцевий військовий суд.

Права і перевага ордена

1. Орден носиться по весь час як на військовім, так і на цивільнім убранні.
2. Власник ордена підвищується в слідуючий ранг – старшини, а козаки – стан, при отриманні права на ношення ордена.
3. Орден дає право і переваги при одерженні посад з особами одного рангу.
4. Власник ордена одержує одноразову грошову допомогу при отриманні права на ношення ордена в розмірі однорічного окладу пенсії по ордену.
5. Власник ордена одержує досмертну пенсію в розмірі: для старшин та урядовців – тисячу шістсот гривень на місяць і для козаків – шістсот гривень на місяць, неглядячи на пенсію за вислугу.
6. Власник ордена мусить бути переважно прийнятий на службу в державні і громадські установи з платнею не менше тої, яка отримувалася на військовій службі під час виступу з військової служби.
7. Власник ордена одержує в першу чергу земельний наділ в місці по його бажанню.
8. Власник ордена лікується у всіх державних, громадських і військових лікарнях на державний кошт.
9. Власник ордена лікується в закордонних лікарнях на державний кошт, коли то буде визнано комісією.
10. Орден скорочує час на вислугу повної пенсії на десять років.
11. Орден дає право носити військове убрання тої частини, в якій зроблен[ий] був похід, і по виході з військової служби.
12. Орден дає право без обмеження літ служити в війську.
13. Орден дає право поступити в ріжні школи на державний кошт без обмеження літ.
14. Власник ордена одержує пенсію, коли він по виході з військової служби служитиме в державних чи громадських установах, незалежно від одержувемої платні.
15. Діти власника ордена навчаються в усіх державних школах – як нижчих, середніх і вищих – на державний кошт.
16. Брати і сестри власника ордена навчаються у всіх державних школах, коли вони знаходяться на вихованні брата, на державний кошт.
17. Дружина власника ордена після смерті чоловіка одержує пенсію в розмірі: для старшин і урядовців – тисячу шістсот гривень в місяць і козаків – шістсот гривень в місяць, незалежно від браку церковного чи цивільного.
18. Діти власника ордена до повноліття після смерті батька і матері одержують пенсію в розмірі: [для] старшин і урядовців – шістсот гривень в місяць і козаків – двісті гривень в місяць кожний.

19. Неповнолітні брати і сестри помершого власника ордена, коли він нежонатий або бездітний вдовець, були на його вихованні, одержують пенсію в розмірі: [для] старшин та урядовців – шістсот гривень в місяць кожний і козаків – двісті гривень в місяць кожний.
20. Батьки власника ордена, коли вони були на утриманні нежонатого або бездітного вдовця, помершого сина, одержують пенсію в розмірі: [для] старшин та урядовців – тисячу шістсот гривень на місяць і козаків – шістсот гривень в місяць.
21. Дружина і, до повноліття, діти власника ордена лікуються на державний кошт в державних і громадських лікарнях.
22. Батьки власника ордена, коли вони знаходяться на його утриманні, лікуються у всіх державних і громадських лікарнях на державний кошт.
23. Брати і сестри власника ордена, коли вони на його вихованні, лікуються на державний кошт в громадських і державних лікарнях до повноліття.
24. Сім'я забитого чи помершого власника ордена, згідно §§ 18, 19 і 20, під час походу, одержує одноразову допомогу з отриманням права на орден в розмірі піврічного окладу пенсії по ордену.
25. Вдова, неповнолітні дочки і сестри страчають право на пенсію по вступі в шлюб.
26. Вдова, неповнолітні дочки і сестри по вступі в шлюб страчають право на лікування на державний кошт.
27. Власник ордена хорониться з військовою пошаною, хоч би під час смерті він служив на цивільній службі.
28. При одержанні права на ношення ордена одержується одночасово і статут ордена, за знання якого відповідає власник.
29. Свято ордена військове <sic> встановлюється 6 грудня кожного року.
30. Свято повинно відбуватися в столиці України, куди на цей день всі власники ордена повинні надсилатися частинами і установами, в яких вони служать.

Командуючий армією УНР
отаман
Начальник штабу
ПОЛКОВНИК

ПРИМІТКИ

- 1 Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини/Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – К., 2004. – Кн.1. – С.72.
- 2 Див. оголошений 19 жовтня 1920 р. наказом Головної команди війська УНР статут Залізного хреста (Українська фалеристика. – Кн.1. – С.102, 103).

*Вступне слово, публікація
документа і примітки
Андрія РУККАСА*

До ілюстрації на с. 4 обкл.

Ця унікальна світлина з нашої приватної збірки увічнила мить пошанування одинадцятьма українськими січовими стрільцями разом з двома місцевими селянами (?) могили корифея українського професійного театру Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) в с. Корлюгівці Херсонської губернії (тепер – Кіровоградського р-ну, Кіровоградської обл.), що неподалік знаменитого хутора “Надія”. Перебування стрільців на Наддніпрянській Україні було передбачено умовами Берестейського миру (березень 1918 р.). Місію визволення України від російсько-більшовицької окупації здійснювали у складі Австро-Угорської армії її січові стрільці, які почувалися часткою єдиного українського народу, про що свідчить публікована світлина.

**Володимир БАДЯК,
професор Львівської національної
академії мистецтв**

ПРО АВТОРІВ

Алексєєва-Процюк Д., кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету внутрішніх справ

Іщук О., кандидат історичних наук, начальник науково-видавничого відділу Галузевого державного архіву СБ України

Карпенко М., доктор історичних наук, професор, науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Козицький А., кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету ім. І. Франка

Руккас А., кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Славутич Е., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

На 1-й стор. обкладинки: *A. Гайдамака.
Меморіал Героїв Крут. 2006 р.*

Літературна редакція Олександра Рибалка
Коректура Антоніні Жихорської
Макет, верстання Василя Жихорського

За вірогідність поданої інформації
відповідає автор. У разі передруку
посилання на “Військово-історичний
альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держінформполітикою України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Tel. (044) 294–64–77, 294–62–12
Факс (044) 294–64–76

ПОЧЕСНА ВІДЗНАКА "90 РОКІВ ПРАПОРУ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СІЛ ЗБРОЙНИХ СІЛ УКРАЇНИ"

Встановлення цієї почесної відзнаки ініціював Громадський військово-морський клуб ВМС ЗС України ім. Святослава Шрамченка. Автор ідеї – начальник катедри українознавства СВМІ ім. П.Нахімова полковник Андрій Лубенець, який разом з головним редактором ТРК ВМС "Бриз" капітаном 1 рангу запасу Мирославом Мамчаком розробив проект нагороди. Остаточне геральдичне оформлення виконало й виготовило відзнаку київське ЗАТ "Флагман" (керівник В.Волков). Фінансувала виготовлення "Українська громада Севастополя".

Положення про почесну відзнаку 23 березня 2008 р. затвердив командувач ВМС України віце-адмірал Ігор Тенюх. Нагороджують відзнакою військовослужбовців, працівників і ветеранів ВМС ЗС України, а також військовослужбовців інших видів ЗС, організаторів шефської роботи й членів громадських організацій, причетних до будівництва національного флоту.

Виготовлена відзнака з жовтого металу й має форму круга діаметром 32 мм. На лицьовому боці вміщено зображення Військово-Морського прапора УНР, піднятого на Чорноморському флоті 29 квітня 1918 р., і Військово-Морського прапора, затвердженого гетьманом П.Скоропадським 18 липня 1918 р. Прапори покриті емалями білого, блакитного й жовтого кольорів. Зображення в центрі оточує рельєфний напис "29 квітня. 1918. 18 липня", а внизу розміщено два перехрещені адміралтейські якорі. На зворотному боці в центрі – Тризуб на тлі якоря. Зображення оточує напис "90 років прапору ВМС ЗС України, 2008".

За допомогою вушка з кільцем відзнака з'єднується з виготовленою із жовтого металу прямокутною колодкою, обтягненою шовковою стрічкою синього кольору з двома жовтими смужками (завширшки 3 мм кожна). Розмір колодки: довжина – 40 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці – застібка для прикріплення відзнаки до одягу.

Всього виготовлено 3000 відзнак.

Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч.1 (16). – С.1–160. Індекс 21813

Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

На могилі Карпенка-Карого [І. Тобицького] Херсонщина
4. VIII. 1918.
М. У. Б.

